

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

V

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ 1951

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

V

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1951

*Друкуються за постановою Редакційно-видавничої ради
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор — дійсний член Академії наук Української РСР П. П. Єфіменко. Заст. відповідального редактора — член-кореспондент Академії наук Української РСР Л. М. Славін. Члени редколегії: В. М. Даниленко, О. І. Тереножкін, В. А. Богусевич.

МАРКСИЗМ І ПИТАННЯ МОВОЗНАВСТВА

ВІДНОСНО МАРКСИЗМУ В МОВОЗНАВСТВІ

До мене звернулась група товаришів із молоді з пропозицією — висловити свою думку в пресі у питаннях мовознавства, особливо в частині, що стосується марксизму в мовознавстві. Я не мовознавець і, звичайно, не можу повністю задовольнити товаришів. Щодо марксизму в мовознавстві, як і в інших суспільних науках, то до цієї справи я маю пряме відношення. Тому я погодився дати відповідь на ряд запитань, поставлених товаришами.

Запитання. Чи вірно, що мова є надбудова над базисом?

Відповідь. Ні, невірно.

Базис є економічний лад суспільства на даному етапі його розвитку. Надбудова — це політичні, правові, релігійні, художні, філософські погляди суспільства і відповідні їм політичні, правові та інші установи.

Всякий базис має свою, відповідну йому надбудову. Базис феодального ладу має свою надбудову, свої політичні, правові та інші погляди і відповідні їм установи, капіталістичний базис має свою надбудову, соціалістичний — свою. Якщо змінюється і ліквідується базис, то слідом за ним змінюється і ліквідується його надбудова, якщо народжується новий базис, то слідом за ним народжується відповідна йому надбудова.

Мова в цьому відношенні докорінно відрізняється від надбудови. Взяти, наприклад, російське суспільство і російську мову. На протязі останніх 30 років в Росії був ліквідований старий, капіталістичний базис і побудований новий, соціалістичний базис. Відповідно до цього була ліквідована надбудова над капіталістичним базисом і створена нова надбудова, відповідна соціалістичному базису. Отже, були замінені старі політичні, правові та інші установи новими, соціалістичними. Але, незважаючи на це, російська мова лишилася в основному такою ж, якою вона була до Жовтневого перевороту.

Що змінилося за цей період в російській мові? Змінився певною мірою словниковий склад російської мови, змінився в тому розумінні, що поповнився значною кількістю нових слів і виразів, які виникли у зв'язку з виникненням нового соціалістичного виробництва, появою нової держави, нової соціалістичної культури, нової громадськості, моралі, нарешті, у зв'язку з ростом техніки і науки; змінився зміст ряду слів і виразів, які набрали нового смислового значення; випала із словника деяка кількість застарілих слів. Щодо основного словникового фонду і граматичної будови російської мови, які становлять основу мови, то вони після ліквідації капіталістичного базису не тільки не були

ліквідовані і замінені новим основним словниковим фондом і новою граматичною будовою мови, а, навпаки, збереглися в цілості і лишилися без будь-яких серйозних змін, — збереглися саме як основа сучасної російської мови.

Далі. Надбудова породжується базисом, але це зовсім не значить, що вона тільки відбиває базис, що вона пасивна, нейтральна, байдуже ставиться до долі свого базису, до долі класів, до характеру ладу. Навпаки, з'явившись на світ, вона стає величезною активною силою, активно допомагає своєму базису оформитись і зміцнитись, вживає всіх заходів до того, щоб допомогти новому ладові доконати і ліквідувати старий базис і старі класи.

Інакше й не може бути. Надбудова для того і створюється базисом, щоб вона служила йому, щоб вона активно допомагала йому оформитись і зміцнитись, щоб вона активно боролася за ліквідацію старого, відживаючого свій вік базису з його старою надбудовою. Досить тільки відмовитись надбудові від цієї її службової ролі, досить тільки перейти надбудові від позиції активного захисту свого базису на позицію байдужого ставлення до нього, на позицію однакового ставлення до класів, щоб вона втратила свою якість і перестала бути надбудовою.

Мова в цьому відношенні докорінно відрізняється від надбудови. Мова породжена не тим чи іншим базисом, старим чи новим базисом, всередині даного суспільства, а всім ходом історії суспільства і історії базисів на протязі віків. Вона створена не одним яким-небудь класом, а всім суспільством, всіма класами суспільства, зусиллями сотень поколінь. Вона створена для задоволення потреб не одного якого-небудь класу, а всього суспільства, всіх класів суспільства. Саме тому вона створена, як єдина для суспільства і спільна для всіх членів суспільства загальнонародна мова. Через це службова роль мови, як засобу спілкування людей, полягає не в тому, щоб обслуговувати один клас на шкоду іншим класам, а в тому, щоб однаково обслуговувати все суспільство, всі класи суспільства. Цим власне і пояснюється, що мова може однаково обслуговувати як старий, вмираючий лад, так і новий лад, що підіймається; як старий базис, так і новий, як експлуататорів, так і експлуатованих.

Ні для кого не є таємницею той факт, що російська мова так само добре обслуговувала російський капіталізм і російську буржуазну культуру до Жовтневого перевороту, як вона обслужує нині соціалістичний лад і соціалістичну культуру російського суспільства.

Те ж саме треба сказати про українську, білоруську, узбецьку, казахську, грузинську, вірменську, естонську, латвійську, литовську, молдавську, татарську, азербайджанську, башкирську, туркменську та інші мови радянських націй, які так само добре обслуговували старий, буржуазний лад цих націй, як обслужують вони новий, соціалістичний лад.

Інакше й не може бути. Мова для того й існує, вона для того і створена, щоб служити суспільству, як цілому, в ролі знаряддя спілкування людей, щоб вона була спільною для членів суспільства і єдиною для суспільства, однаково обслуговуючою членів суспільства незалежно від їх класового становища. Досить тільки зійти мові з цієї загальнонародної позиції, досить тільки стати мові на позицію віддання переваги і підтримки якої-небудь соціальної групи на шкоду іншим соціальним групам суспільства, щоб вона втратила свою якість, щоб вона перестала бути засобом спілкування людей в суспільстві, щоб вона перетворилася в жаргон якої-небудь соціальної групи, деградувала і приречена на зникнення.

В цьому відношенні мова, принципіально відрізняючись від надбудови, не відрізняється, однак, від знарядь виробництва, скажемо, від машин, які так само байдужі до класів, як мова, і так само однаково можуть обслуговувати як капіталістичний лад, так і соціалістичний.

Далі. Надбудова є продукт однієї епохи, протягом якої живе і діє даний економічний базис. Тому надбудова живе недовго, вона ліквідується і зникає з ліквідацією і зникненням даного базису.

Мова ж, навпаки, є продуктом цілого ряду епох, на протязі яких вона оформляється, збагачується, розвивається, шліфується. Тому мова живе незрівнянно довше, ніж будь-який базис і будь-яка надбудова. Цим власне і пояснюється, що народження і ліквідація не тільки одного базису і його надбудови, але й кількох базисів і відповідних їм надбудов — не веде в історії до ліквідації даної мови, до ліквідації її структури і до народження нової мови з новим словниковим фондом і новою граматичною будовою.

Від часу смерті Пушкіна минуло понад сто років. За цей час були ліквідовані в Росії феодальний лад, капіталістичний лад і виник третій, соціалістичний лад. Виходить, були ліквідовані два базиси з їх надбудовами і виник новий, соціалістичний базис з його новою надбудовою. Проте, коли взяти, наприклад, російську мову, то вона за цей великий проміжок часу не зазнала будь-якої ломки, і сучасна російська мова по своїй структурі мало чим відрізняється від мови Пушкіна.

Що змінилося за цей час в російській мові? Серйозно поповнився за цей час словниковий склад російської мови; випала із словникового складу велика кількість застарілих слів; змінилося смислове значення значної кількості слів; поліпшилася граматична будова мови. Щодо структури пушкінської мови з її граматичною будовою і основним словниковим фондом, то вона збереглася в усьому істотному, як основа сучасної російської мови.

І це цілком зрозуміло. Справді, для чого це потрібно, щоб після кожного перевороту існуюча структура мови, її граматична будова і основний словниковий фонд знищувались і замінювались новими, як це буває звичайно з надбудовою? Кому це потрібно, щоб „вода“, „земля“, „гора“, „ліс“, „риба“, „людина“, „ходити“, „робити“, „виробляти“, „торгувати“ і т. д. називалися не водою, землею, горою і т. д., а якось інакше? Кому потрібно, щоб зміни слів у мові і сполучення слів у реченні відбувалися не за існуючою граматикою, а за зовсім іншою? Яка користь для революції від такого перевороту в мові? Історія взагалі не робить чогось істотного без особливої на те потреби. Постає питання, яка потреба в такому мовному перевороті, коли доведено, що існуюча мова з її структурою в основному цілком придатна для задоволення потреб нового ладу? Знищити стару надбудову і замінити її новою можна і треба протягом кількох років, щоб дати простір розвиткові продуктивних сил суспільства, але як знищити існуючу мову і побудувати замість неї нову мову протягом кількох років, не вносячи анархії в суспільне життя, не створюючи загрози розпаду суспільства? Хто ж, крім донкіхотів, може ставити собі таке завдання?

Нарешті, ще одна корінна відмінність між надбудовою і мовою. Надбудова не зв'язана безпосередньо з виробництвом, з виробничою діяльністю людини. Вона зв'язана з виробництвом лише посередньо, за допомогою економіки, за допомогою базису. Тому надбудова відбиває зміни в рівні розвитку продуктивних сил не відразу і не прямо, а після змін у базисі, через відбиття змін у виробництві в змінах у базисі. Це значить, що сфера дії надбудови вузька і обмежена.

Мова ж, навпаки, зв'язана з виробничою діяльністю людини безпосередньо, і не тільки з виробничою діяльністю, але й з усякою іншою діяльністю людини в усіх сферах її роботи від виробництва до базису, від базису до надбудови. Тому мова відбиває зміни у виробництві відразу і безпосередньо, не дожидаючись змін у базисі. Тому сфера дії мови, яка охоплює всі галузі діяльності людини, значно ширша і різнобічніша, ніж сфера дії надбудови. Більш того, вона майже безмежна.

Цим насамперед і пояснюється, що мова, власне її словниковий склад, перебуває в стані майже безперервної зміни. Безперервний ріст промисловості і сільського господарства, торгівлі і транспорту, техніки і науки вимагає від мови поповнення її словника новими словами і виразами, потрібними для їх роботи. І мова, безпосередньо відбиваючи ці потреби, поповнює свій словник новими словами, удосконалює свою граматичну будову.

Отже:

- а) марксист не може вважати мову надбудовою над базисом;
- б) змішувати мову з надбудовою — значить допустити серйозну помилку.

Запитання. Чи вірно, що мова завжди була і лишається класовою, що спільною і єдиною для суспільства некласової, загальнонародної мови не існує?

Відповідь. Ні, невірно.

Не важко зрозуміти, що в суспільстві, де немає класів, не може бути й гадки про класову мову. Первісно-общинний родовий лад не знав класів, отже, не могло бути там і класової мови, — мова була там спільна, єдина для всього колективу. Заперечення відносно того, що під класом треба розуміти всякий людський колектив, в тому числі і первісно-общинний колектив, є не заперечення, а гра слів, яка не заслуговує спростування.

Щодо дальшого розвитку від мов родових до мов племінних, від мов племінних до мов народностей і від мов народностей до мов національних, — то всюди на всіх етапах розвитку мова, як засіб спілкування людей в суспільстві, була спільною і єдиною для суспільства, однаково обслуговуючою членів суспільства незалежно від соціального становища.

Я маю тут на увазі не імперії рабського і середньовічного періодів, скажемо, імперію Кіра і Александра Великого, або імперію Цезаря і Карла Великого, які не мали своєї економічної бази і становили тимчасові і нетривкі військово-адміністративні об'єднання. Ці імперії не тільки не мали, але й не могли мати єдиної для імперії і зрозумілої для всіх членів імперії мови. Вони являли собою конгломерат племен і народностей, які жили своїм життям і мали свої мови. Отже, я маю на увазі не ці і подібні до них імперії, а ті племена і народності, які входили до складу імперії, мали свою економічну базу і мали свої здавна сформовані мови. Історія говорить, що мови у цих племен і народностей були не класові, а загальнонародні, спільні для племен і народностей і зрозумілі для них.

Звичайно, були поряд з цим діалекти, місцеві говірки, але над ними превалювала і їх підпорядковувала собі єдина і спільна мова племені або народності.

В дальшому, з появою капіталізму, з ліквідацією феодальної роздробленості і утворенням національного ринку народності розвинулися в нації, а мови народностей в національні мови. Історія говорить, що

національні мови є не класовими, а загальнонародними мовами, спільними для членів націй і єдиними для нації.

Вище говорилося, що мова, як засіб спілкування людей у суспільстві, однаково обслужує всі класи суспільства і проявляє в цьому відношенні свого роду байдужість до класів. Але люди, окремі соціальні групи, класи далеко не байдужі до мови. Вони стараються використати мову в своїх інтересах, нав'язати їй свій особливий лексикон, свої особливі терміни, свої особливі вирази. Особливо відзначаються в цьому відношенні верхівкові верстви імущих класів, що відірвалися від народу і ненавидять його: дворянська аристократія, верхні верстви буржуазії. Створюються „класові“ діалекти, жаргони, салонні „мови“. В літературі нерідко ці діалекти і жаргони неправильно кваліфікуються як мови: „дворянська мова“, „буржуазна мова“, — на протилежність „пролетарській мові“, „селянській мові“. На цій підставі, хоч як це дивно, деякі наші товариші прийшли до висновку, що національна мова є фікція, що реально існують лише класові мови.

Я думаю, що немає нічого більш помилкового, ніж такий висновок. Чи можна вважати ці діалекти і жаргони мовами? Безумовно не можна. Не можна, по-перше, тому, що у цих діалектів і жаргонів немає своєї граматичної будови і основного словникового фонду, — вони запозичають їх з національної мови. Не можна, по-друге, тому, що діалекти і жаргони мають вузьку сферу вжитку серед членів верхівки того чи іншого класу і зовсім не годяться, як засіб спілкування людей, для суспільства в цілому. Що ж у них є? У них є: набір деяких специфічних слів, що відбивають специфічні смаки аристократії або верхніх верств буржуазії; деяка кількість висловів і зворотів мови, що відзначаються вишуканістю, галантністю і вільні від „грубих“ висловів та зворотів національної мови; нарешті, деяка кількість іноземних слів. Все ж основне, тобто величезна більшість слів і граматична будова, взяте із загальнонародної, національної мови. Отже, діалекти і жаргони являють собою відгалуження від загальнонародної національної мови, що позбавлені будь-якої мовної самостійності і приречені на животіння. Думати, що діалекти і жаргони можуть розвинути в самостійні мови, здатні витіснити і замінити національну мову, — значить втратити історичну перспективу і зійти з позиції марксизму.

Посилаються на Маркса, цитують одне місце з його статті „Святий Макс“, де сказано, що у буржуа є „своя мова“, що ця мова „є продукт буржуазії“, що вона пройнята духом меркантилізму і купівлі-продажу. Цією цитатою деякі товариші хочуть довести, що Маркс стояв нібито за „класовість“ мови, що він заперечував існування єдиної національної мови. Якби ці товариші поставились до справи об'єктивно, вони повинні були б навести й іншу цитату з тієї ж статті „Святий Макс“, де Маркс, торкаючись питання про шляхи утворення єдиної національної мови, говорить про „концентрацію діалектів в єдину національну мову, концентрацію, що зумовлена економічною і політичною концентрацією“.

Отже, Маркс визнавав необхідність *єдиної* національної мови, як вищої форми, якій підпорядковані діалекти, як нижчі форми.

Що ж у такому разі може являти собою мова буржуа, яка, за словами Маркса, „є продукт буржуазії“. Чи вважав її Маркс такою ж мовою, як національна мова, з своєю особливою мовною структурою? Чи міг він вважати її такою мовою? Звичайно, ні! Маркс просто хотів сказати, що буржуа загидили єдину національну мову своїм торгашеським лексиконом, що буржуа, отже, мають свій торгашеський жаргон.

Виходить, що ці товариші перекутили позицію Маркса. А перекутили її тому, що цитували Маркса не як марксиста, а як начотчика, не вникаючи в суть справи.

Посилаються на Енгельса, цитують з брошури „Становище робітничого класу в Англії“ слова Енгельса про те, що „...англійський робітничий клас з часом став зовсім іншим народом, ніж англійська буржуазія“, що „робітники говорять іншим діалектом, мають інші ідеї і уявлення, інші звичаї і моральні принципи, іншу релігію і політику, ніж буржуазія“. На підставі цієї цитати деякі товариші роблять висновок, що Енгельс заперечував необхідність загальнонародної, національної мови, що він стояв, отже, за „класовість“ мови. Правда, Енгельс говорить тут не про мову, а про діалект, цілком розуміючи, що діалект, як відгалуження від національної мови, не може замінити національної мови. Але ці товариші, як видно, не дуже співчують наявності різниці між мовою і діалектом...

Очевидно, що цитата наведена не до речі, бо Енгельс говорить тут не про „класові мови“, а головним чином про класові ідеї, уявлення, звичаї, моральні принципи, релігію, політику. Цілком правильно, що ідеї, уявлення, звичаї, моральні принципи, релігія, політика у буржуа і пролетарів прямо протилежні. Але при чому тут національна мова, або „класовість“ мови? Хіба наявність класових суперечностей в суспільстві може бути доводом на користь „класовості“ мови, або проти необхідності єдиної національної мови? Марксизм говорить, що спільність мови є однією з найважливіших ознак нації, добре знаючи при цьому, що всередині нації є класові суперечності. Чи визнають згадані товариші цю марксистську тезу?

Посилаються на Лафарга, вказуючи на те, що Лафарг у своїй брошурі „Мова і революція“ визнає „класовість“ мови, що він заперечує нібито необхідність загальнонародної, національної мови. Це невірно. Лафарг дійсно говорить про „дворянську“ або „аристократичну мову“ і про „жаргони“ різних верств суспільства. Але ці товариші забувають про те, що Лафарг, не цікавячись питанням про різницю між мовою і жаргоном і називаючи діалекти то „штучною мовою“, то „жаргоном“, — виразно заявляє у своїй брошурі, що „штучна мова, властива аристократії... виділилась з мови загальнонародної, якою говорили і буржуа, і ремісники, місто і село“.

Отже, Лафарг визнає наявність і необхідність загальнонародної мови, цілком розуміючи підлеглий характер і залежність „аристократичної мови“ та інших діалектів і жаргонів від загальнонародної мови.

Виходить, що посилання на Лафарга не влучає в ціль.

Посилаються на те, що один час в Англії англійські феодали „протягом століть“ говорили французькою мовою, тоді як англійський народ говорив англійською мовою, що ця обставина є нібито доводом на користь „класовості“ мови і проти необхідності загальнонародної мови. Але це не довід, а анекдот якийсь. По-перше, французькою мовою говорили тоді не всі феодали, а незначна верхівка англійських феодалів при королівському дворі і в графствах. По-друге, вони говорили не якоюсь „класовою мовою“, а звичайною загальнонародною французькою мовою. По-третє, як відомо, це баловство французькою мовою зникло потім безслідно, поступившись місцем загальнонародній англійській мові. Чи думають ці товариші, що англійські феодали і англійський народ „протягом століть“ розмовляли один з одним через перекладачів, що англійські феодали не користувались англійською мовою, що загальнонародної англійської мови не існувало тоді, що французька мова являла собою

тоді в Англії щось більше, ніж салонну мову, вживану лише у вузькому колі верхівки англійської аристократії? Як можна на підставі таких анекдотичних „доводів“ заперечувати наявність і необхідність загальнонародної мови?

Російські аристократи один час теж бавилися французькою мовою при царському дворі і в салонах. Вони чванилися тим, що, говорячи по-російськи, заїкаються по-французьки, що вони вміють говорити по-російськи лише з французьким акцентом. Чи значить це, що в Росії не було тоді загальнонародної російської мови, що загальнонародна мова була тоді фікцією, а „класові мови“ — реальністю?

Наші товариші допускають тут, щонайменше, дві помилки.

Перша помилка полягає в тому, що вони змішують мову з надбудовою. Вони думають, що коли надбудова має класовий характер, то й мова повинна бути не загальнонародною, а класовою. Але я вже говорив вище, що мова і надбудова являють собою два різні поняття, що марксист не може допускати їх змішування.

Друга помилка полягає в тому, що ці товариші сприймають протилежність інтересів буржуазії і пролетаріату, їх запеклу класову боротьбу, як розпад суспільства, як розрив усяких зв'язків між ворожими класами. Вони вважають, що оскільки суспільство розпалося і немає більше єдиного суспільства, а є тільки класи, то не потрібно і єдиної для суспільства мови, не потрібно національної мови. Що ж залишається, коли суспільство розпалося і немає більше загальнонародної, національної мови? Залишаються класи і „класові мови“. Зрозуміло, що у кожної „класової мови“ буде своя „класова“ граматики, — „пролетарська“ граматики, „буржуазна“ граматики. Правда, таких граматик не існує в природі, але це не бентежить цих товаришів: вони вірять, що такі граматики з'являться.

У нас були один час „марксисти“, які твердили, що залізниці, які залишилися в нашій країні після Жовтневого перевороту, є буржуазними, що не личить нам, марксистам, користуватися ними, що треба їх зриту і побудувати нові, „пролетарські“ залізниці. Вони дістали за це прізвисько „троглодитів“...

Зрозуміло, що такий примітивно-анархічний погляд на суспільство, класи, мову не має нічого спільного з марксизмом. Але він безумовно існує і продовжує жити в головах деяких наших товаришів, що заплуталися.

Звичайно, невірно, що через наявність запеклої класової боротьби суспільство нібито розпалося на класи, не зв'язані більше один з одним економічно в одному суспільстві. Навпаки. Поки існує капіталізм, буржуа і пролетарі будуть зв'язані між собою всіма нитками економіки, як частини єдиного капіталістичного суспільства. Буржуа не можуть жити і збагачуватись, не маючи в своєму розпорядженні найманих робітників, пролетарі не можуть продовжувати свого існування, не наймаючись до капіталістів. Припинення всяких економічних зв'язків між ними означає припинення всякого виробництва, припинення ж усякого виробництва веде до загибелі суспільства, до загибелі самих класів. Зрозуміло, що ні один клас не схоче піддати себе знищенню. Тому класова боротьба, яка б вона не була гостра, не може привести до розпаду суспільства. Тільки неучтво в питаннях марксизму і цілковите нерозуміння природи мови могли підказати деяким нашим товаришам байку про розпад суспільства, про „класові“ мови, про „класові“ граматики.

Посилаються, далі, на Леніна і нагадують про те, що Ленін визнавав наявність двох культур при капіталізмі, буржуазної і пролетарської,

що лозунг національної культури при капіталізмі є націоналістичний лозунг. Все це вірно і Ленін тут має цілковиту рацію. Але при чому тут „класовість“ мови? Посилаючись на слова Леніна про дві культури при капіталізмі, ці товариші, як видно, хочуть внушити читачеві, що наявність двох культур у суспільстві, буржуазної і пролетарської, означає, що мов теж повинно бути дві, бо мова зв'язана з культурою, — отже, Ленін заперечує необхідність єдиної національної мови, отже, Ленін стоїть за „класові“ мови. Помилка цих товаришів полягає тут в тому, що вони ототожнюють і змішують мову з культурою. Тимчасом, культура і мова — дві різні речі. Культура може бути і буржуазною і соціалістичною, а мова, як засіб спілкування, є завжди загальнонародною мовою і вона може обслуговувати і буржуазну і соціалістичну культуру. Хіба це не факт, що російська, українська, узбецька мови обслуговують нині соціалістичну культуру цих націй так само не погано, як обслуговували вони перед Жовтневим переворотом їх буржуазні культури? Значить глибоко помиляються ці товариші, твердячи, що наявність двох різних культур веде до утворення двох різних мов і до заперечення необхідності єдиної мови.

Говорячи про дві культури, Ленін виходив саме з того положення, що наявність двох культур не може вести до заперечення єдиної мови і утворення двох мов, що мова повинна бути єдина. Коли бундівці стали обвинувачувати Леніна в тому, що він заперечує необхідність національної мови і трактує культуру, як „безнаціональну“, Ленін, як відомо, різко протестував проти цього, заявивши, що він воює проти буржуазної культури, а не проти національної мови, необхідність якої він вважає незаперечною. Дивно, що деякі наші товариші поплентались по стопах бундівців.

Щодо єдиної мови, необхідність якої нібито заперечує Ленін, то слід було б заслухати такі слова Леніна:

„Мова є найважливіший засіб людського спілкування; єдність мови і безперешкодний її розвиток є одна з найважливіших умов дійсно вільного і широкого, відповідного до сучасного капіталізму, торговельного обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах“.

Виходить, що шановні товариші перекутили погляди Леніна.

Посилаються, нарешті, на Сталіна. Наводять цитату із Сталіна про те, що „буржуазія та її націоналістичні партії були і лишаються в цей період головною керівною силою таких націй“. Це все правильно. Буржуазія і її націоналістична партія дійсно керують буржуазною культурою, так само, як пролетаріат і його інтернаціоналістична партія керують пролетарською культурою. Але при чому тут „класовість“ мови? Хіба цим товаришам не відомо, що національна мова є форма національної культури, що національна мова може обслуговувати і буржуазну і соціалістичну культуру? Невже наші товариші не знайомі з відомою формулою марксистів про те, що нинішня російська, українська, білоруська та інші культури є соціалістичні змістом і національні формою, тобто мовою? Чи згодні вони з цією марксистською формулою?

Помилка наших товаришів полягає тут в тому, що вони не бачать різниці між культурою і мовою і не розуміють, що культура за своїм змістом міняється з кожним новим періодом розвитку суспільства, тоді як мова лишається в основному тією ж мовою на протязі кількох періодів, однаково обслуговуючи як нову культуру, так і стару.

Отже:

а) мова, як засіб спілкування, завжди була і лишається єдиною для суспільства і спільною для його членів мовою;

б) наявність діалектів і жаргонів не заперечує, а підтверджує наявність загальнонародної мови, відгалуженнями якої вони є і якій вони підпорядковані;

в) формула про „класовість“ мови є помилкова, немарксистська формула.

Запитання. Які характерні ознаки мови?

Відповідь. Мова належить до числа суспільних явищ, які діють за весь час існування суспільства. Вона народжується і розвивається з народженням і розвитком суспільства. Вона вмирає разом із смертю суспільства. Поза суспільством немає мови. Через те мову і закони її розвитку можна зрозуміти лише в тому разі, коли вона вивчається в нерозривному зв'язку з історією суспільства, з історією народу, якому належить вивчувана мова і який є творцем і носієм цієї мови.

Мова є засіб, знаряддя, за допомогою якого люди спілкуються одні з одними, обмінюються думками і добиваються взаємного розуміння. Будучи безпосередньо зв'язана з мисленням, мова реєструє і закріплює в словах і в сполученні слів у реченнях результати роботи мислення, успіхи пізнавальної роботи людини і, таким чином, робить можливим обмін думками в людському суспільстві.

Обмін думками є постійною і життєвою необхідністю, тому що без нього неможливо налагодити спільні дії людей в боротьбі з силами природи, в боротьбі за виробництво необхідних матеріальних благ, неможливо добитись успіхів у виробничій діяльності суспільства, — отже, неможливе саме існування суспільного виробництва. Отже, без мови, зрозумілої для суспільства і спільної для його членів, суспільство припиняє виробництво, розпадається і перестає існувати, як суспільство. В цьому розумінні мова, будучи знаряддям спілкування, є разом з тим знаряддям боротьби і розвитку суспільства.

Як відомо, всі слова, наявні в мові, становлять разом так званий словниковий склад мови. Головне в словниковому складі мови — основний словниковий фонд, куди входять і всі кореневі слова, як його ядро. Він далеко менш обширний, ніж словниковий склад мови, але він живе дуже довго, на протязі віків і дає мові базу для утворення нових слів. Словниковий склад відбиває картину стану мови: чим багатший і різнобічніший словниковий склад, тим багатша і розвиненіша мова.

Проте словниковий склад, взятий сам по собі, не становить ще мови, — він скоріш усього є будівельним матеріалом для мови. Подібно до того, як будівельні матеріали в будівельній справі не становлять будинку, хоч без них і неможливо спорудити будинок, так само і словниковий склад мови не становить самої мови, хоч без нього і немислима ніяка мова. Але словниковий склад мови набуває величезного значення, коли він надходить в розпорядження граматики мови, яка визначає правила зміни слів, правила сполучення слів у речення і, таким чином, надає мові стрункого, осмисленого характеру. Граматика (морфологія, синтаксис) є зібранням правил про зміну слів і сполучення слів у реченні. Отже, саме завдяки граматиці мова дістає можливість прибрати людські думки в матеріальну мовну оболонку.

Відмінна риса граматики полягає в тому, що вона дає правила про зміну слів, маючи на увазі не конкретні слова, а взагалі слова без будь-якої конкретності; вона дає правила для складання речень, маючи на увазі не якісь конкретні речення, скажемо, конкретний підмет, конкретний присудок і т. п., а взагалі всякі речення, безвідносно до конкретної

форми того чи іншого речення. Отже, абстрагуючись від часткового і конкретного, як в словах, так і в реченнях, граматики бере те загальне, що лежить в основі змін слів і сполученні слів у реченнях, і будує з нього граматичні правила, граматичні закони. Граматика є результат тривалої, абстрагуючої роботи людського мислення, показник величезних успіхів мислення.

В цьому відношенні граматика нагадує геометрію, яка дає свої закони, абстрагуючись від конкретних предметів, розглядаючи предмети, як тіла, позбавлені конкретності, і визначаючи відношення між ними не як конкретні відношення таких-то конкретних предметів, а як відношення тіл взагалі, позбавлені всякої конкретності.

На відміну від надбудови, яка зв'язана з виробництвом не прямо, а через економіку, мова безпосередньо зв'язана з виробничою діяльністю людини так само, як і з усякою іншою діяльністю в усіх без винятку сферах її роботи. Тому словниковий склад мови, як найбільш чутливий до змін, перебуває в стані майже безперервної зміни, при цьому мови, на відміну від надбудови, не доводиться дожидатись ліквідації базису, вона вносить зміни у свій словниковий склад до ліквідації базису і безвідносно до стану базису.

Проте словниковий склад мови змінюється не як надбудова, не шляхом скасування старого і побудови нового, а шляхом поповнення існуючого словника новими словами, що виникли в зв'язку із змінами соціального ладу, з розвитком виробництва, з розвитком культури, науки і т. п. При цьому, незважаючи на те, що із словникового складу мови випадає звичайно деяка кількість застарілих слів, до нього додається далеко більша кількість нових слів. Щождо основного словникового фонду, то він зберігається в усьому основному і використовується, як основа словникового складу мови.

Це й зрозуміло. Нема ніякої потреби знищувати основний словниковий фонд, якщо він може бути з успіхом використаний протягом ряду історичних періодів, не кажучи вже про те, що знищення основного словникового фонду, нагромадженого протягом віків, при неможливості створити новий основний словниковий фонд протягом короткого строку, привело б до паралічу мови, до цілковитого розладу справи спілкування людей між собою.

Грамматична будова мови змінюється ще повільніше, ніж її основний словниковий фонд. Вироблена протягом епох граматична будова, що ввійшла у плоть і кров мови, змінюється ще повільніше, ніж основний словниковий фонд. Вона, звичайно, зазнає з часом змін, вона вдосконалюється, поліпшує і уточнює свої правила, збагачується новими правилами, але основи граматичної будови зберігаються протягом дуже довгого часу, бо вони, як показує історія, можуть з успіхом обслуговувати суспільство протягом ряду епох.

Таким чином, граматична будова мови і її основний словниковий фонд становлять основу мови, суть її специфіки.

Історія відмічає велику стійкість і колосальну здатність мови чинити опір насильній асиміляції. Деякі історики, замість того, щоб пояснити це явище, обмежуються подивом. Але для подиву немає тут будь-яких підстав. Стійкість мови пояснюється стійкістю її граматичної будови і основного словникового фонду. Сотні років турецькі асимілятори намагалися скалічити, зруйнувати і знищити мови балканських народів. За цей період словниковий склад балканських мов зазнав серйозних змін, було сприйнято не мало турецьких слів і виразів, були і „сходження“ і „розходження“, проте балканські мови вистояли і вижили. Чому?

Тому, що граматична будова і основний словниковий фонд цих мов в основному збереглися.

З усього цього випливає, що мову, її структуру не можна розглядати як продукт однієї якоїсь епохи. Структура мови, її граматична будова і основний словниковий фонд є продукт ряду епох.

Треба гадати, що елементи сучасної мови були закладені ще в далеку давнину, до епохи рабства. Це була мова нескладна, з дуже мізерним словниковим фондом, але з своєю граматичною будовою, правда, примітивною, але все-таки граматичною будовою.

Дальший розвиток виробництва, поява класів, поява писемності, зародження держави, яка потребувала для управління більш-менш упорядкованого листування, розвиток торгівлі, яка ще більше потребувала упорядкованого листування, поява друкарського верстата, розвиток літератури — все це внесло великі зміни у розвиток мови. За цей час племена і народності дробились і розходились, змішувались і схрещувались, а далі появились національні мови і держави, сталися революційні перевороти, змінилися старі суспільні устрої новими. Все це внесло ще більше змін у мову та її розвиток.

Проте було б глибокою помилкою думати, що розвиток мови відбувався так само, як розвиток надбудови: шляхом знищення існуючого і побудови нового. Насправді розвиток мови відбувався не шляхом знищення існуючої мови і побудови нової, а шляхом розгортання і вдосконалення основних елементів існуючої мови. При цьому перехід від однієї якості мови до другої якості відбувався не шляхом вибуху, не шляхом разового знищення старого і побудови нового, а шляхом поступового і тривалого нагромадження елементів нової якості, нової структури мови, шляхом поступового відмирання елементів старої якості.

Кажуть, що теорія стадіального розвитку мови є марксистською теорією, бо вона визнає необхідність раптових вибухів, як умови переходу мови від старої якості до нової. Це, звичайно, невірно, бо важко знайти щось марксистське в цій теорії. І якщо теорія стадіальності дійсно визнає раптові вибухи в історії розвитку мови, то тим гірше для неї. Марксизм не визнає раптових вибухів у розвитку мови, раптової смерті існуючої мови і раптової побудови нової мови. Лафарг не мав рації, коли він говорив про „раптову мовну революцію, що сталася між 1789 і 1794 роками“ у Франції (див. брошуру Лафарга „Мова і революція“). Ніякої мовної революції, та ще раптової, не було тоді у Франції. Звичайно, за цей період словниковий склад французької мови поповнився новими словами і виразами, випала деяка кількість застарілих слів, змінилося смислове значення деяких слів, — і тільки. Але такі зміни ні в якій мірі не вирішують долю мови. Головне в мові — її граматична будова і основний словниковий фонд. Але граматична будова і основний словниковий фонд французької мови не тільки не зникли в період французької буржуазної революції, а збереглися без істотних змін, і не тільки збереглися, а продовжують жити і понині в сучасній французькій мові. Я вже не кажу про те, що для ліквідації існуючої мови і побудови нової національної мови („раптова мовна революція“!) до смішного малим є п'яти-шестирічний строк, — для цього потрібні століття.

Марксизм вважає, що перехід мови від старої якості до нової відбувається не шляхом вибуху, не шляхом знищення існуючої мови і створення нової, а шляхом поступового нагромадження елементів нової якості, отже, шляхом поступового відмирання елементів старої якості.

Взагалі треба сказати до відома товаришів, які захоплюються вибухами, що закон переходу від старої якості до нової шляхом вибуху не може бути застосований не тільки до історії розвитку мови, — він не завжди може бути застосований також і до інших суспільних явищ базисного чи надбудовного порядку. Він обов'язковий для суспільства, поділеного на ворожі класи. Але він зовсім не обов'язковий для суспільства, яке не має ворожих класів. На протязі 8—10 років ми здійснили в сільському господарстві нашої країни перехід від буржуазного індивідуально-селянського ладу до соціалістичного, колгоспного ладу. Це була революція, яка ліквідувала старий буржуазний господарський лад на селі і створила новий, соціалістичний лад. Проте цей переворот відбувся не шляхом вибуху, тобто не шляхом повалення існуючої влади і створення нової влади, а шляхом поступового переходу від старого буржуазного ладу на селі до нового. А вдалося це проробити тому, що це була революція зверху, що переворот був здійснений з ініціативи існуючої влади при підтримці основних мас селянства.

Кажуть, що численні факти схрещування мов, які мали місце в історії, дають підставу гадати, що при схрещуванні відбувається утворення нової мови шляхом вибуху, шляхом раптового переходу від старої якості до нової якості. Це зовсім невірно.

Схрещування мов не можна розглядати, як одиничний акт вирішального удару, який дає свої результати протягом кількох років. Схрещування мов є довгий процес, що триває сотні років. Тому ні про які вибухи не може бути тут мови.

Далі. Зовсім неправильно було б думати, що в результаті схрещування, скажемо, двох мов утворюється нова, третя мова, не схожа ні на одну із схрещених мов і якісно відмінна від кожної з них. Насправді при схрещуванні одна з мов звичайно виходить переможцем, зберігає свою граматичну будову, зберігає свій основний словниковий фонд і продовжує розвиватись за внутрішніми законами свого розвитку, а друга мова втрачає поступово свою якість і поступово відмирає.

Отже, схрещування дає не якусь нову, третю мову, а зберігає одну з мов, зберігає її граматичну будову і основний словниковий фонд і дає їй можливість розвиватись за внутрішніми законами свого розвитку.

Правда, при цьому відбувається деяке збагачення словникового складу перемігшої мови за рахунок переможеної мови, але це не ослабляє, а, навпаки, посилює її.

Так було, наприклад, з російською мовою, з якою схрещувалися в ході історичного розвитку мови ряду інших народів і яка виходила завжди переможцем.

Звичайно, словниковий склад російської мови поповнювався при цьому за рахунок словникового складу інших мов, але це не тільки не ослабило, а, навпаки, збагатило і посилило російську мову.

Щодо національної самобутності російської мови, то вона не зазнала ані найменшої шкоди, бо, зберігши свою граматичну будову і основний словниковий фонд, російська мова продовжувала просуватись вперед і удосконалюватись за внутрішніми законами свого розвитку.

Не може бути сумніву, що теорія схрещування не може дати чогось серйозного радянському мовознавству. Коли вірно, що головним завданням мовознавства є вивчення внутрішніх законів розвитку мови, то треба визнати, що теорія схрещування не тільки не розв'язує цього завдання, але навіть не ставить його, — вона просто не помічає, або не розуміє його.

Запитання. Чи правильно зробила „Правда“, відкривши вільну дискусію в питаннях мовознавства?

Відповідь. Правильно зробила.

В якому напрямі будуть розв'язані питання мовознавства, — це стане ясно в кінці дискусії. Але вже тепер можна сказати, що дискусія принесла велику користь.

Дискусія з'ясувала, насамперед, що в органах мовознавства як у центрі, так і в республіках, панував режим, не властивий науці і людям науки. Найменша критика стану справ у радянському мовознавстві, навіть зовсім несміливі спроби критики так званого „нового вчення“ у мовознавстві переслідувались і припинялись з боку керівних кіл мовознавства. За критичне ставлення до спадщини М. Я. Марра, за найменше-несхвалення вчення М. Я. Марра знімалися з посад або понижувались на посаді цінні працівники і дослідники в галузі мовознавства. Діячі мовознавства висувалися на відповідальні посади не за діловою ознакою, а за ознакою беззастережного визнання вчення М. Я. Марра.

Загальновизнано, що ніяка наука не може розвиватись і робити успіхи без боротьби думок, без свободи критики. Але це загальновизнане правило ігнорувалося і нехтувалося найбезцеремонніше. Створилася замкнута група непогрісимих керівників, яка, забезпечивши себе від усякої можливості критики, стала сваволити і безчинствувати.

Один з прикладів: так званий „Бакинський курс“ (лекції М. Я. Марра, читані в Баку), забракований і заборонений до перевидання самим автором, був однак з розпорядження касті керівників (т. Мещанінов називає їх „учнями“ М. Я. Марра) перевиданий і включений в число рекомендованих студентам посібників без всяких застережень. Це значить, що студентів обманули, видавши їм забракований „Курс“ за повноцінний посібник. Коли б я не був переконаний в чесності тов. Мещанінова та інших діячів мовознавства, я б сказав, що така поведінка рівнозначна шкідництву.

Як могло це статись? А сталося це тому, що аракчеевський режим, створений у мовознавстві, культивує безвідповідальність і заохочує такі безчинства.

Дискусія виявилась дуже корисною насамперед тому, що вона виставила на світ божий цей аракчеевський режим і розбила його вщент.

Але користь дискусії цим не вичерпується. Дискусія не тільки розбила старий режим у мовознавстві, але вона виявила ще ту неймовірну плутанину поглядів у найважливіших питаннях мовознавства, яка панує серед керівних кіл цієї галузі науки. До початку дискусії „учні“ М. Я. Марра мовчали і замовчували неблагополучне становище у мовознавстві. Але після початку дискусії стало вже неможливо мовчати, — вони були змушені виступити на сторінках преси. І що ж? Виявилось, що у вченні М. Я. Марра є цілий ряд прогалин, помилок, неуточнених проблем, нерозроблених положень. Постає питання, чому про це заговорили „учні“ М. Я. Марра тільки тепер, після відкриття дискусії? Чому вони не подбали про це раніше? Чому вони свого часу не сказали про це відкрито і чесно, як це годиться діячам науки?

Визнавши „деякі“ помилки М. Я. Марра, „учні“ М. Я. Марра, виявляється, думають, що розвивати далі радянське мовознавство можна лише на базі „уточненої“ теорії М. Я. Марра, яку вони вважають марксистською. Ні вже, звільніть нас від „марксизму“ М. Я. Марра. М. Я. Марр дійсно хотів бути і старався бути марксистом, але він не

зумів стати марксистом. Він був всього тільки спрощенцем і вульгаризатором марксизму, на зразок „пролеткультівців“ або „раппівців“.

М. Я. Марр вніс у мовознавство неправильну, немарксистську формулу відносно мови, як надбудови, і заплутав себе, заплутав мовознавство. Неможливо на базі неправильної формули розвивати радянське мовознавство.

М. Я. Марр вніс у мовознавство другу, теж неправильну і немарксистську формулу відносно „класовості“ мови і заплутав себе, заплутав мовознавство. Неможливо на базі неправильної формули, яка суперечить всьому ходові історії народів і мов, розвивати радянське мовознавство.

М. Я. Марр вніс у мовознавство не властивий марксизмові нескромний, чванливий, зарозумілий тон, що веде до голого і легковажного заперечення всього того, що було у мовознавстві до М. Я. Марра.

М. Я. Марр крикливо шельмує порівняльно-історичний метод, як „ідеалістичний“. А тимчасом треба сказати, що порівняльно-історичний метод, незважаючи на його серйозні хиби, все-таки кращий, ніж дійсно ідеалістичний чотирьохелементний аналіз М. Я. Марра, бо перший штовхає до роботи, до вивчення мов, а другий штовхає лише до того, щоб лежати на печі і гадати на кофейній гущі навколо пресловутих чотирьох елементів.

М. Я. Марр зарозуміло третирує всяку спробу вивчення груп (сімей) мов, як прояв теорії „прамови“. А тимчасом не можна заперечувати, що мовне споріднення, наприклад, таких націй, як слов'янські, не підлягає сумніву, що вивчення мовного споріднення цих націй могло б принести мовознавству велику користь у справі вивчення законів розвитку мови. Я вже не кажу, що теорія „прамови“ не має до цієї справи ніякого відношення.

Послухати М. Я. Марра і особливо його „учнів“, можна подумати, що до М. Я. Марра не було ніякого мовознавства, що мовознавство почалося з появою „нового вчення“ М. Я. Марра. Маркс і Енгельс були куди скромніші: вони вважали, що їх діалектичний матеріалізм є продуктом розвитку наук, в тому числі філософії, за попередній період.

Таким чином, дискусія допомогла справі також і в тому відношенні, що вона виявила ідеологічні огріхи в радянському мовознавстві.

Я думаю, що чим швидше звільниться наше мовознавство від помилок М. Я. Марра, тим швидше можна вивести його з кризи, яку воно переживає тепер.

Ліквідація аракчеевського режиму в мовознавстві, відмова від помилок М. Я. Марра, впровадження марксизму в мовознавство, — такий є по-моєму шлях, на якому можна було б оздоровити радянське мовознавство.

ДО ДЕЯКИХ ПИТАНЬ МОВОЗНАВСТВА

Відповідь товарищі Є. КРАШЕНІННІКОВІЙ

Тов. Крашеніннікова!

Відповідаю на Ваші запитання.

1. Запитання. У Вашій статті переконливо показано, що мова не є ні базис, ні надбудова. Чи правомірно було б вважати, що мова є явище, властиве і базису і надбудові, чи правильніше було б вважати мову явищем проміжним?

Відповідь. Звичайно, мові, як суспільному явищу, властиве те спільне, що властиве всім суспільним явищам, в тому числі базису і надбудові, а саме: вона обслужує суспільство так само, як обслужують його всі інші суспільні явища, в тому числі базис і надбудова. Але цим власне і вичерпується те спільне, що властиве всім суспільним явищам. Далі починаються серйозні відміни між суспільними явищами.

Справа в тому, що у суспільних явищ, крім цього спільного, є свої специфічні особливості, які відрізняють їх одне від одного і які більш за все важливі для науки. Специфічні особливості базису полягають в тому, що він обслужує суспільство економічно. Специфічні особливості надбудови полягають в тому, що вона обслужує суспільство політичними, юридичними, естетичними та іншими ідеями і створює для суспільства відповідні політичні, юридичні та інші установи. В чому ж полягають специфічні особливості мови, які відрізняють її від інших суспільних явищ? Вони полягають в тому, що мова обслужує суспільство, як засіб спілкування людей, як засіб обміну думками в суспільстві, як засіб, що дає людям можливість зрозуміти один одного і налагодити спільну роботу в усіх сферах людської діяльності, як в галузі виробництва, так і в галузі економічних відносин, як в галузі політики, так і в галузі культури, як у громадському житті, так і в побуті. Ці особливості властиві тільки мові, і саме тому, що вони властиві тільки мові, мова є об'єктом вивчення самостійної науки, — мовознавства. Без цих особливостей мови мовознавство втратило б право на самостійне існування.

Коротше: мову не можна залічити ні до розряду базисів, ні до розряду надбудов.

Її не можна також залічити до розряду „проміжних“ явищ між базисом і надбудовою, бо таких „проміжних“ явищ не існує.

Але може мову можна було б залічити до розряду продуктивних сил суспільства, до розряду, скажемо, знарядь виробництва? Дійсно, між мовою і знаряддями виробництва існує деяка аналогія: знаряддя виробництва, так само як і мова, проявляють свого роду байдужість до

класів і можуть однаково обслуговувати різні класи суспільства, як старі, так і нові. Чи дає ця обставина підставу для того, щоб залічити мову до розряду знарядь виробництва? Ні, не дає.

Один час М. Я. Марр, бачачи, що його формула — „мова є надбудова над базисом“, — зустрічає заперечення, вирішив „перебудуватись“ і оголосив, що „мова є знаряддя виробництва“. Чи мав рацію М. Я. Марр, залічивши мову до розряду знарядь виробництва? Ні, він безумовно не мав рації.

Справа в тому, що схожість між мовою і знаряддями виробництва вичерпується тією аналогією, про яку я говорив тільки що. Але зате між мовою і знаряддями виробництва існує корінна різниця. Різниця ця полягає в тому, що знаряддя виробництва виробляють матеріальні блага, а мова нічого не виробляє або „виробляє“ всього лише слова. Точніше кажучи, люди, що мають знаряддя виробництва, можуть виробляти матеріальні блага, але ті самі люди, маючи мову, але не маючи знарядь виробництва, не можуть виробляти матеріальних благ. Не важко зрозуміти, що коли б мова могла виробляти матеріальні блага, базики були б найбагатшими людьми у світі.

2. Запитання. Маркс і Енгельс визначають мову як „безпосередню дійсність мислі“, як „практичну... дійсну свідомість“. „Ідеї, — говорить Маркс, — не існують відірвано від мови“. В якій мірі, на Вашу думку, мовознавство повинно займатися смисловою стороною мови, семантикою та історичною семасіологією і стилістикою, чи предметом мовознавства повинна бути тільки форма?

Відповідь. Семантика (семасіологія) є однією з важливих частин мовознавства. Смислова сторона слів і виразів має серйозне значення в справі вивчення мови. Тому семантиці (семасіології) повинно бути забезпечене в мовознавстві належне їй місце.

Проте, розробляючи питання семантики і використовуючи її дані, аж ніяк не можна переоцінювати її значення, і тим більше — не можна зловживати нею. Я маю на увазі деяких мовознавців, які, надмірно захоплюючись семантикою, нехтують мовою, як „безпосередньою дійсністю мислі“, нерозривно зв'язаною з мисленням, відривають мислення від мови і твердять, що мова відживає свій вік, що можна обійтись і без мови.

Зверніть увагу на такі слова М. Я. Марра:

„Мова існує, лише оскільки вона виявляється в звуках; дія мислення відбувається і без виявлення... Мова (звукова) стала нині вже здавати свої функції новітнім винаходам, що перемагають беззастережно простір, а мислення іде вгору від невикористаних його нагромаджень у минулому та нових здобутків і має змістити й замінити повністю мову. Майбутня мова — мислення, що росте у вільній від природної матерії техніці. Перед ним не встояти ніякій мові, навіть звуковій, все-таки зв'язаній з нормами природи“ (Див. „Вибрані праці“ М. Я. Марра).

Якщо цю „труд-магічну“ тарабарщину перекласти на просту людську мову, то можна прийти до висновку, що:

а) М. Я. Марр відриває мислення від мови;

б) М. Я. Марр вважає, що спілкування людей можна здійснити і без мови, за допомогою самого мислення, вільного від „природної матерії“ мови, вільного від „норм природи“;

в) відриваючи мислення від мови і „звільнивши“ його від мовної „природної матерії“, М. Я. Марр попадає в болото ідеалізму.

Кажуть, що думки виникають в голові людини до того, як вони будуть висловлені в мові, виникають без мовного матеріалу, без мовної оболонки, так би мовити, в оголеному вигляді. Але це зовсім невірно. Якби думки не виникли в голові людини і коли б вони не виникли, вони можуть виникнути і існувати лише на базі мовного матеріалу, на базі мовних термінів і фраз. Оголених думок, вільних від мовного матеріалу, вільних від мовної „природної матерії“ — не існує. „Мова є безпосередня дійсність мислі“ (Маркс). Реальність мислі проявляється в мові. Тільки ідеалісти можуть говорити про мислення, не зв'язане з „природною матерією“ мови, про мислення без мови.

Коротше: переоцінка семантики і зловживання останньою привели М. Я. Марра до ідеалізму.

Отже, якщо уберегти семантику (семасіологію) від перебільшень і зловживань, на зразок тих, які допускають М. Я. Марр і деякі його „учні“, то вона може принести мовознавству велику користь.

3. З а п и т а н н я. Ви цілком справедливо говорите про те, що ідеї, уявлення, звичаї і моральні принципи у буржуа і у пролетарів прямо протилежні. Класовий характер цих явищ безумовно відбився на семантичній стороні мови (а іноді і на її формі — на словниковому складі, — як правильно вказується у Вашій статті). Чи можна, аналізуючи конкретний мовний матеріал і, в першу чергу, смислову сторону мови, говорити про класову суть виражених ним понять, особливо в тих випадках, коли йдеться про мовне вираження не тільки думки людини, але й її ставлення до дійсності, де особливо яскраво проявляється її класова приналежність?

В і д п о в і д ь. Коротше кажучи, Ви хочете знати, — чи впливають класи на мову, чи вносять вони в мову свої специфічні слова і вирази, чи бувають випадки, щоб люди надавали одним і тим же словам і виразам різне смислове значення залежно від класової приналежності?

Так, класи впливають на мову, вносять в мову свої специфічні слова і вирази і іноді по-різному розуміють одні й ті самі слова і вирази. Це не підлягає сумніву.

З цього однак не випливає, що специфічні слова і вирази, так само як відмінності в семантиці, можуть мати серйозне значення для розвитку єдиної загальнонародної мови, що вони здатні ослабити її значення або змінити її характер.

По-перше, таких специфічних слів і виразів, як і випадків відмінності в семантиці, так мало в мові, що вони навряд чи становлять один процент всього мовного матеріалу. Отже, вся інша переважна маса слів і виразів, як і їх семантика, є *спільними* для всіх класів суспільства.

По-друге, специфічні слова і вирази, що мають класовий відтінок, використовуються в мові не за правилами будь-якої „класової“ граматики, якої не існує в природі, а за правилами граматики існуючої загальнонародної мови.

Виходить, наявність специфічних слів і виразів і факти відмінності в семантиці мови не спростовують, а, навпаки, підтверджують наявність і необхідність єдиної загальнонародної мови.

4. З а п и т а н н я. У своїй статті Ви цілком правильно оцінюєте Марра, як вульгаризатора марксизму. Чи значить це, що лінгвісти, в тому числі і ми, молодь, повинні відкинути *всю* лінгвістичну спадщину Марра, у якого все-таки є ряд цінних мовних досліджень (про них

писали в дискусії т.т. Чікобава, Санжеев та інші)? Чи можемо ми, підходячи до Марра критично, все-таки брати у нього корисне і цінне?

Відповідь. Звичайно, твори М. Я. Марра складаються не тільки з помилок. М. Я. Марр допускав найгрубіші помилки, коли він вносив у мовознавство елементи марксизму в перекрученому вигляді, коли він намагався створити самостійну теорію мови. Але у М. Я. Марра є окремі, хороші, талановито написані твори, де він, забувши про свої теоретичні претензії, сумлінно і, треба сказати, вміло досліджує окремі мови. В таких творах можна знайти не мало цінного і повчального. Зрозуміло, що це цінне і повчальне повинно бути взяте у М. Я. Марра і використане.

5. З а п и т а н н я. Однією з основних причин застою в радянському мовознавстві багато лінгвістів вважають *формалізм*. Дуже хотілося б знати Вашу думку про те, в чому полягає формалізм у мовознавстві і як його подолати?

Відповідь. М. Я. Марр і його „учні“ обвинувачують у „формалізмі“ всіх мовознавців, які не поділяють „нового вчення“ М. Я. Марра. Це, звичайно, несерйозно і нерозумно.

М. Я. Марр вважав граматику пустою „формальністю“, а людей, які вважають граматичну будову основою мови — формалістами. Це й зовсім безглуздо.

Я думаю, що „формалізм“ вигадали автори „нового вчення“ для полегшення боротьби з своїми противниками у мовознавстві.

Причиною застою в радянському мовознавстві є не „формалізм“, винайдений М. Я. Марром та його „учнями“, а аракчеевський режим і теоретичні огріхи у мовознавстві. Аракчеевський режим створили „учні“ М. Я. Марра. Теоретичну нерозберику внесли в мовознавство М. Я. Марр і його найближчі соратники. Щоб не було застою, треба ліквідувати і те і друге. Ліквідація цих болячок оздоровить радянське мовознавство, виведе його на широку дорогу і дасть можливість радянському мовознавству зайняти перше місце у світовому мовознавстві.

29 червня 1950 р.

„Правда“, 4 липня 1950 р.

ВІДПОВІДЬ ТОВАРИШАМ

Товаришеві САНЖЕЄВУ

Шановний товаришу С а н ж е є в!

Відповідаю на Ваш лист з великим запізненням, бо тільки вчора передали мені Ваш лист з апарату ЦК.

Ви безумовно правильно тлумачите мою позицію в питанні про діалекти.

„Класові“ діалекти, які правильніше було б назвати жаргонами, обслужують не народні маси, а вузьку соціальну верхівку. До того ж вони не мають своєї власної граматичної будови і основного словникового фонду. Через це вони ніяк не можуть розвинутися в самостійні мови.

Діалекти місцеві („територіальні“), навпаки, обслужують народні маси і мають свою граматичну будову і основний словниковий фонд. Через це деякі місцеві діалекти в процесі утворення націй можуть лягти в основу національних мов і розвинулися в самостійні національні мови. Так було, наприклад, з курсько-орловським діалектом (курсько-орловська „говірка“) російської мови, який ліг в основу російської національної мови. Те ж саме треба сказати про полтавсько-київський діалект української мови, який ліг в основу української національної мови. Щодо решти діалектів таких мов, то вони втрачають свою самобутність, вливаються в ці мови і зникають в них.

Бувають і протилежні процеси, коли єдина мова народності, яка не стала ще нацією через відсутність необхідних економічних умов розвитку, зазнає краху внаслідок державного розпаду цієї народності, а місцеві діалекти, які не встигли ще перемолотися в єдиній мові, — оживають і дають початок утворенню окремих самостійних мов. Можливо, що саме так стояла справа, наприклад, з єдиною монгольською мовою.

1950 р. 11 липня.

„Правда“, 2 серпня 1950 р.

Товаришам Д. БЕЛКІНУ і С. ФУРЕРУ

Ваші листи одержав.

Ваша помилка полягає в тому, що ви сплутали дві різні речі і підмінили предмет, який розглядається в моїй відповіді т. Крашенінніковій, іншим предметом.

1. Я критикую в цій відповіді М. Я. Марра, який, говорячи про мову (звукову) і мислення, відриває мову від мислення і впадає таким чином в ідеалізм. Отже, мова йде в моїй відповіді про нормальних людей, які володіють мовою. Я тверджу при цьому, що думки можуть виникнути у таких людей лише на базі мовного матеріалу, що оголених думок, не зв'язаних з мовним матеріалом, не існує у людей, які володіють мовою.

Замість того, щоб прийняти або відкинути це положення, ви підставляєте аномальних, безмовних людей, глухонімих, у яких немає мови і думки яких, звичайно, не можуть виникнути на базі мовного матеріалу. Як бачите, це зовсім інша тема, якої я не торкався і не міг торкнутися, тому що мовознавство займається нормальними людьми, які володіють мовою, а не аномальними, глухонімими, які не мають мови.

Ви підмінили обговорювану тему іншою темою, яка не обговорюувалась.

2. З листа т. Белкіна видно, що він ставить в один ряд „мову слів“ (звукову мову) і „мову жестів“ (за М. Я. Марром „ручну“ мову). Він думає, очевидно, що мова жестів і мова слів рівнозначні, що один час людське суспільство не мало мови слів, що „ручна“ мова заміняла тоді мову слів, яка з'явилася потім.

Але якщо дійсно так думає т. Белкін, то він допускає серйозну помилку. Звукова мова або мова слів була завжди єдиною мовою людського суспільства, здатною служити повноцінним засобом спілкування людей. Історія не знає жодного людського суспільства, хоча б воно було найвідсталіше, яке не мало б своєї звукової мови. Етнографія не знає жодного відсталого народця, хоча б він був таким же або ще більш первісним, ніж, скажемо, австралійці або вогнеземельці минулого століття, який не мав би своєї звукової мови. Звукова мова в історії людства є однією з тих сил, які допомогли людям виділитися з тваринного світу, об'єднатися в суспільства, розвинути своє мислення, організувати суспільне виробництво, вести успішну боротьбу з силами природи і дійти до того прогресу, який ми маємо в теперішній час.

В цьому відношенні значення так званої мови жестів через її крайню бідність і обмеженість — мізерне. Це, власне, не мова, і навіть не сурогат мови, який може так чи інакше замінити звукову мову, а допоміжний засіб з дуже обмеженими засобами, яким користується іноді людина для підкреслювання тих чи інших моментів в її мові. Мову

жестів так само не можна прирівнювати до звукової мови, як не можна прирівнювати первісну дерев'яну мотику до сучасного гусеничного трактора з п'ятикорпусним плугом і рядковою тракторною сівалкою.

3. Як видно, ви цікавитесь насамперед глухонімими, а потім уже — проблемами мовознавства. Видимо, саме ця обставина і примусила вас звернутися до мене з рядом запитань. Що ж, коли ви наполягаєте, я не від того, щоб задовольнити вашу просьбу. Отже, як стоїть справа з глухонімими? Чи працює у них мислення, чи виникають думки? Так, працює у них мислення, виникають думки. Ясно, що оскільки глухонімі позбавлені мови, їх думки не можуть виникати на базі мовного матеріалу. Чи не значить це, що думки глухонімих є оголеними, не зв'язаними з „нормами природи“ (вислів М. Я. Марра)? Ні, не значить. Думки глухонімих виникають і можуть існувати тільки на базі тих образів, сприйнять, уявлень, які складаються у них в побуті про предмети зовнішнього світу та їх відношення між собою завдяки почуттям зору, дотику, смаку, нюху. Поза цими образами, сприйняттями, уявленнями мисль пуста, позбавлена будь-якого змісту, тобто вона не існує.

22 липня 1950 р.

„Правда“, 2 серпня 1950 р.

Товаришеві А. ХОЛОПОВУ

Вашого листа одержав.

Спізнився трохи з відповіддю через перевантаженість роботою.

Ваш лист мовчазно виходить з двох припущень: з припущення про те, що допустимо цитувати твори того або іншого автора у *відриві* від того історичного періоду, про який трактує цитата, і по-друге, з того припущення, що ті або інші висновки і формули марксизму, здобуті в результаті вивчення одного з періодів історичного розвитку, є правильними для всіх періодів розвитку і тому повинні лишитися *незмінними*.

Мушу сказати, що обидва ці припущення глибоко помилкові.

Кілька прикладів.

1. У сорокових роках минулого століття, коли не було ще монополістичного капіталізму, коли капіталізм розвивався більш-менш плавно по висхідній лінії, поширюючись на нові ще не зайняті ним території, а закон нерівномірності розвитку не міг ще діяти з повною силою, — Маркс і Енгельс прийшли до висновку, що соціалістична революція не може перемогти в одній якій-небудь країні, що вона може перемогти лише в результаті спільного удару в усіх або в більшості цивілізованих країн. Цей висновок став потім керівним положенням для всіх марксистів.

Проте на початку ХХ століття, особливо в період першої світової війни, коли для всіх стало ясно, що капіталізм домонополістичний явно переріс у капіталізм монополістичний, коли капіталізм висхідний перетворився в капіталізм умираючий, коли війна виявила невиліковні слабості світового імперіалістичного фронту, а закон нерівномірності розвитку визначив наперед різночасність визрівання пролетарської революції в різних країнах, — Ленін, виходячи з марксистської теорії, прийшов до висновку, що в нових умовах розвитку соціалістична революція цілком може перемогти в одній, окремо взятій країні, що одночасна перемога соціалістичної революції в усіх країнах або в більшості цивілізованих країн неможлива через нерівномірність визрівання революції в цих країнах, що стара формула Маркса і Енгельса вже не відповідає новим історичним умовам.

Як видно, ми маємо тут два різні висновки в питанні про перемогу соціалізму, які не тільки суперечать один одному, але й виключають один одного.

Які-небудь начотчики і талмудисти, які, не вникаючи в суть справи, цитують формально, у відриві від історичних умов, — можуть сказати, що один з цих висновків, як безумовно неправильний, повинен бути відкинутий, а другий висновок, як безумовно правильний, повинен бути поширений на всі періоди розвитку. Але марксисты не можуть не знати, що начотчики і талмудисти помиляються, вони не можуть не знати, що

обидва ці висновки правильні, але не безумовно, а кожний для свого часу: висновок Маркса і Енгельса — для періоду домонополістичного капіталізму, а висновок Леніна — для періоду монополістичного капіталізму.

2. Енгельс у своєму „Анти-Дюрінгу“ говорив, що після перемоги соціалістичної революції держава повинна відмерти. На цій підставі після перемоги соціалістичної революції в нашій країні начотчики і талмудисти з нашої партії стали вимагати, щоб партія вжила заходів до якнайшвидшого відмирання нашої держави, до розпуску державних органів, до відмови від постійної армії.

Проте радянські марксисты, на підставі вивчення світової обстановки в наш час, прийшли до висновку, що при наявності капіталістичного оточення, коли перемога соціалістичної революції має місце тільки в одній країні, а в усіх інших країнах панує капіталізм, країна перемігшої революції повинна не ослабляти, а всемірно посилювати свою державу, органи держави, органи розвідки, армію, якщо ця країна не хоче бути розгромленою капіталістичним оточенням. Російські марксисты прийшли до висновку, що формула Енгельса має на увазі перемогу соціалізму в усіх країнах або в більшості країн, що вона незастосовна до того випадку, коли соціалізм перемагає в одній, окремо взятій країні, а в усіх інших країнах панує капіталізм.

Як видно, ми маємо тут дві різні формули в питанні про долю соціалістичної держави, які виключають одна одну.

Начотчики і талмудисти можуть сказати, що ця обставина створює нестерпне становище, що треба одну з формул відкинути, як безумовно помилкову, а другу, як безумовно правильну, — поширити на всі періоди розвитку соціалістичної держави. Але марксисты не можуть не знати, що начотчики і талмудисти помиляються, бо обидві ці формули правильні, але не абсолютно, а кожна для свого часу: формула радянських марксистів — для періоду перемоги соціалізму в одній або кількох країнах, а формула Енгельса — для того періоду, коли послідовна перемога соціалізму в окремих країнах приведе до перемоги соціалізму в більшості країн і коли створяться, таким чином, необхідні умови для застосування формули Енгельса.

Число таких прикладів можна було б збільшити.

Те саме треба сказати про дві різні формули в питанні про мову, взяті з різних творів Сталіна і наведені т. Холоповим в його листі.

Тов. Холопов посилається на твір Сталіна „Відносно марксизму в мовознавстві“, де робиться висновок, що в результаті схрещування, скажемо, двох мов, одна з мов звичайно виходить переможцем, а друга відмирає, що, отже, схрещування дає не якусь нову, третю мову, а зберігає одну з мов. Далі він посилається на інший висновок, взятий з доповіді Сталіна на XVI з'їзді ВКП(б), де говориться, що в період перемоги соціалізму в світовому масштабі, коли соціалізм зміцніє і ввійде в побут, національні мови неминуче повинні злитися в одну спільну мову, яка, звичайно, не буде ні великоруською, ні німецькою, а чимсь новим. Порівнявши ці дві формули і бачачи, що вони не тільки не збігаються одна з одною, а виключають одна одну, т. Холопов впадає у відчай. „Із статті Вашої, пише він в листі, я зрозумів, що від схрещування мов *ніколи* не може утворитися нова якась мова, а до статті твердо був певен, згідно з Вашим виступом на XVI з'їзді ВКП(б), що при *комунізмі* мови зіллються в одну спільну“.

Очевидно, що т. Холопов, відкривши суперечність між цими двома формулами і глибоко вірячи, що суперечність повинна бути ліквідована,

вважає потрібним позбутися однієї з формул, як неправильної, і вчепитися за другу формулу, як правильну для всіх часів і країн, але за яку саме формулу вчепитися, — він не знає. Виходить щось подібне до безвихідного становища. Тов. Холопов і не догадується, що обидві формули можуть бути правильними, — кожна для свого часу.

Так буває завжди з начотчиками і талмудистами, які, не вникаючи в суть справи і цитуючи формально, безвідносно до тих історичних умов, про які трактують цитати, незмінно потрапляють у безвихідне становище.

А тимчасом, якщо розібратися в питанні по суті, немає ніяких підстав для безвихідного становища. Справа в тому, що брошура Сталіна „Відносно марксизму в мовознавстві“ і виступ Сталіна на XVI з'їзді партії мають на увазі дві зовсім різні епохи, внаслідок чого і формули виходять різні.

Формула Сталіна в його брошурі, в частині, яка стосується схрещування мов, має на увазі епоху *до перемоги соціалізму* в світовому масштабі, коли експлуататорські класи є пануючою силою в світі, коли національний і колоніальний гніт лишається в силі, коли національна відособленість і взаємне недовір'я націй закріплені державними відмінностями, коли немає ще національної рівноправності, коли схрещування мов відбувається в порядку боротьби за панування однієї з мов, коли немає ще умов для мирного і дружнього співробітництва націй і мов, коли на черзі стоїть не співробітництво і взаємне збагачення мов, а асиміляція одних і перемога інших мов. Зрозуміло, що в таких умовах можуть бути лише перемігші і переможені мови. Саме ці умови має на увазі формула Сталіна, коли вона говорить, що схрещування, скажемо, двох мов дає в результаті не утворення нової мови, а перемогу однієї з мов і поразку другої.

Щождо другої формули Сталіна, взятої з виступу на XVI з'їзді партії, в частині, яка стосується злиття мов в одну спільну мову, то тут мається на увазі інша епоха, а саме — епоха *після перемоги соціалізму* у всесвітньому масштабі, коли світового імперіалізму не буде вже в наявності, експлуататорські класи будуть повалені, національний і колоніальний гніт буде ліквідований, національна відособленість і взаємне недовір'я націй будуть замінені взаємним довір'ям і зближенням націй, національна рівноправність буде перетворена в життя, політика придушення і асиміляції мов буде ліквідована, співробітництво націй буде налагоджене, а національні мови матимуть можливість вільно збагачувати одна одну в порядку співробітництва. Зрозуміло, що в цих умовах не може бути й гадки про придушення й поразку одних і перемогу інших мов. Тут ми матимемо справу не з двома мовами, з яких одна зазнає поразки, а друга виходить з боротьби переможцем, а з сотнями національних мов, з яких в результаті тривалого економічного, політичного і культурного співробітництва націй будуть виділятися спочатку найбільш збагачені єдині зональні мови, а потім зональні мови зіллються в одну спільну міжнародну мову, яка, звичайно, не буде ні німецькою, ні російською, ні англійською, а новою мовою, що вбере в себе найкращі елементи національних і зональних мов.

Отже, дві різні формули відповідають двом різним епохам розвитку суспільства, і саме тому, що вони відповідають їм, обидві формули правильні, — кожна для своєї епохи.

Вимагати, щоб ці формули не були в суперечності одна з одною, щоб вони не виключали одна одну, — так само безглуздо, як було б безглуздо вимагати, щоб епоха панування капіталізму не була в супе-

речності з епохою панування соціалізму, щоб соціалізм і капіталізм не виключали один одного.

Начотчики і талмудисти розглядають марксизм, окремі висновки і формули марксизму, як зібрання догматів, які „ніколи“ не змінюються, незважаючи на зміну умов розвитку суспільства. Вони думають, що коли вони заучать напам'ять ці висновки й формули і почнуть їх цитувати так і сяк, то вони будуть спроможні розв'язувати будь-які питання, розраховуючи, що заучені висновки й формули придатяться їм для всіх часів і країн, для всіх випадків у житті. Але так можуть думати лише такі люди, які бачать букву марксизму, але не бачать його суті, заучують тексти висновків і формул марксизму, але не розуміють їх змісту.

Марксизм є наука про закони розвитку природи і суспільства, наука про революцію пригноблених і експлуатованих мас, наука про перемогу соціалізму в усіх країнах, наука про будівництво комуністичного суспільства. Марксизм, як наука, не може стояти на одному місці, — він розвивається і вдосконалюється. У своєму розвитку марксизм не може не збагачуватись новим досвідом, новими знаннями, — отже, окремі його формули і висновки не можуть не змінюватися з бігом часу, не можуть не замінятися новими формулами й висновками, які відповідають новим історичним завданням. Марксизм не визнає незмінних висновків і формул, обов'язкових для всіх епох і періодів. Марксизм є ворогом всякого догматизму.

28 липня 1950 р.

„Правда“, 2 серпня 1950 р.

СТАТТІ І ДОСЛІДЖЕННЯ

ВЕЛИКИЙ ВКЛАД В СКАРБНИЦЮ НАУКИ

Марксистсько-ленінська теорія збагатилася геніальними працями Й. В. Сталіна з мовознавства. В цих працях дані не тільки глибокий аналіз і критика неспроможності ідеалістичного „нового вчення“ про мову М. Я. Марра та його „учнів“, але й визначені далішні шляхи розвитку марксистсько-ленінського мовознавства і одночасно накреслені шляхи дальшої перебудови багатьох інших наук. Ряд найцінніших вказівок дістали й дослідники, які вивчають древні періоди історії нашої Батьківщини.

У цих працях Й. В. Сталін остаточно встановив, що мова є засіб спілкування людей і не являє собою ні надбудови, ні засобів виробництва, як це, роблячи спробу пристосуватися до марксизму, визначав М. Я. Марр.

З великою переконливістю Й. В. Сталін показав, як так зване „нове вчення“ про мову перекручувало теоретичні положення марксизму, доводячи „класовість“ мови, причому навіть первісно-общинного періоду, коли не існувало ніяких класів. Цій антимарксистській формулі Й. В. Сталін протипоставив факт існування загальнонародних національних мов.

Праці Й. В. Сталіна виявили „ідеологічні прогалини в радянському мовознавстві“¹ і вказали на необхідність якнайшвидшої ліквідації аракчєєвського режиму, створеного в мовознавстві М. Я. Марром та його „учнями“.

Спрощення і вульгаризація марксизму, внесені в мовознавство М. Я. Марром та його „учнями“, відбилися і на археології. Цій науці, що є історією матеріальної культури, протягом кількох десятиліть також нав'язували „неймовірну плутанину поглядів“², антинаукові положення, хибні висновки; в ній нерідко був відсутній вільний обмін думок, не допускалась критика теоретичних положень Марра та його „учнів“.

„Нове вчення“ про мову М. Я. Марра не сприяло, а затримувало розвиток радянської історичної науки про первісно-общинний устрій, вносило плутанину в питання етногенезу. Це „нове вчення“ штовхало археологію на розробку спекулятивних соціологізаторських побудов, заснованих на даних так званого палеонтологічного аналізу. Конкретне історичне дослідження підмінювалось антинауковим положенням про так званий стадіальний розвиток.

Внаслідок засилля в мовознавстві „учнів“ М. Я. Марра і переслідування критики „нового вчення“ історики та археологи, які вивчали питання феодального, рабовласницького і первісного суспільств, нерідко були позбавлені можливості марксистського опрацювання питань мови як історичного джерела, що, зокрема, позбавляло їх можливості

¹ Й. Сталін, Відносно марксизму в мовознавстві, Держполітвидав, К., 1950, стор. 31.

² Там же, стор. 29.

оперувати надійними даними мови в питаннях етногенезу. Особливо гостро це положення переживали дослідники, які займалися вивченням доскіфських, скіфо-сарматських, ранньослов'янських племен і народностей, а також дослідники, що вивчали період формування Київської Русі.

Широку перспективу перед істориками та археологами, які вивчають джерела слов'янства і питання древньої руської культури, відкривають положення Й. В. Сталіна про те, що „елементи сучасної мови були закладені ще в далеку давнину, до епохи рабства. Це була мова не складна, з дуже мізерним словниковим фондом, але з своєю граматичною будовою, правда, примітивною, але все-таки граматичною будовою“¹.

Таке ж методологічне значення має визначення Й. В. Сталіном цінності порівняльно-історичного методу, застосування якого як в мовознавстві, так і в археології зазнавало найжорстокіших нападів з боку дослідників „нового вчення“ про мову.

Й. В. Сталін показав цілковиту неспроможність М. Я. Марра в питанні про існування сімей мов, блискуче ілюструючи це положення прикладом слов'янської групи мов: „М. Я. Марр зарозуміло третирує всяку спробу вивчення груп (сімей) мов, як прояв теорії „прамови“. А тимчасом не можна заперечувати, що мовне споріднення, наприклад, таких націй, як слов'янські, не підлягає сумніву, що вивчення мовного споріднення цих націй могло б принести мовознавству велику користь у справі вивчення законів розвитку мови. Я вже не кажу, що теорія „прамови“ не має до цієї справи ніякого відношення“².

Надзвичайно важливе значення для археології має висновок Й. В. Сталіна про культуру, над питаннями якої за характером джерел археологам так багато доводиться працювати. Й. В. Сталін говорить: „...культура за своїм змістом міняється з кожним новим періодом розвитку суспільства, тоді як мова лишається в основному тією ж мовою на протязі кількох періодів, однаково обслуговуючи як нову культуру, так і стару“³.

Заклик Й. В. Сталіна до мовознавців про необхідність у найкоротший час ліквідувати наслідки панування „нового вчення“ про мову в рівній мірі стосується і археології, яка не менше ніж інші суспільні науки потребує в дальшому впровадженні марксизму в науку. Слова Й. В. Сталіна — „Я думаю, що чим швидше звільниться наше мовознавство від помилок М. Я. Марра, тим швидше можна вивести його з кризи, яку воно переживає тепер.

Ліквідація аракчеевського режиму в мовознавстві, відмова від помилок М. Я. Марра, впровадження марксизму в мовознавство, — такий є по-моєму шлях, на якому можна було б оздоровити радянське мовознавство“⁴, — стосуються й археології.

Для археолога, що працює над такою важливою історичною проблемою, як походження східних слов'ян, дуже важливе значення має вказівка Й. В. Сталіна про те, що мови розвиваються „від мов родових до мов племінних, від мов племінних до мов народностей і від мов народностей до мов національних“⁵. У цьому положенні Й. В. Сталіна визначені всі етапи формування народностей і націй.

¹ Й. Сталін, Відносно марксизму в мовознавстві, Держполітвидав, К., 1950, стор. 24.

² Там же, стор. 30.

³ Там же, стор. 19.

⁴ Там же, стор. 31.

⁵ Там же, стор. 10.

Керуючись вказівками Й. В. Сталіна, слід критично ставитися до теорії „схрещування“, яка широко застосовувалася „учнями“ М. Я. Марра при розгляді питань походження племен і народів.

Винятково важливими для істориків та археологів є висловлювання Й. В. Сталіна про теорію схрещування мов і про велике значення вивчення груп (сімей) мов та мовного споріднення, наприклад, таких націй, як слов'янські.

„Не може бути сумніву, що теорія схрещування не може дати чогось серйозного радянському мовознавству. Коли вірно, що головним завданням мовознавства є вивчення внутрішніх законів розвитку мови, то треба визнати, що теорія схрещування не тільки не розв'язує цього завдання, але навіть не ставить його, — вона просто не помічає, або не розуміє його“¹.

Чимало істориків та археологів і досі намагаються пояснити походження нових явищ у питанні історії суспільства та його матеріальної культури механічними впливами і запозиченнями. Історикам матеріальної культури треба глибоко вивчити положення Й. В. Сталіна про схрещування мов.

„Зовсім неправильно було б думати, — пише Й. В. Сталін, — що в результаті схрещування, скажемо, двох мов утворюється нова, третя мова, не схожа ні на одну із схрещених мов і якісно відмінна від кожної з них. Насправді при схрещуванні одна з мов звичайно виходить переможцем, зберігає свою граматичну будову, зберігає свій основний словниковий фонд і продовжує розвиватись за внутрішніми законами свого розвитку, а друга мова втрачає поступово свою якість і поступово відмирає.

Отже, схрещування дає не якусь нову, третю мову, а зберігає одну з мов, зберігає її граматичну будову і основний словниковий фонд і дає їй можливість розвиватись за внутрішніми законами свого розвитку“². Ці положення Й. В. Сталіна повинні повністю враховуватися під час опрацювання питань етногенезу.

Й. В. Сталін завжди вчить нас творчо застосовувати до конкретних історичних явищ і фактів марксистсько-ленінську методологію, уникаючи начотництва і талмудизму, що було властиве так званій „школі“ Покровського і „новому вченню“ про мову М. Я. Марра.

Усі ці вказівки Й. В. Сталіна є обширною програмою для дальшого розвитку науки, на основі якої Інститут археології Академії наук Української РСР повинен побудувати всю свою роботу.

¹ Й. Сталін, Відносно марксизму в мовознавстві, Держполітвидав, К., 1950, стор. 27.

² Там же, стор. 26—27.

В. А. БОГУСЕВИЧ

(Київ)

ПОХОДЖЕННЯ І ХАРАКТЕР ДРЕВНЬОРУСЬКИХ МІСТ НАДДНІПРЯНИЩИНИ

Питання про походження і характер найдревніших руських міст на територіях, на яких з давніх-давен живуть східні слов'яни, тісно пов'язане з проблемою формування феодального суспільного ладу і утворення древньоруської держави.

Дослідження слов'янських міських центрів Наддніпрянщини є тільки частиною великого завдання — вивчення причин походження і характеру розвитку міст усіх частин древньої Русі. Розвиток міст Наддніпрянщини і Наддністрянщини в дофеодальний і ранньофеодальний періоди найтісніше пов'язується з усім розвитком історичного життя східного слов'янства.

Значення територій Наддніпрянщини і Наддністрянщини в процесі слов'янського етногенезу — загальновідоме. Тому вивчення найдревніших періодів історії розвитку таких міст, як Київ, Чернігів, Коростень, Переяслав, Любеч, Плисесько, Родня, Вишгород, Білгород, Васильків та ін., є важливим і для ширшої постановки питання про походження древньоруських міст.

Найважливішого значення для правильного історичного розв'язання цього завдання набувають вказівки класиків марксизму-ленізму.

Ф. Енгельс у своїй роботі „Походження сім'ї, приватної власності і держави“ дає образний опис значення ранніх міст, грізні мури і башти яких були важливим свідченням утворення нового суспільного ладу.

„Недаремно височать грізні мури навколо нових укріплених міст: в їх ровах зяє могила родового ладу, а їх башти вплираються вже у цивілізацію“¹. Ці висловлювання Ф. Енгельса дають одночасно і загальну широку історичну постановку питання про походження ранньофеодальних міст і вказують шлях до їх вивчення.

Ясно, що джерелами вивчення питання про походження феодальних міст взагалі і древньослов'янських та древньоруських міст, зокрема, повинні бути не тільки писані пам'ятки, але й археологічні, речові комплекси, тобто самі міста та їх матеріальна культура.

Буржуазно-дворянські історики не могли правильно поставити і розв'язати проблему походження древньоруських міст не тільки тому, що вони не стояли на марксистських позиціях, але також і внаслідок необізнаності з історією древньослов'янської і древньоруської матеріальної культури. Недооцінка значення пам'яток матеріальної культури для вивчення древньоруських міст, а також незначна археологічна вивче-

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполіт-видав, 1948, стор. 128.

ність цих пам'яток за дореволюційного часу утруднили висвітлення їх історичної ролі.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції головними об'єктами археологічного дослідження в древньоруських містах були переважно пам'ятки церковної архітектури, скарби рідкісних речей і курганні поховання. Навіть залишки кам'яних і земляних військовооборонних споруд древніх міст і замків дуже мало привертали увагу дослідників; розкопки древніх вулиць, жител і ремісничих майстерень майже не провадилися.

Дореволюційна археологія досить широко розгорнула розкопки античних міст у північному Причорномор'ї, наприклад Ольвії і Херсонеса, в той час як розкопки древньоруських міст були майже не розпочаті. Розкопки Хвойка, Мілеева і Фармаковського у Києві, Городцова — в Старій Рязані, Репнікова — в Старій Ладозі, Біляшевського — на Княжій Горі своїми незначними розмірами і часом, витраченим на ці роботи, не можуть бути навіть порівнені з розкопками в Ольвії і Херсонесі, які провадилися десятиліттями.

Тільки радянські історики та археологи широко почали вивчати питання матеріальної культури древньоруських міст.

Археологічні розкопки в Новгороді, Москві, Києві, Старій Рязані, Пскові, Володимирі, Галичі, Пліснеську, Полоцьку, Ярославлі, Муромі, на Райковецькому городищі та на інших пунктах відкрили багато нових сторінок в історії нашої батьківщини і збагатили наші знання в галузі древньоруської культури.

Для Новгорода, Києва і Полоцька були по-новому розв'язані деякі важливі питання топографії. Було повністю розкопане Райковецьке городище (біля Бердичева) — місто-замок XII—XIII ст. ст. Тут дослідниками встановлена повна картина побудови оборонних споруд, жител і ремісничих майстерень.

Проте до всебічного і вичерпного археологічного дослідження таких великих древніх міст Наддніпрянщини, як Київ і Чернігів, ще далеко. Колективам дослідників треба буде протягом багатьох років чимало попрацювати, щоб розв'язати невідкладні питання вивчення історії древнього будівництва міст і жител, питання виробництва, побуту і культури.

Не вивчена ще найдревніша топографія Чернігова. На найважливішій ремісничо-торговельній частині древнього Києва — Подолі ще не провадилися справжні археологічні розкопки, і ми не можемо точно сказати, коли Поділ став міським поселенням.

А оскільки древні культурні шари Києва і Чернігова не досить вивчені, недостатньо вияшені і їх зв'язки з поселеннями та городищами, що існували на їх території в дофеодалний період.

Тоді як у Новгороді, Пскові і Старій Ладозі вдалося встановити характер планування вулиць древніх міст і будову вуличних трас, що мали вигляд дерев'яних настилів, про планування древніх дворових ділянок і влаштування вулиць у Києві і Чернігові досі нічого невідомо. Це пояснюється тим, що в умовах Новгорода розкопки провадилися на значно більших площах, ніж у Києві, що дало відповідно і значніші наслідки. Менша забудованість Чернігова порівняно з Києвом дає можливість провадити археологічні розкопки на більших ділянках, проте вивчення житлових і господарських об'єктів древнього Чернігова ще тільки починається.

Недостатня вивченість у Середній Наддніпрянщині городищеньських поселень дофеодалного часу становить найбільші труднощі при розв'я-

занні питання про походження найдревніших дофеодальних і ранньо-феодальних міст.

Прикладом того, що могли являти собою київські, чернігівські, коростенські, любецькі, шестовицькі та інші городища цього періоду, можуть бути Боршевські городища.

„Великі воронезькі городища мали, очевидно, вже зовсім інший характер, ніж древні городища. Їх численне населення не мало нічого спільного з тими первісними, дуже замкнутими патріархально-родовими общинами, які в I тисячолітті до н. е. споруджували перші укріплені селища в глухому лісному краї на межиріччі Оки, Дніпра і Волги... Значні розміри деяких воронезьких городищ, наприклад городище біля Михайлівського кордону під м. Воронежем, що займає площу понад 20 га, із залишками кількох сотень жител, вказують на довгочасне існування багатьох з цих міст або укріплених поселень. Наведені вище розміри городища біля Михайлівського кордону дають уявлення про таке поселення, ціле місто, з населенням, що нараховувало не одну тисячу чоловік.

При побудові поселень, що займали таку велику площу, значно в меншій мірі могли бути використані для захисту природні особливості місцевості — стрімкі схили річних терас. Тому вали і рови воронезьких городищ, як і укріплення древніх руських міст (наприклад, Старої Рязані або Києва часів Ярослава), мали велику довжину. Для побудови поселень вибиралися рівні відкриті місця біля високого берега ріки, що підносилися над річковою долиною. Їх зовнішній вал, який нерідко входив до складу цілої системи валів, мав дугоподібну форму і окреслював простір у вигляді широкого неправильного сектора. Всередині зовнішньої лінії укріплень площу поселення іноді перерізали вали менших розмірів. Зважаючи на їх розташування, видно, що ці укріплення належать до епохи виникнення містечка. Пізніше ці вали стали недостатніми, і для захисту поселення, що зросло, були збудовані нові“¹.

Вважати городища боршевського типу вже поселеннями міського типу — не можна. Ремесло тут ще не виділилось із сільського господарства; немає класового розшарування суспільства; не оформилася панівна землевласницька верхівка; немає державної влади.

Київські городища, з якими пов'язуються літописні відомості про легендарних Кия, Щека і Хорива, а саме — Кисілівка, Щекавиця, Старокиївська гора, Дитинка та ін., у VIII—IX ст. ст. були також, мабуть, подібного роду поселеннями дофеодального часу.

Археологічними розкопками, що провадилися в 1946, 1947 і 1949 рр. у Чернігові, встановлено наявність кількох поселень дофеодального часу з керамікою так званого роменсько-боршевського типу на території Чернігова, а саме — в дитинці на схід від Спаського собору, на березі р. Стрижня та в Єлецькому монастирі, розташованому на одному з найдревніших чернігівських городищ, які передували утворенню феодального міста.

До таких же феодальних городищ треба зарахувати і п'ять городищ у Коростені. Літописець, розповідаючи про каральний похід київської княгині Ольги проти древлян, відзначає, що жителі древлянських городищ оброблювали свої поля. Можна припустити, що коростенські городища ще не були поселеннями ремісників, а були родовими поселеннями або сховищем від зовнішніх ворогів.

¹ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИАС, № 8, стор. 9.

Про це ж свідчать такі важливі дані, як відсутність поховань дружинників у великих могильниках, що оточували Коростень та інші городища древлянської землі.

Поховання дружинників, такі характерні для Києва, Чернігова, околиць Смоленська і Старої Ладogi, є безспірними показниками класового розшарування суспільства. Це — явні ознаки виділення феодалної князівсько-боярської і дружинної верхівки.

Це явище тісно пов'язується з виділенням спеціалізованого міського ремесла, що є головною основою появи феодалних міст і замків.

Подібних фактів у Коростені в IX—X ст. ст. ми не спостерігаємо. Отже, коростенські городища даного часу не можуть розглядатися як ранньофеодальні міста і кріпості, в ровах яких „зая могила родового ладу“.

Все це вказує на стадію, що передувала виникненню ранньофеодальних міст.

Археологічні вивчення показали, що дофеодальні городища були оточені поселеннями. Хоч ці поселення були вивчені в небагатьох пунктах і дуже недостатньо, проте відомі нам факти дають підставу зробити деякі припущення.

Біля дослідженого міста-замка часів Київської Русі — Княжої Гори, на якому були знайдені речі пізньоантського часу, тобто другої половини I тисячоліття н. е., виявлено і частково розкопано кілька великих поселень, розташованих на невисоких дніпровських терасах.

Ці поселення характеризуються значною кількістю невеликих наземних споруд (площею 4×4 м), що знаходились одна від одної на відстані 15 м. В середині жител на кам'яних вогнищах було знайдено багато глиняного посуду, значна частина якого була товстостінна, ліплена від руки; тільки незначна кількість фрагментів належали посудинам, зробленим на гончарному крузі.

Цей посуд і поселення датуються IX—X ст. ст. Тут було розвинене гончарне ремесло із застосуванням круга.

Розвиток землеробства, безумовно, сприяв виділенню і інших ремесел. Про наявність обробітку металів і ювелірного виробництва свідчать різні речі пізньоантського часу, знайдені на Княжій Горі, яка, можливо, була родовим замком місцевої знаті кінця I тисячоліття н. е. Навколишні поселення мали своє сховище на випадок воєнної небезпеки. Це — так зване Мале городище, розташоване менше як на 1 км на північ від Княжої Гори на високому придніпровському горбі, який з півночі оточений глибокими ярами, а з заходу, з напільного боку, — валом і ровом.

Площа Малого городища досить значна; вона в кілька разів більша площі Княжої Гори. Про те, що Мале городище не було призначене для житла, а було сховищем, свідчить доведена розкопками відсутність на ньому культурного шару, тоді як біля підніжжя його було розташоване велике поселення IX—X ст. ст. Це нежиле городище зберегло залишки міцних укріплень. Воно поділене трьома валами і ровами на три частини. Особливо потужні середній вал і рів.

Отже, недалеко один від одного були розташовані ранньофеодальний, а можливо, і дофеодальний замок та городище-сховище, яке, може бути, було й культовим місцем для багатолюдних сільських поселень, розташованих біля його підніжжя.

Цікаво, що в цій густо насиченій сільськими поселеннями місцевості в XI—XII ст. ст. виросло досить значне місто Канів, за 6 км від якого була розташована на невисоких придніпровських горбах Княжа Гора.

Канівське городище складається з двох частин: дитинця (розташованого на горі Московці) і зміщеного посаду („окольного града“), що займає плато в кілька гектарів площі (близько 3 га), яке прилягає до дитинця.

З напільного боку Канів був укріплений великим ровом, який і досі добре зберігся, а також валом, уже давно розораним.

Картину, подібну до описаної, маємо і на любецьких городищах: Лисиці, Мазепиній (або Замковій) Горі, дитинці і посаді Любеча. Недалеко від цих городищенських горбів розташовані поселення, що характеризуються керамічними матеріалами дофеодалного часу, близькими до канівських, і кілька курганних могильників.

Отже, в Любечі ми маємо сільські поселення дофеодалного часу, занедбане в ранньофеодалний час маленьке городище на горі Лисиці, феодальний замок на Мазепиній горі і феодальне місто з невеликим дитинцем і значним за площею посадом, що утворилися пізніше на місці одного з більш ранніх селищ. Розкопки любецьких городищ, без сумніву, становлять великий інтерес для з'ясування питання про походження і структуру ранньофеодалних міст Наддніпрянщини.

В ранньофеодалний час серед сільських поселень не завжди виникали міста. Відоме Райковецьке городище, знищене татарами, являло собою в XII—XIII ст. ст., а можливо, і раніше, феодальний замок. Біля стін Райковецького городища були розташовані нечисленні житла ремісників, які обслуговували населення кріпості і провадили обмінну торгівлю з мешканцями навколишніх сіл.

За 0,5 км від Райковецького городища, на прибережному урочищі Луці, археологічними розкопками було відкрито сільське поселення післяантського часу з напівземлянковими житлами, в яких були печі, складені з кам'яних плит, і глиняний посуд — ліпний, грубий, товсто-стінний, та зроблений на гончарному крузі (в невеликій кількості).

Отже, на базі сільських поселень виникло в період Київської Русі укріплення-замок, за допомогою якого місцеві феодали тримали в покорі сільське населення. Як кріпость для захисту від зовнішніх ворогів цей замок не відігравав значної ролі, оскільки його гарнізон був нечисленний.

Воїни, що входили до дружинних гарнізонних замків, були насамперед землевласниками; вони, безперечно, збільшували військову могутність київських князів під час наступальних або оборонних дій проти зовнішніх ворогів Руської землі.

Повідомлення арабських і скандинавських джерел, які називали Русь X ст. країною міст, отже, слід розуміти як свідчення існування в ранньофеодалний і феодальний часи на всіх основних руських землях великої кількості замків землевласницької знаті. Це важливі факти, що вказують на утворення і розвиток феодальних відносин.

Можна твердити, що не тільки в дофеодалний, але і в ранньофеодалний період справжніх міст у власному значенні цього слова було дуже мало. Ми маємо на увазі міста з розвиненим ремісничо-торговельним населенням, що становить більшість жителів міста, а не міста лише як укріплені пункти, що належали князівсько-дружинній верхівці. Цих дрібних укріплень було дуже багато в ранні періоди Київської Русі. На порівняно невеликих територіях древньоруських князівств їх було сотні, але вважати їх містами немає підстав; це феодальні замки.

Цілком нереальною є спроба Д. Я. Самоквасова з допомогою картографування древньоруських городищ встановити межі племінних земель; дослідник помилявся, змішуючи городища-замки з укріпленими племін-

ними поселеннями. Це те саме, що визначати межі держави на основі розташування дворянських маєтків XVIII—XIX ст. ст.

Привертає увагу той факт, що для IX—X ст. ст. літописи повідомляють про дуже незначну кількість древньоруських міст. М. М. Тихомиров наводить для цього часу 24 назви, припускаючи, що насправді їх було більше¹. Нам здається, проте, що кількість справжніх ремісничих міст у цей час була дуже невелика. Навіть серед літописних міст, які наводить М. М. Тихомиров, багато такими в IX—X ст. ст. не були, будучи лише кріпостями-замками.

До таких кріпостей-замків, цілком імовірно, можуть бути віднесені: Білоозеро (862), Василів (988), Вишгород (946), Вручій (977), Ізборськ (862), Родня (980)². Про те, що Коростень у X ст. не був містом, ми вже згадували.

Таким чином, не можна змішувати міста і замки, бо це не одне й те ж саме.

Приклад Родні (Княжої Гори) досить переконливий щодо цього. Це городище займає незначну площу, усього близько 2500 м² при довжині 200 м і ширині 10—15 м. На такій вузькій і довгій площадці в дві лінії вздовж укріплень було розташовано не більш 40—50 жител. Поза валом городища на маленькому і високому плато слідів посаду не виявлено. Своїми розмірами, побудовою, характером жител і знахідок Княжа Гора є типовим замковим комплексом.

Будучи зруйнованою внаслідок татарської навали у XIII ст., Княжа Гора, так само, як і Райковецьке городище, як населений пункт більше не відновлювалася, а тим часом навіть у найдужче зруйнованих монголами містах життя не припинялося. Отже, в порівнянні з цим зруйнування внаслідок татарської навали багатьох князівсько-боярсько-дружинних замків, життя на яких з цього часу припинилося, стає цілком зрозумілим.

Дослідник древньоруських міст і замків Н. Н. Воронін у висвітленні питання про походження і характер древньоруських замків зайняв досить нерішучу і неясну позицію. Він лише: „Поряд з кріпосними спорудами типу воєнних сторожових городків і монументальними огороженнями торговельно-ремісничих міст наприкінці XI і XII ст. ст. з'являються нові види укріплених пунктів: замки і монастирі.

В умовах жорстокої боротьби за захоплення земель всередині князівства і закріпачення вільного сільського населення садиба феодала перетворюється в укріплений на зразок кріпості замок; його стіни й вали протистоять натиску селянських повстань і служать забезпеченням феодалного панування, а на випадок конфліктів з князем — опорою для збройної відсічі сюзеренові. Подібного типу укріплення вивчені дуже незадовільно. Можливо, що такі укріплені садиби-замки виникли ще в період дофеодалний, в процесі формування напівродової, напівфеодалної знаті“³.

Аж ніяк не можна погодитися з твердженням Н. Н. Вороніна, що замки виникають тільки в XI—XII ст. ст. Наведені нами вище факти дають усі підстави вважати, що городища-замки знаті (які в арабських письменників X ст. і в скандинавських сагах створили уявлення про

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки, вып. 99, изд. Московск. гос. университета, 1946, стор. 9—10.

² У дужках дається дата першого згадування міста у літописах.

³ Н. Н. Воронин, Крепостные сооружения, История культуры древней Руси, изд. АН СССР, М.—Л., 1948, стор. 463.

Русь як про країну міст) виникли у величезній кількості за кілька століть до зазначеної вищезазначеним автором дати.

Можна погодитися з Н. Н. Вороніним, що замки „напівродової, напівфеодальної знаті“ вивчені дуже незадовільно. Цілком ясно, що кам'яні замки на зразок Боголюбова були дуже рідкі, так само як і укріплені монастирі, які через загальновідомі причини не могли виникнути раніше XI—XII ст. ст. Проте нема ніякої потреби відносити до цієї дати виникнення феодальних замків у цілому, коли умови історичного процесу і наявність величезної кількості археологічних фактів дають усі підстави датувати початок виникнення феодальних замків на кілька століть раніше і не відривати його від пізньоантського часу.

М. М. Тихомиров цілком правильно вважає, що вивчення назв руських міст переконують нас у тому, що переважна їх більшість має слов'янські назви. Такими є Белгород, Білоозеро, Василів, Вітичев, Вишгород, Вручей, Ізборськ, Іскоростень, Любеч, Новгород, Перемишль, Пересечен, Переяславль, Полоцьк, Псков, Родня, Смоленськ, Червень¹.

М. М. Тихомиров твердить, що „руське закінчення на *ев* (ов) знаходимо також у назві міста Києва, яку ще древній літописець пов'язував з якимось Києм (по-слов'янськи — молот)“².

Київ — „мать городов русских“ — дуже недосконало вивчений в топографічному відношенні і для дофеодального і для ранньофеодального часу. Звичайні уявлення дуже звужують його дійсно великі розміри.

Величезні дохристиянські некрополі, які простягнулися на кілька кілометрів від Михайлівської гори до Кирилівського монастиря по горах, які підносяться над Подолом і Оболонню³, свідчать про багатолюдність і обширність поселень, що передували виникненню князівсько-дружинних кріпостей на Старокиївській горі.

Цілком очевидно, що на Оболоні і Подолі були розташовані величезні поселення, безпосередньо пов'язані з великими дофеодальними городищами на горах Кислівці, Щекавиці та ін. Можливо, що таким же древнім городищем був горб, на якому пізніше побудовано Кирилівський монастир.

Не кажучи вже про палеолітичний і неолітичний часи, назване пасмо горбів і заплава по берегах р. Почайни та джерел Сетомолі і Глибочиці, що прилягає до них, були місцем древніх поселень і могильників на території „великого“ Києва часів Київської Русі. Про існування великих поселень на території Подолу й Оболоні в перші століття н. е. свідчать скарби римських монет, знайдені тут у XIX ст. На жаль, археологічні розкопки на Подолі й Оболоні раніше ніколи не провадилися і внаслідок цього ми досі не мали археологічних даних про заселеність цих територій у другій половині I тисячоліття н. е.

Цілком нову картину відкривають нам земляні роботи, що відбувалися на багатьох вулицях Подолу при будівництві газопроводу. Траншеї, прокладені вздовж вулиць Верхнього Валу, Хоревої, Волоської, Ярославської, Межигірської, Почайської, Спаської, Костянтинівської та ін., тобто протягом кількох кілометрів, відкрили разючу і раніше цілком невідому картину надзвичайної насиченості потужних культурних нашарувань, що свідчать про густу заселеність Подолу уже

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки, вып. 99, изд. Московск. гос. университета, стор. 11.

² Там же, стор. 12.

³ Л. А. Голубева, Киевский некрополь, МИАС, № 11, 1949.

в IX—X ст. ст. Доказом цього є кераміка зазначених століть, яка скрізь трапляється в траншеях газопроводу на глибині близько 1,5 м.

На жаль, глибше траншеї не прокладалися і склад більш древніх залишків діяльності людини в нижче розташованих культурних шарах поки що не пощастило простежити. Проте у багатьох місцях на Подолі цими земляними роботами цілком певно встановлена наявність потужних культурних шарів, що лежать нижче рівня знахідок X ст.

Для встановлення характеру складу і хронології цих нижчих культурних шарів Подолу треба буде провадити спеціальні археологічні розкопки.

Ці нові археологічні дані цілком заперечують шаблонні уявлення істориків про обмеженість і відсутність поселень дофеодалного часу на Оболоні й Подолі, що були побудовані на неправильному тлумаченні відомих літописних текстів¹.

М. М. Тихомиров твердить, що до початку XI ст. „Поділ і зовсім лишався незаселеним“. Коли б це було дійсно так, то не було б цілком реальної соціальної ремісничо-торговельної бази для бурхливого розвитку міста в X—XI ст. ст.

Неймовірно, щоб невелике городище на Старокиївській горі, що передувало побудові Десятинної церкви в 90-х роках X ст., могло вмістити значне населення, без якого пояснити могутність Києва в X ст. — неможливо.

Висловленим нами міркуванням про велику територію і багатолюдність поселень дофеодалного Києва не суперечать факти, наведені в праці М. К. Каргера²; він вказує на знахідки найдревніших і найбагатших за своїм складом скарбів римських монет, виявлених у верхньому, нагірному Києві, у північній частині майбутнього міста Ярослава, у районі Львівських воріт.

Кажучи про населення на території Києва в II—V ст. ст. н. е., М. К. Каргер зробив такі висновки: „Скарби, випадкові знахідки і поховання локалізуються в основному у трьох районах Києва, дуже віддалених один від одного“³.

„Вивчаючи некрополі і городища VIII—X ст. ст. на території Києва, ми запропонували трактувати ці пам'ятки не як частини єдиного величезного міста, а як залишки кількох самостійних поселень, попередників майбутнього Києва“. „Нам уявляється, — говорить далі М. К. Каргер, — що і в перші століття н. е. на території майбутнього Києва існувало декілька невеликих поселень, кількість яких точно визначити поки що неможливо“⁴.

Можна погодитися з тим, що в дофеодалний час не було єдиного суцільного масиву поселення на Подолі і на горбах-городищах, що прилягають до нього. Цілком очевидно також, що територія цих древніх поселень і городищ тільки частково відповідає Києву часів Володимира Святославича і Ярослава Мудрого. Не слід, крім того, забувати про нові умови, створені сформуванням класового суспільства імперії Рюриковичів; це — виникнення центральної князівської влади і поява серед древніх поселень феодальних замків і кремлів, які часто-густо утворюються на старих дофеодалних городищах, але звичайно поблизу від

¹ „Бе бо вода текуши возле горы Киевския и на Подоле не сядяхуть людье, но на горе“ (Ипатьевская летопись, стор. 35—36); Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, К., 1874.

² М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, Советская археология, X, 1948, стор. 242—249.

³ Там же, стор. 253.

⁴ Там же, стор. 254.

них. Ці факти добре пояснюють такі назви міст, як „Новгород“ — „новый город“¹.

Час виникнення князівського замка — «нового города» — на північному відрозі Старокиївської гори точно не визначений. Очевидно, його слід пов'язувати з етапом появи в київських некрополях поховань дружинників IX—X ст. ст. Слід, крім того, відзначити, що жител-землянок, які з певністю можна було б відносити до VIII—IX ст. ст., у Старокиївському городищі відкрито не було.

Таким чином, ми робимо висновок про те, що ранньофеодальне місто виникло на основі древніх поселень і городищ, з одного боку, і феодального замка-кремля, що виник пізніше, — з другого. Проте ні перші, ні другі елементи самі по собі, окремо взяті, не є містом. Для цього потрібні нові суспільноекономічні умови: виділення ремесла із сільського господарства і виникнення держави.

Наведені археологічні матеріали і факти щодо походження древньоруських ранньофеодальних міст знаходять підтвердження в працях класиків марксизму-ленінізму.

У „Німецькій ідеології“ К. Маркса і Ф. Енгельса сказано: „Протилежність між містом і селом починається разом з переходом від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави, від місцевої обмеженості до нації і проходить через усю історію цивілізації до нашого часу. Разом з містом виникає і необхідність адміністрації, поліції, податків і т. д., словом, комунального життя, а значить, і політики взагалі. Тут вперше позначився розподіл населення на два великих класи, безпосередньо заснований на розподілі праці і на знаряддях виробництва“². „У містах, які не перейшли до середньовіччя у готовому вигляді із минулої історії, а були утворені кріпаками, що заново звільнилися, єдиною власністю кожного індивіду, — за винятком принесеного ним з собою невеликого капіталу, який майже весь складався з найнеобхідніших інструментів, була його особлива спеціальність“³.

З цілковитою ясністю у наведеному тексті розкриваються основні риси, що характеризують виникнення середньовічного міста, яке з'являється при переході від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави. Відбувається виділення ремісничої праці із сільського господарства; місто відділяється від села. Цей процес тісно пов'язаний з походженням феодальної держави. З'являється адміністрація, поліція, податки та ін.

„На вищому ступені варварства відбувається, — зазначає Ф. Енгельс, — дальший поділ праці між землеробством і ремеслом, а разом з тим, виробництво дедалі зростаючої частини продуктів праці безпосередньо для обміну, тим самим перетворення обміну між окремими виробниками на життєву необхідність для суспільства“⁴.

У цьому висловленні Ф. Енгельса ясно показані суспільноекономічні причини, що викликали розподіл праці і виникнення міст.

Цього не розуміли буржуазно-дворянські історики, які висували на перший план причини утворення держави зовнішніми силами (норманська теорія) і утворення міст, як результат зовнішньої торгівлі панівної воєнної суспільної верхівки.

¹ А. Строков и В. Богусевич, Новгород Великий, 1939, стор. 237.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Соч., т. IV, стор. 40.

³ Там же, стор. 41.

⁴ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполіт-видав, 1948, стор. 128.

С. М. Соловйов вважав причиною виникнення міст переселення родових общин на інші території, де переселенці, спираючись на міські укріплення, панували над розпорошеними поселеннями місцевого сільського населення. Ці переселення родів на нові території С. М. Соловйов пояснює так: „Обширність і незайманість населеної східними слов'янами країни давали родичам можливість виселятися при першому новому незадоволенні, що, зрозуміло, повинно було ослабляти усобиці: місця було багато, за нього принаймні не треба було сваритися“¹.

Переселення родів на нові місця С. М. Соловйов пояснює міжусобицями між родами. Міста, на його думку, були носіями державного начала, яке було здійснене родом Рюрика.

Другою причиною, за С. М. Соловйовим, що викликала будівництво городів-кріпостей, була необхідність оборонятися від „нападу диких орд“. Цим немовби пояснюється значна кількість міст на півдні і мала їх кількість між Новгородом і Києвом.

„Міст, — пише С. М. Соловйов, — як видно, було небагато. Ми знаємо, що слов'яни любили жити розпорошено, родами, яким ліси й болота були замість міст; на всьому шляху з Новгорода до Києва, за течією великої ріки, Олег натрапив тільки на два міста — Смоленськ і Любеч; у древлян згадуються міста, крім Коростеня; на півдні повинно було бути більше міст: тут потрібно було захищатися від нападу диких орд та ще й тому, що місце було відкрите; у тверців і вуглиців були міста, що збереглися і за часів літописця; у середній смузі — в дреговичів, родимичів і вятичів не трапляється згадок про міста“².

Даремно будемо шукати в С. М. Соловйова розуміння суспільно-економічного розвитку і поділу праці як головних причин виникнення древньоруських міст.

В. О. Ключевський ставив виникнення міст у пряму залежність від успіхів зовнішньої торгівлі: „Наслідком успіхів східної торгівлі слов'ян, яка розпочалася у VIII ст., — пише він, — було виникнення древніх торговельних міст на Русі. Досить побіжного погляду на географічне розміщення цих міст, щоб бачити, що вони були утворені успіхами зовнішньої торгівлі Русі. Більшість їх витягнулась довгою низкою по головному річковому шляху „із Варяг у Греки“, по лінії Дніпра — Волхова; тільки деякі, Переяславль на Трубежі, Чернігів на Десні, Ростов у верхній частині Волги, витянулись на схід від цього, так би мовити, операційного базису руської торгівлі, як її східні форпости, вказуючи фланговий її напрям до Азовського і Каспійського морів. Виникнення цих великих торговельних міст було завершенням економічного процесу слов'ян на нових місцях мешкання. Ми бачимо, що східні слов'яни розселилися по Дніпру і його притоках одиничними укріпленими дворами. З розвитком торгівлі серед цих односторонніх виникали збірні торговельні пункти, місця промислового обміну, куди звіролови і бортники сходилися для торгівлі“³.

Не відповідають історичній дійсності і заперечуються археологічними фактами висновки В. О. Ключевського про те, що східні слов'яни жили в одиноких укріплених дворах і займалися головним чином звіроловством і бортництвом. Якби це було дійсно так, то, очевидно, більшість древньослов'янських міст повинні були б виникнути в період дикості, за переважання мисливського господарства, а не хліборобства.

¹ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, СПб, кн. I, т. I—V, стор. 67.

² Там же, стор. 58.

³ В. О. Ключевский, Курс русской истории, ч. I, М., 1904, стор. 147—148.

М. М. Тихомиров, кажучи про торговельну теорію виникнення древньоруських міст на головному водному шляху, правильно заперечує В. О. Ключевському, наводячи факти виникнення міст, що були розташовані осторонь великих водних шляхів. Такими містами були: Белгород, Васильєв, Вручій, Ізборськ, Іскоростень, Перемишль, Пересечен, Псков, Червень, Суздаль, Пліснесько та ін.¹

Отже, пояснення причин виникнення древніх міст зовнішньою торгівлею та ще на базі мисливського господарства є спотворенням історичних фактів, що не відповідають історичній дійсності, а тому погляди В. О. Ключевського, ґрунтовані на таких неправильних уявленнях, не можуть дати правильного пояснення процесу виникнення древньоруських міст.

Крім того історія господарського життя східних слов'ян дофеодалного періоду не може бути як слід з'ясована і вивчена без використання археологічних джерел.

С. М. Середонін спробував указати другу зовнішню причину переходу східних слов'ян від племінного побуту до побуту волосного, який нібито викликав до життя руські міста. Автор пояснює ці історичні явища „благодійним“ впливом хазар на розвиток східнослов'янських племен.

„Сучасні російські історики, особливо Ламацький і Ключевський, — писав С. М. Середонін, — встановили досить тривалий період панування хозар над південноруськими племенами. Це панування не було тяжким для слов'ян; навпаки, воно в значній мірі сприяло дальшому розвитку слов'яноноруських племен, тому що від побуту племінного вони стали переходити до побуту волосного. Як торговельний народ хозари втягнули в міжнародну торгівлю слов'яноноруські племена, що, в свою чергу, викликало до життя російські міста“².

Як бачимо, ці міркування автора „Історичної географії“ такі ж порочні, як і Ключевського, але вони заперечують погляди останнього щодо головного значення великого водного шляху „із Варяг в Греки“, висуваючи, як важливіший, його східний напрям руської торгівлі. Щодо залежності слов'янських племен від хозар, то літописні джерела говорять про жорстоку боротьбу слов'янських племен проти хозарських загарбників, тим самим заперечуючи глибоко помилкові погляди С. М. Середоніна про „культуртрегерську“ роль хозар.

Очевидно, дотримуючися поглядів С. М. Середоніна, Д. Я. Самоквасов у 1908 р. на XIV археологічному з'їзді заявив, що немає міста більш древнього, ніж Чернігів, вважаючи при цьому, що Чернігів, всупереч твердженням В. О. Ключевського, не є лише фланговим пунктом щодо основної варяго-візантійської торговельної магістралі.

До торговельної теорії походження міст приєднується і М. В. Довнар-Запольський.

М. Н. Покровський називав Київську Русь міською Руссю, вважаючи її міста результатом торгівлі на базі мисливських і лісних промислів (торгівля хутром, медом і воском). Отже, погляди Покровського на причини виникнення древньоруських міст принципіально не відрізняються від поглядів буржуазно-дворянських істориків.

Усіх названих авторів, незважаючи на відмінність їх поглядів, об'єднує та обставина, що вони не визнавали головної провідної ролі землеробства в господарській діяльності східних слов'ян. А звідси і при-

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки, вып. 99, изд. Московск. гос. университета, 1946, стор. 33.

² С. М. Середонин, Историческая география, П., 1916, стор. 98.

тягнення зовнішніх, по суті побічних і другорядних, обставин, які мають якесь відношення до питання про виникнення древньоруських міст.

Працями акад. Б. Д. Грекова та ряду радянських археологів (М. І. Артамонова, П. Н. Третьякова, Б. А. Рибаківа та ін.) безперечно доведено величезне значення землеробства у житті східнослов'янських племен у I тисячолітті н. е. Це дає можливість поставити питання про походження руських ранньофеодальних міст у найтісніший зв'язок з розвитком землеробства і викликаного ним відокремлення ремесла від сільського господарства і домашніх промислів.

Проте у радянській історичній та археологічній науці це питання лишається недостатньо опрацьованим значною мірою тому, що археологічне вивчення древньоруських поселень, городищ і міст ще тільки починається.

Серед робіт радянських істориків особливо цінними є висновки С. В. Юшкова, який говорить про тісний зв'язок міст IX—X ст. ст. з городищами попереднього часу, відзначаючи, що ні городища великосімейного типу, ні городища, навколо яких розташовувалися відкриті поселення, ні городища-сховища містами, тобто крупними торговельно-промисловими центрами, назвати не можна.

На думку С. В. Юшкова, міста будувалися князями, а не купцями і заповідливими людьми, як вважав В. І. Сергієвич. У „племінних містах, — говорить С. В. Юшков, — концентрувалися князь з дружиною і племінна старшина; у них як краще захищених осідали швидше, ніж де-інде ремісники і торгівці“¹.

Цікаво, що С. В. Юшков розглядає руське місто XI—XIII ст. ст. насамперед, „як феодальний замок — бург західноєвропейського середньовіччя, але замок не кам'яний, а дерев'яний і на високому річковому березі“².

Можна погодитися з С. В. Юшковим у тому, що більшість древньоруських міст слід розглядати як феодальні замки. Справжніми містами з переважанням ремісничо-торговельного населення їх назвати, звичайно, не можна. Основною причиною виникнення „справжніх феодальних міст“ автор правильно вважає зростання продуктивних сил, поділ праці, відокремлення промисловості від сільського господарства.

С. В. Юшков пише: „Територіальний округ, що тяжить до міста, так тісно з ним пов'язаний, що коли говорять про передачу міста, то це означає і передачу всієї міської округи. Міста без оточуючих його земель у цей період не може бути. Нам здається, що саме таким замковим характером міст і можна пояснити величезну їх кількість, що виявляється в XII ст. У той же час кожна земля має десятки міст“³.

Слід, проте, зауважити, що, правильно вважаючи більшість древньоруських міст X—XIII ст. ст. замками, С. В. Юшков все ж не відділяє справжніх ремісничо-торговельних міст Київської Русі і явно недооцінює великої ролі в їх виникненні розвитку ремісництва та торгівлі.

Критикуючи С. В. Юшкова, М. М. Тихоміров вказує на необхідність визначення часу появи міських посадів, які характеризують феодальне місто і дають можливість відрізнити їх від замків.

„Ремісниче населення в містах, — говорить М. М. Тихоміров, — повинно було спиратися на якісь тривкі ринки збуту, без яких не

¹ С. В. Юшков, Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, М.—Л., 1939, стор. 20—24.

² Там же, стор. 134.

³ Там же, стор. 136.

могли б виникати скупчення ремісників у містах. У свою чергу, міське населення повинно було спиратися на сільську округу, яка могла його прогодувати. Той зв'язок між землеробством і встановленням феодальних відносин, який був так глибоко вивчений Б. Д. Грековим і С. В. Юшковим, простежується і для міст. Міста виникають, на наш погляд, в першу чергу там, де розвивається сільське господарство і виділяються ремісники і купці, створюється міська округа, що тягнеться до свого центра. Цей зв'язок між виникненням міст і розвитком землеробства як основного заняття населення можна чітко помітити при аналізі відомостей про руські міста Х—ХІІІ ст. ст.¹

М. М. Тихомиров вважає, що територія руських міст ІХ—Х ст. ст. в основному обмежувалась невеликими кріпостями-дитинцями. Правильно вважаючи, що такого роду дитинці без посадів ще не можна вважати містами, автор суперечить сам собі, змальовуючи картину древніх міст-кріпостей без супроводжуючих поселень, здебільшого ще більш ранніх, ніж дитинці знаті.

Твердячи, що поселення біля замків-дитинців з'являються пізніше останніх, М. М. Тихомиров руйнує в значній мірі свою теорію про виникнення міст у густонаселених землеробських місцевостях.

Ми вважаємо, що сільські поселення передували виникненню замків. Очевидно, не замок сприяв утворенню сіл, а села створили умови для виникнення біля них замка. Більшість дитинців-замків не тільки в Х ст., але і в ХІ—ХІІІ ст. ст. не перетворилися в міста.

Отже, для розвитку міста наявність замка була недостатня. Володарі замків завжди намагалися закабалити як смердів (селян), так і ремісників. Тільки там створювались сприятливі умови для розвитку міста, де розвивались великі ремісничо-торговельні поселення, що користувались деякою незалежністю від феодала.

Крім того, не можна погодитися з намаганням М. М. Тихомирова розглядати дитинці замка як першу ранню стадію розвитку міст, а міста з ремісничо-торговельними посадами як другий, пізніший етап в історії феодальних міст.

Насправді протягом усього ранньофеодального періоду порівняно невелика кількість міст існує одночасно з величезною кількістю городищ-замків.

Поряд з Києвом і Черніговом, Переяславом і Галичем розвиваються такі феодальні замки, як Княжа Гора, Остерський городок, Райковецьке городище, Сахновка, Рогощ, Шестовиці, Листвен і багато інших, яких нараховують тисячі. Вище ми вже вказували на знищення князівських і боярських замків татарами, причому розгром їх був настільки повний, що більшість з них не відновила свого існування, тоді як майже всі міста існували й далі, незважаючи на всі жахи татарського розгрому.

Такі городища, як Вітичев, де у 1095 р. „на Вітичевському горбі“ було збудовано місто, назване Святополчем, можна легко визначити як князівський замок.

Безперечно, і міста і замки виникали одночасно, викликані загальним процесом утворення і розвитку феодалізму. Рови цих міст і замків були, за образним виразом Ф. Енгельса, „могилою родового ладу“.

Більшість замків ніколи не стали містами, але це не виключало можливості перетворення деяких з них у міста. Наприклад, „град Волзин“ Вишгород у ХІІ—ХІІІ ст. ст. стає значним містом, розташованим

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки, вып. 99, изд. Московск. гос. университета, 1946, стор. 35.

на великій площі, що була набагато більша як звичайні городища-замки. В цей час Вишгород був багатолюдним і мав розвинене залізоробне, мідноливарне, гончарне, деревообробне і будівельне виробництво¹.

До таких замків, що перетворилися в міста, слід, очевидно, зарахувати Белгород і Вручій (Овруч).

В. В. Мавродін, який зробив цінну спробу в своїй книзі „Утворення древньоруської держави“ об'єднати дані письмових джерел і археологічних фактів, наводить ряд цікавих міркувань, що підкріплюють наші положення в питанні про походження древньоруських міст.

„Зростання ремесла, а разом з ним і торгівлі, — пише В. В. Мавродін, — викликає появу міст. Ми вже мали можливість вказати на еволюцію великих городищ. Ці останні, що являють собою поселення кількох сімейних общин, обростають відкритим селищем. Такі ж явища були простежені нами на матеріалах Боршевського городища на Середньому Дону... Старі городища або спустошуються, перетворюючись у тимчасове сховище, або переростають у міста.

Міста ставали ремісничими і торговельними центрами і резиденціями князя та дружини... Місто стає типовим феодальним торговельним, ремісничим і адміністративно-політичним центром, в якому зосереджується різне, досить строкате, соціально диференційоване населення — дрібний ремісник та інший „чорний“ люд, купці, що провадять як зовнішню, так і внутрішню торгівлю, досить на той час розвинену, і верхівка, що феодалізується, — князь із своїми дружинниками, слугами, адміністрацією, дружинне, княже і „земське“ боярство та ін.“².

Не можна не погодитись з характеристикою російського ранньофеодального міста, даною В. В. Мавродіном; проте нам здається неправильним і некритичним визнання ним величезної кількості міст в IX—XI ст. ст. на основі назви Русі — „Гардарика“ в скандинавських сагах і повідомлень арабських авторів про велику кількість міст у східних слов'ян. Як розуміти цю велику кількість міст у древній Русі, ми зазначали вище.

Ми переконані в тому, що серед цієї величезної кількості городищ (не кажучи про дофеодальні) тільки дуже небагато можна визнати містами у власному значенні цього слова, тоді як дійсно величезна кількість їх була замками, що й досі істориками та археологами ще ясно не усвідомлено.

Це до певної міри визнає і В. В. Мавродін, який відзначив, що „міста древньої Русі часто ще не були містами у власному значенні цього слова“.

Досить обґрунтовану характеристику древлянських городищ X ст., в тому числі й Коростеня, дає В. В. Мавродін, який говорить: „Градами називає городища і селища древлян древній руський літопис, повідомляючи про боротьбу Ольги з древлянами. Що це були за „гради“, можна судити з того, що їх жителі займаються не ремеслом або торгівлею, а „делают нивы своя и земле своя“. Таким же „градом“, тільки, очевидно, більших розмірів, був і племінний центр древлян — Іскоростень“³.

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити такі висновки. Попередниками ранньофеодальних міст на територіях східних слов'ян були

¹ В. Й. Довженок, Огляд археологічних досліджень древнього Вишгорода, Археологія, III, К., 1950.

² В. В. Мавродін, Образование древнерусского государства, изд. Ленингр. гос. университета, 1945, стор. 144, 145.

³ В. В. Мавродін, Образование древнерусского государства, изд. Ленингр. гос. университета, 1945, стор. 146.

великосімейні городища із селищами, що до них прилягали. Наявність цих селищ була обов'язковою для дальшого розвитку міст, чого не можна сказати про городища, наявність яких у дофеодальний період встановлюється, до речі, далеко не на всіх територіях.

Як приклади таких попередників древньоруських міст ми вже називали київські городища і поселення, коростенські, чернігівські, любецькі, в районі Канева та ін.

Дальшим, якісно відмінним етапом, було утворення ремісничо-торговельних міст у власному розумінні цього слова.

Нам здається, що протягом усього періоду Київської Русі і пізніше таких міст було порівняно небагато, але поряд з ними існувала велика кількість князівських, боярських і дружинних замків, які досі некритично, внаслідок дуже малої вивченості цих археологічних пам'яток, зараховувались до категорії міст.

Слід відзначити, що дуже часто багато дослідників змішували місто і замок. Спираючись на ряд письмових джерел, які повідомляють про побудову замків у сільських місцевостях (що насправді так і було), деякі автори зробили неправильні висновки про велику кількість древньоруських міст і про побудову їх князями.

Таким чином, основною причиною виникнення міст є ремісничо-торговельна діяльність, що виділилася із сільського господарства і домашніх промислів. Село передувало „селу-граду“, а цей останній — ремісничо-торговельному місту у власному розумінні цього слова.

В. А. БОГУСЕВИЧ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ И ХАРАКТЕР ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ ПОДНЕПРОВЬЯ

Резюме

Вопросы происхождения древнерусских городов находятся в тесной связи с проблемой происхождения государства. По выражению Ф. Энгельса, рвы городов являются „могилой родового строя“. Основным экономическим условием возникновения городов было выделение ремесла из сельского хозяйства. Значение ремесла как базы средневековых городов подчеркивается К. Марксом и Ф. Энгельсом в работе „Немецкая идеология“.

Наряду с письменными источниками для изучения вопроса о происхождении древнерусских городов первостепенное значение имеют археологические данные. Однако в дореволюционное время раскопкам древнерусских городов уделялось мало внимания. Только после Великой Октябрьской социалистической революции во многих древнерусских городах (Москве, Новгороде, Киеве, Пскове, Старой Рязани, Владимире, Муроме, Суздале, Райках, Галиче, Плиссеске, Чернигове и других) начаты крупные археологические исследования, которые позволяют по-новому поставить и осветить некоторые основные вопросы происхождения древнерусских городов.

Археологические исследования древнейших городов Поднепровья — Киева, Чернигова, Переяславля, Любеча, Канева, Княжей Горы, Коростеня и Райковецкого городища позволяют сделать следующие выводы:

1) Древнерусские города возникают на базе больших поселений дофеодалного времени. Эти поселения превращаются в феодальные города в результате выделения ремесла.

2) О наличии военно-дружинной феодальной общественной верхушки свидетельствуют возникающие при этих поселениях княжеско-боярские замки-детинцы и обширные курганные некрополи с погребениями дружинников.

3) Инвентарь погребений ярко свидетельствует о большом развитии в IX—X вв. многих видов местного городского ремесла.

Буржуазно-дворянская историческая литература дала совершенно искаженное представление о причинах происхождения древнерусских городов. Несмотря на различие во взглядах, всех дореволюционных историков объединяет непонимание внутренних законов развития общества, а также стремление объяснить происхождение древнерусских городов чисто внешними второстепенными причинами, например расположением торговых путей и военной необходимостью.

Среди советских историков наиболее ценные суждения о происхождении древнерусских городов высказали в своих работах С. В. Юшков, М. Н. Тихомиров и В. В. Мавродин. Однако и они не отличаются последовательностью взглядов. Например, и С. В. Юшков и М. Н. Тихомиров, забывая марксистское положение о важнейшем признаке города как сосредоточении ремесла и ремесленного населения, часто причиной происхождения городов считают возникновение княжеских замков.

До сих пор ни историки, ни археологи не смогли отделить города в собственном смысле этого слова от городищ-замков. Совершенно некритически воспринимаются свидетельства арабских писателей и скандинавские сказания о древней Руси как стране городов. В действительности оказывается, что подавляющее большинство городищ времен Киевской Руси никогда городами не были, а представляли собой феодальные замки, количество которых исчислялось тысячами, в то время как подлинных городов с большим ремесленно-торговым населением было значительно меньше. Это положение целиком соответствует той характеристике феодального общества, которая дана в трудах классиков марксизма-ленинизма.

І. В. ФАБРИЦІУС

(Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ТОПОГРАФІЗАЦІЮ ПЛЕМЕН СКІФІІ¹

I

Радянські історики, розпочавши вивчення скіфської проблеми, поставили дуже критично до порочної по суті і надзвичайно шкідливої в силу стрункості своєї побудови концепції буржуазних вчених, за якою скіфську культуру нібито створили зайшли „завойовники іранці“ та „геніальні греки-колоністи“.

Замість цієї міграціоністської теорії, яка заперечує самотній характер древнього періоду історії нашої країни, радянські скіфознавці з перших своїх кроків орієнтувались на розв'язання проблеми Скіфії як історичного явища і в цьому напрямі скерували дослідницьку роботу щодо з'ясування походження і суті Скіфії, скіфів та їх культури.

В Інституті археології Академії наук Української РСР протягом ряду років опрацювання величезного фактичного матеріалу, нагромадженого вітчизняною археологією, було скероване в основному на виявлення локальних варіантів культури скіфського часу по пам'ятках, знайдених на Україні. Особлива увага при цьому була звернена на пам'ятки, дата яких легко визначається з допомогою грецьких речей, що входять до їх складу, внаслідок чого такі пам'ятки та їх речові комплекси стають особливо цінним історичним датуючим джерелом.

За кількістю подібних датованих пам'яток перше місце, безперечно, належить верхів'ям р. Тясмина і близькому до них пониззю р. Росі; тут дб того ж розкопано більше ніж будь-де пам'яток скіфського часу.

З 1938 р. вивчення району р. Тясмина за раніше здобутими матеріалами було підкріплено розкопками і розвідками городищ у тій же місцевості, починаючи від визначного Шарповського городища, виявленого в 1938 р. за 1,5 км від відомого раніше Галущинського (або Жарища)². Зібрані нами археологічні матеріали в поєднанні з багатими знахідками речей з досліджених раніше могильників є органічною, невід'ємною частиною місцевої історії, місцевої культури. Грецькі речі перестали бути тільки показом „примхи багатія варвара“, скіфаноарха, а перетворились на важливе джерело ознайомлення з найкрупнішим торговельним і виробничим центром у глибині Скіфії, що поновому освітлює риси початкової історії Української РСР.

¹ Стаття публікується в дискусійному порядку.

² В околицях загаданих двох городищ у 1939—1945 рр. виявлені городища Макіївське і Будянське, за типом зв'язані з першими. До того типу повинно бути віднесене і відоме з описів О. О. Бобринського та із загальних висловлювань В. В. Хвойка Мотронинське городище, знову обслідуване в 1938 р.

У дальшому порівняння тясминських пам'яток з пам'ятками пониззя р. Росі (так званою канівською групою) дало можливість виявити спільні риси в культурі обох цих областей; разом з тим була встановлена наявність безперечних, хоч на той час ще не зовсім окреслених, відмін між ними.

Порівняння цих південних областей правобережного Лісостепу з прикиївською, що лежить далі на північ, показало, що тут, на півночі, склався інший варіант культури, що тут діяла інша господарська основа, в якій торгівля з греками не мала великого значення; що торговельні і якісь глибші зв'язки скеровані на захід, в область висоцької культури; що аж до кінця IV — початку III ст. ст. до н. е. тут взагалі немає ні скіфської зброї, ні виробів у звіриному стилі. Словом, виявилась неможливість об'єднати басейни рр. Тясмина, Росі і прикиївську територію в одну „київську групу“, як це робили дореволюційні російські дослідники і як це наполегливо і незмінно роблять іноземні автори.

Працюючи і далі над виявленням локальних культур, вдалося встановити, що зв'язок „роменської групи“ (Сула) з Кавказом є зовнішньою і недовготривалою ознакою, що, незважаючи на безсумнівні риси відмінності, зв'язок Сули з усією лісостеповою Наддніпряниною має глибшу і міцнішу основу, ніж зв'язок з Кавказом, що в той же час Ворскла не менш відмінна від Сули, ніж Сула від Тясмина.

А на схід від Ворскли визначилась цікава, хоч і невелика поки що, група древніх поховань, які за часом стоять між скотарями пізнього періоду бронзи і войовничими кочівниками скіфського часу.

На основі такого порівняльного аналізу пам'яток уже на 1946 р. накреслилась можливість виділення 14 археологічних регіонів¹. Паралельно з цим провадилось порівняння локальних культур з історичними джерелами, насамперед з „Історією“ Геродота.

Внаслідок цього опрацювання була створена карта розташування племен Скіфії до V ст. до н. е. (див. стор. 52), що дає, як нам здається, досить переконливе погодження археологічних пам'яток з відомостями Геродота.

II

Порівнюючи текст „Історії“ Геродота з археологічними пам'ятками, насамперед з тими, які датовано не пізніше V ст. до н. е., матимемо досить тверду основу і для відновлення етнокарти Скіфії.

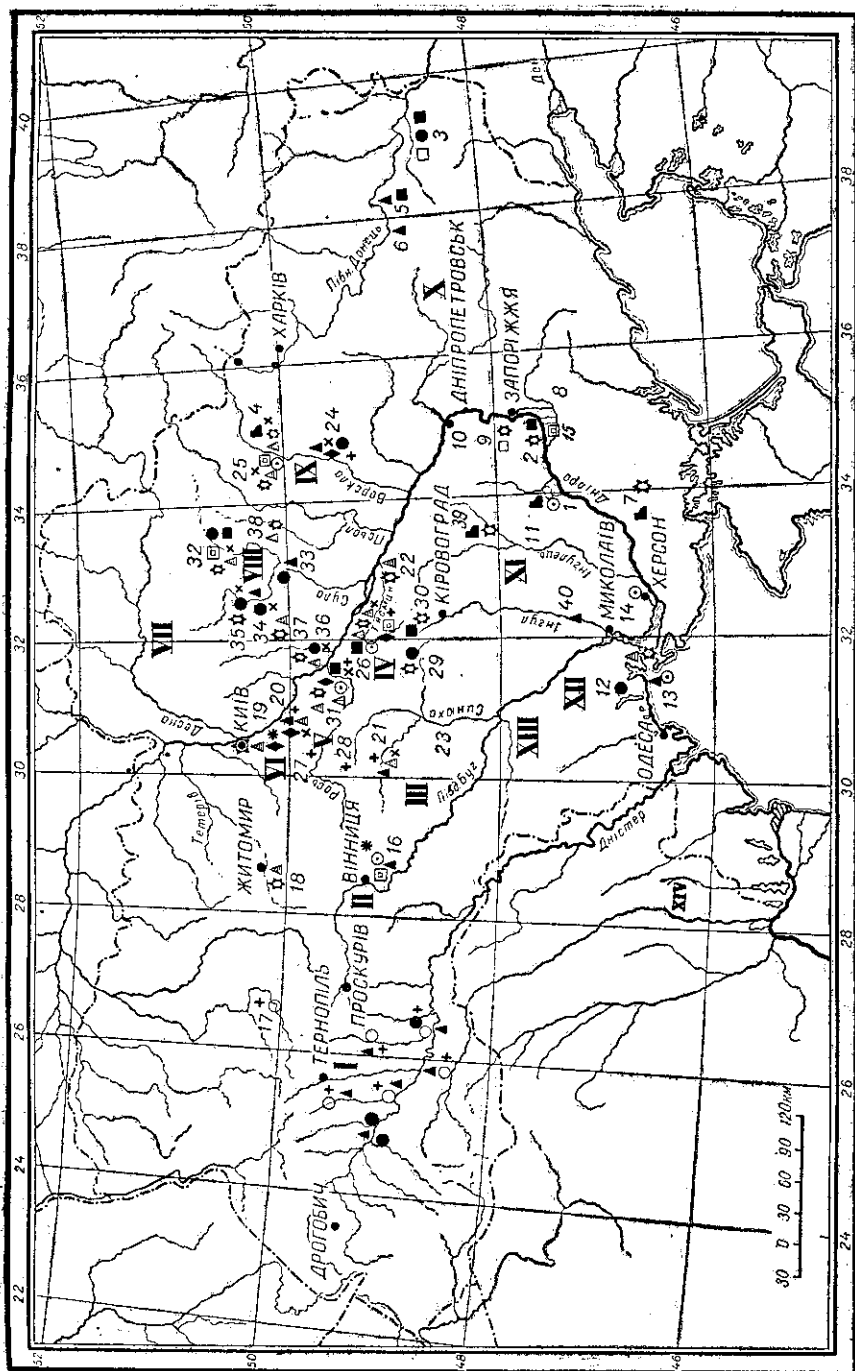
Почнемо з опису географічного уявлення про Скіфію, якою вона була в V ст. до н. е., порівняно з сучасною картою.

Розміри Скіфії Геродот визначає в понад 520 000 км² в сучасному обчисленні, що відповідає розмірам Української РСР без її західних областей. Він же цілком певно встановлює, землі яких племен і в якому порядку, починаючи з південного заходу від гирла р. Дунаю, межують із Скіфією. Це — землі фракійців, агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів, савроматів. Провівши цю лінію, Геродот доходить до гирла р. Дону (Танаїсу) і вважає, що ця лінія мала близько 2100 км, складаючи три сторони чотирикутника; четверта сторона йшла узбережжям Чорного (Понт Евксинський) та Азовського (Меотида) морів.

Розглянувши етнокарту Скіфії (стор. 52), переконуємося, що Геродотове обчислення досить точне. Неправильне визначення контура як „чотирикутника“ пояснюється ось чим: Геродоту був відомий південно-

¹ Про це автором було зроблено доповідь на конференції Інституту археології Академії наук Української РСР в 1946 р. Короткий реферат на цю тему див. в „Археології“, 1, вид. АН УРСР, 1947, стор. 207—208.

КАРТА РОЗТАШУВАННЯ ПАМ'ЯТОК КІНЦЯ VII — ПОЧАТКУ V СТ. СТ. ДО Н. Е.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Похоронні споруди

		Знахідки	
■	— тип „катакомб“ (підбої)	+	— кераміка верхньодніпровського типу
○	— верхньодніпровський тип з каменю	×	— кераміка середньодніпровського типу
□	— приазовський тип з каменю	*	— кераміка немирівського типу
△	— тип „будинку“ з дерева	▲	— окремі речі скіфського типу
△	— тип „зрубу“ з дерева	◊	— повний комплекс скіфського типу
		●	— окремі грецькі речі
		◎	— комплексні знахідки грецьких речей
		■	— кавказькі та закавказькі вироби
		◆	— верхньодніпровські та прикарпатські вироби

Місця знахідок

- 1 — Михайлово-Апостолове; 2 — Нікопольська група; 3 — Криворіжжя; 4 — Кириківка-Лихачівка; 5 — Комишеваха; 6 — Чорногорівка; 7 — Сірогози; 8 — Велика Білозер а; 9 — Кічкас; 10 — Башмачка; 11 — Кривий Ріг; 12 — Анівка; 13 — Березань, Аджигол, Петухово; 14 — Рожнівка; 15 — Кам'янка Дніпровська; 16 — Немирів; 17 — Сокиринці; 18 — Котельня; 19 — Перепетове поле; 20 — Трипілля; 21 — Рижанивка; 22 — Табурнице; 23 — Умань (Білогрудівські зольники); 24 — Мачухи; 25 — Більська група; 26 — Тясминська група; 27 — Забара; 28 — Соколівка; 29 — Мартоноша; 30 — Мельгунівський курган; 31 — Канівська група; 32 — Роменська група; 33 — Лубин; 34 — Поставамуки; 35 — Кулешівка; 36 — Гладківщина; 37 — Сурмачівка; 38 — Гадяч; 39 — Сергіївка; 40 — Привільне.

Римські цифри означають археологічні регіони.

західний кут — гирло Дунаю і північно-західний — верхів'я Південного Бугу, міг бути відомий і північно-східний кут — Більське городище, яке відвідували торгівці з Ольвії і, мабуть, із Пантикапею та Танаїса, а Танаїс визначав південно-східний кут.

Якщо проводити кордон із савроматами по Північному Дінцю і пониззю Дону, від Лихачівки до Недвигівського городища, то виявиться, що відстань між цими двома пунктами відповідає довжині кожної з сторін „геродотового чотирикутника“ — близько 720 км. Але сподіватися від Геродота точного розрахунку відстаней у градусній сітці ми, звичайно, не можемо.

Різнобіжність виявляється насамперед в обчисленні віддалі від Ольвії до гирла Дону саме в тій східній частині Скіфії, яка була, очевидно, невідома не тільки ольвіополітам, але й грекам взагалі, і через те цілком припустиме неправильне уявлення про довжину шляху через приазовський степ.

Усі невдалі спроби ототожнити східні ріки, вказані Геродотом, з тими, що існують на сучасній географічній карті, є переконливим доказом того, що східну половину приморського кордону Скіфії Геродот побудував гіпотетично.

Аж ніяк не вважаючи, що наші висловлювання можуть розв'язати питання про „геродотовий чотирикутник“, гадаємо, що вони все ж можуть відповідати вимогам робочої гіпотези в історичному аналізі; слід зауважити, що в цьому дослідженні ми беремо, як було вказано вище, до уваги в основному тільки ті факти, які належать не пізніше, як до V ст. до н. е., і безпосередньо не розглядаємо тих племен, землі яких, за Геродотом, межують із Скіфією.

Отже, всередині Скіфії залишаються такі племена: чотири скіфських — кочівники царські (базиліди, „аристократи“, благородні, вільні) і підлеглі кочівники (просто „номади“), георгі (землероби) і аротери (орачі); каліпіді — змішане греко-скіфське населення навколо Ольвії; алазони, будіні і гелони, причому останні три — племена не скіфські.

Переходячи до спроби визначити землю всіх цих племен відповідно до наших географічних уявлень, вважаємо потрібним зробити таке зауваження.

Усі характеристики, дані Геродотом племенам Скіфії, містять вказівки про їх господарські ознаки, і це має особливу цінність при порівнянні тексту з пам'ятками. Господарства — кочове скотарське і землеробське — у відповідних племен Скіфії визначені цілком певно. Але при цьому, описуючи лісисті землі будинів, Геродот особливо підкреслює наявність тут диких тварин, що мають промислове значення, і вказує навіть на продукцію, яка вироблювалася внаслідок полювання на цих тварин. Такий поширений опис дуже неговірного автора свідчить про велике значення цієї галузі господарства. Отже, і сучасному історикові слід звернути на цю галузь господарства серйозну увагу, врахувати її місце в господарстві та економіці Скіфії.

З огляду на фізико-географічні та історичні умови території Скіфію можна розподілити на дві основні області — Лісостеп і Степ.

III

Розподіл приморських степів на приазовську — на схід від скіфів-землеробів — та причорноморську частини, зроблений Геродотом, цілком відповідає дійсності. Обширний приазовський степ за природними умовами особливо сприяв кочовому скотарству. Тут, від Дніпра до Дону,

кочували царські скіфи-воїни з підвладними їм номадами, які випасали їх стада, не будучи, треба думати, за архаїчного часу пов'язані з якимось постійним місцеперебуванням. Тому тільки загадковий Геррос — місце поховання всіх предків Іданфірса, очевидно, міг би зберегти для нас непорушні археологічні пам'ятки цієї епохи.

Проте у питанні про Геррос між дослідниками панує, як відомо, цілковита непогодженість; це, дійсно, „темне місце“ у Геродота. Наприклад, р. Молочна аж ніяк не може протікати між Дніпром (Борисфен — у всіх дослідників) і Каланчаком (Гіпакір — в „концепції Брауна“, що має багато послідовників), так само як, за Геродотом, велика ріка Гіпакір не може бути ототожнена із сучасною мілкою річечкою Каланчаком. Ніякі кабінетні хитромудрості не допоможуть розшукати Геррос до того часу, поки не будуть виявлені відповідні за часом та за географією похоронні пам'ятки. І тим більш до того часу, поки залишається неясним, чому Ольвію, що була розташована на Бузькому лимані, Геродот пов'язує з Борисфеном, тоді як на досить вивченому пониззі Дніпра немає слідів вивозу з Ольвії раніше IV ст. до н. е., а єдиний випадок знахідки грецьких виробів V ст. до н. е. у курганах біля Михайлова-Апостолюва свідчить про зв'язок з Пантикапеем (тобто, поминувши Дніпро), а не з Ольвією.

Але, незалежно від місцезнаходження Герроса, досить виразні пам'ятки показують, що поховання знатних скіфських вождів і взагалі поховання чисто скіфського типу з'являються саме в Приазов'ї, починаючи з архаїчного часу.

Поховання із золотом відомі в Томаківці (Дніпропетровська область, біля Нікополя), у Криворіжжі (Ворошиловградська область), у Лихачівці і Кириківці (Полтавська область), причому у Томаківці і в курганах біля Лихачівки знайдені разом зброя і вироби у виразно виявленому скіфському стилі.

Дуже цікаві поховання верхівця знайдені в кургані біля Лихачівки та в Чорногорівці на Дінці (Ізюмський район, Харківська область) і Камишеvasі (Сталінська область, Ямський район, що є найближчим до Дінця).

У Чорногорівці (курган № 1, поховання № 3) біля скорченого кістяка на рівні ґрунту¹ знайдені бронзові вудила типу „із стременом“ з псаліями і бронзовими бляхами, відлитими за древнім, добре відомим зразком кістяних круглих блях, які трапляються при скорчених пофарбованих кістяках періоду бронзи, що надає особливої цінності цьому комплексу.

Основне поховання в цьому невеликому (2 м висоти) кургані складалося із скорчених кістяків у підбоях — „катакомбах“, причому для трохі пізнішого поховання зроблено нову камеру в тій же впускній ямі, під прямим кутом до першої.

Щоб з'ясувати зв'язок між похованнями в цьому кургані, слід нагадати, що в сусідній з Чорногорівкою Малій Камишеvasі під насипом розчищена ґрунтова яма глибиною 0,7 м, вкрита обвугленими колодами або досками. На дні ями виявлено жіночий кістяк, що лежав на спині з витягнутими кінцівками, „в головах — круглодонний горщечок скіфського типу“.

Друге поховання цього ж кургана — „катакомбне“, в інвентар якого входили: „кістяне шило, бронзове шило, бронзовий клинок і буси:

¹ В. А. Городцов, Материалы археологических исследований на берегах р. Донца в Изюмском уезде, Труды XII АС, т. I, стор. 242. Городцов вважає, що це поховання зроблено в насипу, але навряд, щоб це визначення було правильне.

литі бронзові, азбестова і синя скляна¹, що дає підставу датувати це поховання досить пізнім часом.

Ці приклади, взяті для порівняння, доводять, що між часом круглодонної посудини скіфського типу, бронзових вудил із псаліями, бронзових наслідувань „кістяних блях“ і часом катакомбного поховання з литими бронзовими і скляними бусами не може бути такого великого розриву, як це звичайно вважають.

Не менш показовим є і курган у Камишеvasі, розкопаний Бранденбургом², що являє собою родову усыпальню з такими похованнями:

а) у підбої з впускного колодязя лежав кістяк на спині, з піднятими коліними; тут же знайдено „пластинчатий гладенький бронзовий наконечник стріли або списа“ та „характерно орнаментовану велику посудину“. Важливо відзначити, що на цій посудині є дуже оригінальне поєднання — проколи з горошинами (типові для архаїчної Скіфії, разом з тим дуже древній прийом) і прямолінійні відрізки відбитків шнура. Форма і краса „горошинами“ цієї посудини аналогічні знайденим у похованні в;

б) у похованні в ґрунтовій ямі виявлений такий самий наконечник, як і в похованні а. Посудини тут не було. Рівень дна цієї ями відповідає рівню дна підбою поховання а;

в) у насипу на 0,9 м вище підосви кургана знайдено кістки тварини і посудину з кулевидним тулубом, з коротким, без шийки, відгином краю, прикрашену нижче відгину пояском із горошин;

г) на 0,35 м вище пункту в виявлено поховання, інвентар якого складався з бронзових вудил „із стременом“, псалій з гудзиками на кінцях (кавказький тип), невеликої бляшки з петлею на зворотному боці і ножа, що, безперечно, перероблений з якогось виробу типу періоду пізньої бронзи.

Таким чином, взяті для прикладу поховання в камишевахському кургані можуть відповідати курганам Чорногорівки і Малої Камишевахи в межах більш-менш тривалого хронологічного відрізу.

Сюди ж, до правобережної північно-донецької групи належить і курганна знахідка в Криворіжжі³, що складається з мілетської посудини кінця VII — початку VI ст. ст. до н. е., вавілонської срібної посудини у вигляді голови бика, масивної золотой гривни нез'ясованого поки що походження та двох невеликих „грубих глечиків“, що надають місцевого колориту раннього скіфського часу всьому цьому різноманітному комплексу. Так і здається, що тут похований скіф (або скіфянка) з добутих в азійських походах трофеями.

Уся ця група пам'яток є досить переконливою, як нам здається, підставою для того, щоб на основі даних цих пам'яток провести кордон між скіфами і савроматами по Північному Дінцю, підставою тим важливішою, що на схід від цієї річки архаїчні скіфські пам'ятки невідомі.

Біля с. Кириківки⁴ в кургані № 8 виявлено десять різночасних, але досить ранніх поховань. Одинадцять ж поховання (№ 8) дало таку картину: „в гробниці з дерева“ розмірами 2 × 1 м, вкритої дошками або брусами, виявлено поховання в скорченому стані; пофарбований

¹ В. А. Городцов, Материалы археологических исследований на берегах р. Донца в Изюмском уезде, Труды XII АС, т. I, стор. 294—295, курган IV, поховання 1, 2.

² ОАК, 1892, стор. 37—39.

³ Т. Н. Княпович, К вопросу о торговых сношениях греков с областью Танаиса, ИГАИМК, вып. 104, стор. 98, 99.

⁴ Е. Мельник, Раскопки курганов в Харьковской губ. в 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 104 і сл.

кістяк лежав на боці. Біля кістяка знайдено дві посудини з глини і 12 бронзових наконечників стріл, з них одна стріла „двобока“, тобто скіфської архаїчної форми (форми інших стріл, на жаль, за текстом звіту встановити не можна).

У кургані № 13 того ж могильника виявлена яма-колодязь, обставлена брусами і вкрита накатником; вона закінчується великою камерою-підбоям, обставленою стовпами, які підтримують стелю з дерева; дно ями встелено берестою. Небіжчик покладений навзгач на особливу підстилку також з берести; ноги похованого, можливо, були зігнуті в колінах. Біля скроні виявлена золота прикраса. Весь інвентар складався із звичайного підвісного бруска-точилки і кістяної палички з жолобком на середині, колчана з берести, в якому було вісім бронзових наконечників стріл, і серед них одна стріла „велика дволопатева з довгим крючком і рубчатою втулкою“ і дві „такі ж, але трохи менші“, що є одним з найдревніших типів наконечників стріл. У ногах небіжчика лежав кістяк вівці.

У пам'ятках, розташованих на лісостеповій околиці Кириківки, уже виразно виступають ознаки схрещування поховальних звичаїв скіфського і доскіфського часу.

Дерев'яне склепіння скіфського часу, що формою нагадує „будинок“, зустрічається поряд з поховальною спорудою катакомбної форми, виявленою, наприклад, під насипом кургана № 13, в якому поховано знатного члена племені. Але посуду в цьому похованні вже немає, як немає його і в Чорногорівці та в Камішеवासі.

Про поєднання звичаїв скіфського часу з традицією більш ранньої епохи свідчить і розглянуте раніше поховання (№ 8) в кургані № 8 Кириківського могильника. Тут виявлені наконечники стріл, що належать до скіфського часу. В той же час кістяк лежав у скорченому стані; він був пофарбований, і його супроводив глиняний посуд.

Такий комплекс знахідок пов'язує поховання скіфського часу в кургані № 8 з більш давніми похованнями під тим же насипом, що дає підставу вважати його родою усипальною, яка існувала аж до скіфського часу.

Розглянуті вище пам'ятки Ворскло-Донецької групи є не унікальними, а тільки найбільш показовими серед серії таких же пам'яток.

Слід відзначити, що як у Приазов'ї, так і в суміжних з ним районах Лісостепу в пам'ятках, що нас цікавлять, звичайні різні підсипки дощівки поховальної споруди у вигляді золи, вапняку, різних кольорів землі і фарб, які клали у два або навіть у три шари. Подібний звичай пов'язує поховання скіфського і доскіфського часу так само, як і звичай покладення небіжчика у скорченому стані на боці і на спині, з піднятими коліньми.

Такі звичаї спостерігаються і в наддніпровській частині Приазов'я у поєднанні з ямними, підбійними і кам'яними гробницями обох зазначених вище періодів.

Яскравим прикладом таких поховань можуть бути курган III Сірогоз та курган біля Великої Білозерки¹, причому останній є близьницею відомої Чмирьової могили. Різноманітні поховальні споруди періоду бронзи, з яких складаються родові усипальні кургана III Сірогоз і Білозерки, в Сірогозах закінчуються похованням № 5, у підбої, цілком аналогічному тим, які з інвентарем періоду бронзи є в обох курганах, що ми вивчаємо. Аналогічний тут і обряд; але похов-

¹ Ф. А. Браун, Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1898 г., ИАК, вып. 19.

вання № 5 датується таким інвентарем: архаїчним бронзовим наконечником стріли (типу мельгунівської знахідки), чотиригранним наконечником стріли із кості, чудовою головою грифа з кості та ін. Характерно, що принесена в поховання № 5 частина туші коня (або бика) була покладена поза камерою, на східці підбою — за звичаєм „катакомбних“ поховань.

Нерозривність зв'язку між похованнями періоду бронзи і скіфським може бути доведена ще й тим, що кращі за методикою розкопки (Брауна) виявили факт повторних досипок сірогозького III і білозерського курганів, причому у всіх досипках поховання подібні до основних.

На основі дніпровської правобережної групи пам'яток — Нікопольської і Кічкаської можна також говорити про зв'язок доскіфських поховань із скіфськими, але вже з іншими показниками щодо поховальних споруд і звичаїв.

На Кічкаському курганному могильнику¹ серія поховань в ящику, складеному з великих каменів і вкритому плитами, але без кам'яної підстилки на дні, починається скорченими похованнями без інвентаря або такими ж похованнями з кремінним наконечником стріли і доходить до чудового поховання у простягнутому на спині стані, виявленому в кургані № 25 з бронзовими наконечниками стріл V ст. до н. е. і сокирою-кльвіцем з бронзи, оформленою в строгому стилі пізньої скіфської архаїки (голова грифа)². На тому ж могильнику є ще аналогічні поховання скіфського часу. Закінчується ця серія багатим похованням IV ст. у кургані № 11 в ямі з кам'яною закладкою над нею³.

Кам'яні закладки над похованнями періоду бронзи, виявлені біля Башмачки⁴, можна розглядати як нижню ланку ланцюга надпорізьких закладок, простежених від неоліту до скіфського часу⁵.

Поряд з описаними похованнями на Кічкасі є і справжні кам'яні ящики з великих тесаних (з внутрішнього боку) плит. Вони виявлені в курганах Олександропольському, Довгій Могилі і Товстій Могилі біля с. Біленького.

У Довгій Могилі⁶ довгастих ящик із чотирьох плит, встановлений „на самому материк“, прикритий двома плитами. Небіжчик покладений на лівий бік; поруч з ним виявлено кістки молодого коня, а біля голови небіжчика — дві посудини, у ногах — третя. В тому ж кургані, на протилежному боці, на рівній відстані від центра, знаходилася яма, закрита двома кам'яними плитами; у ній — скорчений кістяк без речей.

Центральне поховання зроблено в ямі, стіни якої вертикально обставлені стовпами, що підтримували накатник. Інвентар складається з плоского листовидного клинка з коротким черенком і грубої посудини; у ногах небіжчика виявлено кінський кістяк і розкидані кістки інших тварин. Також на центральній осі кургана, але у верхніх шарах насипу (на глибині 0,7 м), виявлено подібне ж поховання у зрубі, інвентар якого складався з плоского листовидного клинка більшого розміру, ніж перший, і дуже грубої посудини у вигляді прямокутної неглибокої площки, що злегка звужувалася до дна.

¹ А. В. Добровольський, Звіт за археологічні дослідження на Дніпрелістані р. 1927, Збірник Дніпропетровського музею, т. I, 1929.

² Там же, стор. 80—84.

³ М. Рудинський, Археологічна розвідка на Дніпрелістані, Зб. Дніпропетровського музею, т. I, 1929, стор. 51—54.

⁴ О. Лагодовська, Кам'яні закладки Надпоріжжя, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 176—178.

⁵ Там же, стор. 163—169; А. Добровольський, там же, стор. 188—189.

⁶ Древности Геродотовой Скифии, вып. I, стор. 26—28.

У Довгій Могилі, яка, безперечно, була насипана в кілька прийомів, маємо таку ж родову усипальню, в якій звичай поховання коня в ямі із стовпами, що підтримують накатник, і в кам'яному ящику свідчить про наявність конярства ще задовго до скіфського часу.

У Товстій Могилі біля с. Біленького¹ кромлех із великих каменів оточував центральні поховання у вузькому трапецієвидному ящику без речей. Ящик встановлений на материку, а навколо нього були розташовані поховання у неглибоких ямах, також без речей. Для цих поховань характерні накатники і покрішки з очерету над ямами, кольорова насипка долівки, наявність вугілля. Небіжчиків ховали в скорченому стані на боці і на спині, з піднятими коліньми. Дуже характерним є запопування у насипу і на материку (при центральному похованні довгастих антропоморфних або фалічних) каменів, які клали сторч або плазом.

У сусідніх курганах виявлені скорчені поховання у підбоях, причому в одному випадку спускову яму закривали кругляки і очерет, а в другому — камінь такої ж форми, як і в Товстій Могилі, з такою ж, як і там орієнтацією (розширеним кінцем на схід). Ці камені, однакової форми (за Забеліним, — у вигляді „баби“), свідчать про співіснування поховань у ящиках і в підбоях.

Великий інтерес становлять близниці біля с. Томаківки. Біля обох (дальні — Слонівські і ближні — Томаківські) виявлено складні споруди з каміння, в яких трапляються похило поставлені довгі камені; ці споруди починаються від східної частини курганів і простягаються на 200 м і більше.

У кожній з цих близниць Забелін² розкопав по одному насипу, де виявив камерні споруди IV ст., завали каміння над ямами, починаючи майже від вершини насипу, а на рівні ґрунту — обширний дерев'яний настил; при цьому у Слонівській близниці був і кромлех. Парних насипів до цих двох курганів Забелін не розкопував, вважаючи, за прикладом Александрополя і Краснокутська, що вони нічого, крім древніх поховань, які його не цікавили, не дадуть, і він, треба думати, мав рацію, — таке спарування найбільших курганів не може, звичайно, бути тільки випадковим сусідством.

У Гострій Могилі, що входить у ту ж томаківську групу, випадково знайдений загальновідомий комплекс золотих речей з мечом; Забеліну не вдалося встановити місця і уточнити обставини знахідки. Але і в цьому випадку ми зустрічаємось з використанням як закладки, кромлеха (або щось на зразок їх) і дерева, застосованого для влаштування інших гробниць під тим же насипом; одне поховання було зроблене в підбої. Всі ці поховання належать до періоду бронзи.

На підставі цих вищенаведених прикладів можна твердити, що кам'яні закладки і ящики періоду бронзи біля Башмачки, кам'яні ящики Александрополя, Кічкаса і Біленького генетично пов'язані з подібними ж спорудами скіфського часу на тих саме могильниках.

У передскіфський і в скіфський часи різні види кам'яних споруд співіснують з дерев'яними спорудами, але ці останні, а разом з ними й кераміка, поступово втрачали своє значення в Степу і пізніше зовсім зникають з поховань, затримуючись, як побачимо далі, у Лісостепу до кінця скіфського періоду. В IV ст. до н. е. провідною формою поховальної споруди, успадкованою від предків головного племені в степах Приазов'я залишилась „катакомбна“ — в підземних камерах і підбоях.

¹ Древности Геродотовой Скифии, вып. II, стор. 54—58.

² Там же, стор. 64—69.

В архайчних похованнях Приазов'я не зустрічається предметів розкошів грецького виробу, що відповідає Геродотовим вказівкам на ревність, з якого скіфи уникали іноземного впливу, а „особливо еллінського“; і в цьому ми можемо бачити ще одне свідчення про заселеність північного Приазов'я справді скіфськими племенами „аристократів“ — царських та підлеглих їм простих кочівників.

IV

Найближчих сусідів двох кочових скіфських племен Геродот називає землеробами (георгі), які жили, за загальним визнанням, в басейні р. Інгульця, що ототожнюється з Пантикапою.

Такому заселенню сприяли природні умови: родючий ґрунт, сонячні схили берегів, розгалужена водяна мережа. Місцеві пам'ятки періоду бронзи свідчать про наявність у цей час порівняно розвиненої осілої культури. Але розкопана В. І. Гошкевичем велична родова усипальня того часу — Царева Могила¹ біля Кривого Рога не має своєї „скіфської близниці“.

У малих курганах, розташованих найближче до Царевої Могили В. І. Гошкевич виявив тільки рядові поховання, не старші IV ст. до н. е. Єдина знахідка виробу в звіриному стилі — голова грифа з кості, подібна до знайденої в Сірогоському кургані III, відома із с. Сергіївки, в середній частині басейну Інгульця². Розвиток осілої землеробської культури періоду бронзи в пониззі Інгульця³ припиняється в скіфський час.

Такий стан спостерігається і на всій території на захід від Дніпра (правильніше — на захід від Бузувлуга), якщо не вважати скіфськими ті поховання із зброєю, відомі в прилеглих до Ольвії місцевостях, які датуються кінцем VI—V ст. ст. до н. е.

Дуже характерні з цього погляду могильники біля с. Аджігіоля⁴. Типовою поховальною спорудою тут є яма, обкладена деревом, з дерев'яною підлогою і накатником. Інвентар складається з грецьких речей та з меча, наконечників стріл, панцира — звичайного озброєння скіфського типу, але без місцевої кераміки. Вражає подібність усього археологічного комплексу з тясминським того ж часу. Отже, у зв'язку з цим ми можемо ставити питання про племінний склад населення верхів'їв р. Тясмина, про що мова йдеться далі.

Населення найближчих до Ольвії і Бузького лиману місцевостей Геродот дуже виразно називає „еллінами-скіфами“ або „калліпідами“, тобто етнічною сумішшю, що утворилася в цей час, і саме такою воно уявляється як у згаданих похованнях, так і в пізніших, що тоді поширювалися по всьому причорноморському степу.

Але зовсім нез'ясованим залишається найдревніше із відомих нам (кінець VII — початку VI ст. ст. до н. е.) поховання № 371, виявлене Скадовським на о. Березані. Небіжчика поховано в ямі, своєрідно обставленій обвугленими і необвугленими колодами, заповненій чистим деревним вугіллям і вкритій накатником, на якому не було жодних слідів вогню. Кістяк лежав на спині, з витягнутими кінцівками; частина

¹ I. Fabritius, *Tzarèwa Mohila*, ESA, IV, Helsingfors, 1928.

² ОАК, 1891, стор. 87; Дело АК, 1891/34 (з малюнками).

³ А. Добровольський, *Древние земледельческие поселения по берегам Ингульця*, Вісник Одеської комісії краєзнавства, № 2—3, Одеса, 1925.

⁴ М. Ebert, *Ausgrabungen bei dem Maritzyn*, *Præhist. Zeitschrift*, Band, 5, Heft 1/2, 1913 (поховання № 1—6 біля с. Аджігіоля і поховання № 1 біля с. Петуховки).

його дуже обпалена. Інвентар складався з меча, ножа, колчана й стріли з бронзовими наконечниками, з сердоликових і золотих бус, золотих поясних блях з крапковим декором, різних штампованих бляшок, сережки, кам'яного блюда, грецького посуду (на підставі цього посуду і було датоване поховання).

Ні характер споруди, ні інвентар не дають підстав пов'язувати березанське поховання з якимось із типів поховань приазовського степу. Не пов'язується воно і з таманським (Щукур-Лиман) похованням, у якому знайдена подібна березанській енохоя.

Ми не можемо віднести березанське поховання до чисто скіфських; характер цього поховання, як нам здається, дає підставу вбачати в ньому приклад початкового схрещування грецького і скіфського населення. Цим же явищем може бути пояснена і поява в ольвійському некрополі псаліїв та удил, що ми ставимо у зв'язок з Геродотовим визначенням приольвійського населення — „калліпіди“ (прекрасноконні).

Проте знахідки, що доводять виробництво в Ольвії литих і штампованих виробів у звіриному стилі, треба розглядати по іншій лінії — по лінії торговельного і виробничого зв'язку колоній із Скіфією. Цей зв'язок здійснювався шляхом, що ясно простежується для кожного з періодів історії Скіфії. Для часу, що нас цікавить, грецький посуд з'являється на Тясміні, у пониззі р. Росі; на Лівобережжі він найпомітніший на р. Ворсклі і слабо виражений на р. Сулі.

При цьому слід підкреслити, що в причорноморському степу (так само як і в приазовському) вироби в звіриному стилі не трапляються. Поза межами Ольвії, де встановлено виробництво їх у ранній час, відомі лише три речі з випадкових знахідок. Поза Ольвією невідомі і знахідки древніх мечів; їх, можна сказати, немає і в пізніший час, а древні типи наконечників стріл відомі у великій кількості, але з випадкових знахідок. У більш-менш віддалених від Ольвії місцевостях можна назвати поки що лише одно-два поховання з дволопатовими наконечниками стріл.

Тут немає навіть і ознак переживання культури періоду бронзи, а найдревніше місцеве підшарування на городищах, що утворюються біля лиманів і в пониззі р. Дніпра, належить до часу, не ранішому, ніж IV ст. до н. е. Таким же, приблизно, часом треба датувати і початок життя Каменського (проти Нікополя) городища.

Таку розрідженість і бідність культури скіфського часу причорноморського степу, безперечно, не можна пояснити тільки малим вивченням краю.

Визначивши поховання з грецьким інвентарем, в якому з'являються скіфська зброя і кінська зброя, як належні калліпідам, еллінам-скіфам, землі останніх за часів Геродота ми, природно, помістимо навколо міст і поселень Бузького, Дніпровсько-Бузького і Дніпровського лиманів. Щождо морського узбережжя на захід від Березансько-Сосицького лиману, то поселення і поховання, що належать до часу, який нас цікавить, тут невідомі, але виявлення їх не буде для нас чимось несподіваним.

На підставі таких археологічних даних можна зробити лише один висновок: культура трудящего населення Причорномор'я — бідна; це культура пригніченого, підневільного, позбавленого зброї, суспільного шару. Експлуатуюча верхівка в Приазов'ї (відносно сюди і Наддніпрянщину від Нікополя до Вольського) складалася з царських скіфів (древні царські гробниці ще не відшукано), а в Причорномор'ї — з греків-колоністів і, мабуть, частини етнічної суміші — еллінів-скіфів.

Хліб, основна продукція степу, був однією із найважливіших галузей греко-скіфської торгівлі. Але ми не знаємо жодного випадку знаходжень хоч трохи цінних речей архаїчного часу, які свідчили б, що скіфи-землероби на р. Інгульці, так само як і їх західні сусіди-алазони на р. Південному Бугу, щось одержували в обмін за свою працю. Отже, ми маємо підстави припускати, що трудяще населення степу було затиснуте в лещата двосторонньої експлуатації: скіфів-базилідів і, з їх відомата та згоди, греків-колоністів і скіфо-греків.

Як би ми не переміщали в напрямі до р. Інгулу кордонів між георгами та алазонами, картина загальнокультурного стану всієї причорноморської Скіфії залишається незмінною. Для землеробської, за прямою вказівкою Геродота, культури алазонів і калліпідів характерні ті ж риси, що й для культури георгів. Тому дискусія про кордони між цими трьома племенами — безпідставна, оскільки археологія поки що не дає для цього ніяких матеріалів.

Кордон між алазонами і скіфами-орачами (аротерами) може бути визначений тільки за вказівками Геродота: вище (тобто проти течії р. Південного Бугу) від алазонів, починаючи від місця зближення цієї річки з Дністром.

Визначення кордонів земель та археологічних пам'яток цього племені становить особливий інтерес, оскільки тут ми вже переходимо в лісостеп, в умови, що могли прив'язувати населення до землі, до постійних місць проживання.

Пам'ятки скіфського часу Дністро-Бузького межиріччя мало відомі. Але на підставі матеріалів архаїчного Немирова, відкритого О. А. Спициним, і робіт, проведених у Верхньому Надбужжі (1946—1948) М. І. Артамоновим¹, можна говорити про своєрідні риси місцевої культури. Вона нам відома в основному із знахідок на городищах і представлена головним чином керамікою.

На городищах, зокрема на їх оборонних спорудах, систематичні розкопки досі не провадилися, і тому час їх побудови недостатньо з'ясований. Не відомо тут жодного поховання древньоскіфського часу. Але кераміка, знайдена на Немирівському, Григорівському і Гришківському городищах характеризується добре виконаними, виразно окресленими формами. Найвиразнішими з них є величезні посудини з висококонічним горлом, кулевидним тулубом і звуженим дном-ніжкою, а також плоскі черпаки з високою ручкою і миски, серед яких особливо вирізняються ті, край яких широко відігнутий під кутом і прикрашений різьбою або борозенками. Привертає увагу чудова обробка блискучої, суспіль чорної поверхні посудин, що є істотною особливістю верхньобузької кераміки.

Специфічний і скупий загалом, але витриманий, є спосіб прикрашання заглибленим і опуклим рельєфом: різні шишки і відростки на плічках посудин, проколи з горошинами, розташовані у вигляді пояса по краю вінець, вузькі борозенчасті відрізки округлих ліній, що утворюють напівциркульні підвіски під шишками. Характерні також м'яко заглиблені борозенки, що надають поверхні вигляду каннелюваної.

Кераміку немирівського типу не можна ототожнювати з керамікою висоцького типу. Подібність між ними може бути пояснена безпосереднім сусідством і загальним походженням від споріднених варіантів культури місцевого трипілля. Але такі ознаки верхньодністровської кераміки, як

¹ М. А., Археологические исследования в Южной Подолии (Винницкая область) 1948 г., Вестник Ленингр. гос. университета, № 11, 1948.

вирізаний край мисок і банок, різноманітні візерунки на внутрішній поверхні мисок, порівняно часте застосування врізного орнаменту, дворучна форма посудин та ін. — все це не властиве Надбужжю, кераміка якого кращої якості, ніж верхньодністровська. Треба думати, що межа між цими двома типами кераміки проходить між Збручем і Медоборськими горбами, а так звана західноподільська група О. А. Спицина (до р. Смотрича) займає проміжне місце.

Ще істотношою ознакою, яка свідчить про відмінність між племенами Верхньої Наддніпрянини і Верхнього Надбужжя, є своєрідні поховальні споруди з каменю, тілопалення, що сполучається з тілопокладенням, неглибокі поховання, типові для висоцької культури і невідомі на схід від р. Смотрича за скіфських часів.

Від більш східних наддніпрянських областей верхньобузька група пам'яток відрізняється тим, що провідних наддніпрянських керамічних ознак — наявності круглодонних з кулевидним тулубом посудин і нарізного з інкрустацією прямолінійного візерунка — не можна знайти на Надбужжі (так само як у висоцькій культурі). Відсутні тут і поховальні споруди з дерева типу „зрубу“. Ці ознаки з'являються тільки на схід від р. Синюхи.

Звідси можна зробити такий висновок: простір між рр. Збручем (або Смотричем) і Синюхою є відокремленою племінною областю, відокремленою остільки, оскільки можуть бути відокремлені племена на завершувальному етапі розпаду родового суспільства.

Землеробський характер господарства скіфського населення Верхнього Надбужжя пояснюється і природними умовами і господарською традицією, що сягає ще часів трипілля. Про наявність землеробства у скіфів-орачів говорить і Геродот.

Про географічне розміщення скіфів-орачів залишилися такі Геродотові вказівки: 1) аротери живуть між Дніпром і Південним Бугом; 2) верхів'я Південного Бугу (Гіпанісу) знаходяться в межах Скіфії, але про верхів'я Дністра (Тирасу) Геродот такої вказівки ніде не дає. З півдня аротери межують з алазонами; їх сусідами із заходу можуть бути лише неври, які не могли жити в болотах на північ від верхів'їв Південного Бугу, бо на цій території нам не відома жодна архайчна пам'ятка скіфського типу, а Геродот згадує про скіфські звичаї неврів. За Геродотом, неври були сусідами агафірів, межу оселення яких, за такої топографізації, довелося б наблизити до тих же боліт.

Про те, що географічне знаходження скіфів-орачів було саме в цій місцевості, промовляють і такі факти: оскільки Геродот підкреслює, що аротери сіють хліб не для власного вжитку, а „тільки на продаж“, то тут, на найродючіших землях, за умов продуктивного орного хліборобства, повинна була бути велика кількість речей, одержаних населенням в обмін на проданий іноплеменникам хліб. А ми цього якраз і не спостерігаємо.

Верхнє Надбужжя VI і V ст. ст. до н. е. виявилось виключно бідним на речі довозу. Правда, на Немирівському городищі знайдена в достатній кількості радоська кераміка високої якості кінця VII — початку VI ст. ст. до н. е. поруч з чудовою місцевою керамікою. Треба відзначити ту важливу обставину, що імпорт у часи, що збігаються із становленням влади базилідів „над всіма іншими скіфами“ і становленням Скіфії в тому вигляді, в якому її знав Геродот, різко уривається, і предметів довозу цих часів ми не зустрічаємо.

Тому не можна, як нам здається, не погодитися з думкою М. І. Артамонова, який вважає, що занепад верхньобузької культури,

як це відображено в археологічних пам'ятках, пояснюється завойовницькими діями кочових скіфів-базилідів.

У цьому ми вбачаємо ще один дуже важливий доказ на користь нашого тлумачення некоректованого тексту Геродота в такому розумінні: скіфи-аротери перебувають у підлеглому, „рабському“ становищі, сіють хліб тільки на продаж, не користуються наслідками своєї праці, які йдуть на користь експлуататорів владарів-базилідів, не мають ні зброї, ні речей кіньської зброї, ні виробів у звіриному стилі.

Багаті поховання, що з'являються у Верхньому Надбужжі в IV ст., не змінюють характеристики, яку ми даємо для VI і V ст.ст. до н. е. На основі всього вищесказаного можна твердити, що на Верхньому Надбужжі з його винятково родючими землями жили скіфи-орачі, ісконні жителі цієї місцевості, тісно пов'язані із своїми західними сусідами. На захід від них, у Верхній Наддніпрянщині жили неври. Визначити західну, південну і північну межі для території проживання неврів не входить у завдання цього дослідження, присвяченого території власне Скіфії.

V

Ми вже зазначали, що на основі археологічних пам'яток часу, що нас цікавить, не можна розглядати лісостепове Правобережжя як єдину господарську і культурну область. Разом з тим не тільки правобережний, але і весь придніпровський Лісостеп у цьому розумінні мають в основних своїх ознаках дуже багато спільного.

Від р. Гуйви (притока р. Тетерева) до р. Ворскли у місці зближення її з Північним Дінцем і від околиць Києва до р. Синюхи, верхів'їв р. Інгулу (система Південного Бугу) і верхів'їв р. Інгульця (система Дніпра) ранньоскіфський час характеризується такими важливими етнічними ознаками, як поховальні споруди і кераміка.

На всій Середній Наддніпрянщині в скіфський час найхарактернішими формами споруд є дерев'яні стовпові і зрубні будинки. Залежно від суспільного становища небіжчика, споруда могла спрощуватися до накатника над ямою, до прикривання трупа дошками-плахами при похованні на рівні ґрунту або в незначному заглибленні. Залишаються у вжитку і ями різних розмірів та форми, але жодного випадку катакомбного типу поховань тут ніде, крім придонського лісостепу, не відомо. Вони ненадовго з'являються лише в середині IV ст. до н. е., вказуючи інші історичні умови.

У найбільш розвиненому вигляді поховальні споруди з дерева тут представлені такими формами: зруб із плах з рівним дахом-накатником; подібна ж споруда, але з вертикально встановлюваних колод або плах, також з рівним дахом-накатником, — щось на зразок „будинку“ з двосхилим дахом і спадистим коридором — спуском в яму, іноді також обшитим і перекритим деревом.

Є й інші різновидності цих основних форм, але вивчення їх не входить до завдань цієї праці.

Зруб звичайно вміщувався в просторі і глибокі ґрунтові ями, „будинки“ розташовувалися так, що дах і частина стін були прикриті насипом, хоч відомі і відхилення від цих рівнів.

Поховальні споруди з дерева, подібні до „будинків“, відомі в Лісостепу від Котельні на р. Гуйві¹ до Кириківки на р. Ворсклі², від Пере-

¹ МАР, вып. 11, стор. 68.

² Мельник, Раскопки курганов Харьковской губ. 1900—1901 гг., Труды XII АС, т. I, стор. 104 і сл.

петового поля біля Василькова (Київської області)¹ до Рижанівки на притоці р. Синюхи — р. Гнилому Тикичі² і Табурища в районі річища р. Тясмина³.

Околиці Кириківки є тим місцем, де склепи вперше поєднуються з похованнями у вигляді „катакомб“-підбоїв; на заході біля Котельні, у похованні типу склепу виявлена кераміка, що, як видно з опису, дуже близька до верхньодністровської або, швидше, до немирівської.

Але тільки у верхів'ях р. Тясмина до р. Ірдинівки і в пониззях Росі трапляються поховання у вигляді „будинку“ з двосхилим дахом та спадистим спуском-дромосом, і тільки тут спостерігається своєрідний спосіб перепалювання насипу над поховальною ямою, що деякі дослідники помилково пов'язують з обрядом тілопалення.

В інших же місцях поховання у вигляді „будинку“ не набуває інших форм, крім склепу з плоским дахом. Навіть у найбільш ускладненій формі на р. Сулі, де є додаткові споруди у вигляді сіней, прибудованих до зрубу, немає все ж ні двосхилого даху, ні спадистого дромосу.

Дерев'яні споруди поєднуються з тілоположенням і тілопаленням, але умови спалювання трупа ще не досить вияснені розкопками. В усякому разі, ніде, крім Перепетового поля, не спостерігалось поєднання зрубу і поховання трупів разом із похованням останків спалення їх в урнах, у дерев'яних попільницях і просто у вигляді куп, покладених на дерев'яній підлозі гробниці. Але скрізь тілоположення, безсумнівно, переважає над тілопаленням, причому слід відзначити, що в „будинках“ з двосхилим дахом випадків тілопалення не відмічено.

Поховання коня і навіть двох-трьох коней в особливо багатих могилах звичайне на території поширення поховальних споруд з дерева, так само як і поховання чоловіків і жінок у підвладному щодо головного небіжчика положенні.

У бідних похованнях трапляються звичайно поховання парами, але жоден з похованих не був у привілейованому стані як щодо положення кістяка, так і супровідного інвентаря.

Жодного поховання з конем, або хоча б з вудилами, не відомо північніше пониззя рр. Росі й Росави, поза роменською групою на рр. Сула — Псьол, поза близькою до Лихачівки групою на рр. Ворскла — Донець.

Археологічною ознакою культури наддніпрянського Лісостепу, що завжди повторюється, є і певні види посуду. Тільки цій території властиві, як уже згадувалось, круглодонні посудини. Плоскі ж черпаки з високо піднятою ручкою, досить поширені і на захід від р. Смотрича, тільки на Наддніпрянщині прикрашені прямолінійними геометричними візерунками і інкрустацією. Взагалі, цей декоративний засіб у розвиненому вигляді є однією з особливостей Середньої Наддніпрянщини; особливо вдала тут орнаментация круглодонних посудин і плоских черпаків.

Щодо кольору посудин, то тут найпоширенішим є темний плямистий обпал; зразки червоного кольору одиничні. Такий обпал, задовільне лощіння, рівномірна товщина стінок і вміле прикріплення дна особливо характерні для кераміки Правобережжя.

Миски різних розмірів і профілей, які зовсім не трапляються в степу, на Наддніпрянщині виявлені у великій кількості і мають місцеві

¹ Древности, издаваемые комиссией по разбору древних актов, К., 1846, стор. 9—21, Альбом иллюстраций, исполненных Т. Г. Шевченко.

² Д. Я. Самоковсов, Могила русской земли, стор. 11—13, 86—92.

³ Обстеження багатого, але розграбленого кургана, зроблене В. І. Гошкевичем.

риси. Вони ніколи не бувають прикрашені чимось іншим, ніж поясом проколів з горошинами, тоді як у верхів'ях Дністра і Південного Бугу застосовуються й інші, згадані вище, прийоми. Знахідки мисок західного типу середини — кінця VI ст. до н. е. відомі на Середній Наддніпрянщині, але про значення цього явища скажемо далі.

Дуже поширена, але не така виразна, форма банкоподібних посудин на Наддніпрянщині має ширші пропорції, і серед місцевих банок невідомі ні такі вузькі, ні тим більш з вирізними краями, банки, як верхньодністровські. Зовсім не трапляється банкоподібних посудин з боковою вертикальною ручкою, які зустрічаються на верхньому Дністрі і звичайні на Верхньому Надбужжі.

Для Тясмина, Росі і почасти Сули типові так звані глибокі черпаки з конічним горлом і високою з відростком ручкою; такі черпаки на заході невідомі.

Якщо виключити банки, товстостінні миски і низькоплечі черпаки, то зазначені форми кераміки зустрічаються тільки в поховальних інвентарях, разом із спорудами з дерева, і такий комплекс є найважливішою особливістю відповідних пам'яток придніпровського лісостепу.

До числа менш важливих ознак, але які, проте, заслуговують на увагу, належать бронзові невеликі шпильки (великі трапляються рідко і типові для роменської групи), цілком невідомі в степу, тоді як у правобережному Лісостепу переважають типи, близькі до західних або тотожні з ними. Слід вказати і на часті випадки знаходжень в архайчних похованнях бронзових або золотих сережок, так званих цвяхоподібних; ці сережки цілком тотожні з висоцькими. Вони зникають наприкінці періоду, що нас цікавить.

Важливою ознакою для даної групи пам'яток є городища, можливість віднесення яких до архайчного скіфського часу встановлена поки що тільки для розглядуваної території. Правда, ці пам'ятки вивчені ще незадовільно, а все ж порівнювання їх між собою дає важливі підстави для ряду висновків, які ми наведемо нижче.

Тут же проходить пояс зольників, які на протязі від Умані до Більська в деякій мірі вивчені, хоч ще не досить витлумачені. Характерна фігурна кераміка в цілому аналогічна на зольниках Умані, Мачухи і Більська, на тясминських Шарпівському і Галущинському городищах.

Але всередині цієї великої лісостепової області є ще свої різновидності археологічних типів культури, розгляд яких дасть можливість зробити досить важливі висновки.

На фоні ознак, що об'єднують усю область, накреслюються такі якісні і кількісні відмінні.

Прикиївська її частина, археологічно досить вивчена, дала по суті дуже мало таких знахідок, які прийнято, за загальноустановленими нормами, вважати скіфськими. Але й те, що нам відомо з належного до часів скіфської архайки (а відомо нам дуже небагато), вказує на невластиві іншим областям ознаки.

Це, насамперед, відзначене вище поєднання тілополегнення, з тілопаленням, з похованням залишків спалення в урнах і в особливих попілницях з дерева, як у грандіозній Перепетівці, де відзначено також і невідоме в інших місцях Середньої Наддніпрянщини явище — величезний завал склепу камінням, навмисне привезеним здалеку.

Кераміка з Перепетівки має спільні риси з керамікою верхнього Бугу і верхнього Дністра. Так, наприклад, перепетівський плоский черпак з високо піднятою ручкою прикрашений підвісками з концентрич-

них півклі, а таке поєднання форми посудини і його прикрас суперечить формі і прикрасам посудин із східних областей Української РСР. Орнамент цей виконаний не різьбою, як звичайно в інших областях Наддніпрянщини, а борозенками, як прийнято в західних областях. Характерні для цих областей і чорні, без плям, блискучі поверхні перепетівських посудин.

До того ж циклу невластивих Середній Наддніпрянщині явищ слід прилучити і миску з виїмчастим краєм із с. Забара (у верхів'ях Росави)¹ і особливо ківшик із с. Соколівки, Гребенківського району, Київської області, який цілком повторює форму і візерунок подібних посудин висоцької культури².

Зброї у цій області виявлено дуже мало. Знаходження її відоме тільки біля с. Трипілья та в с. Перепетівці. В кургані № 2 біля Трипілья³ зброя представлена тими типами, які прийнято називати „сибірськими“, хоча вони зустрічаються від Алтаю до Угорщини (це — короткий кинджал; трапляється і меч, але про форму його Вовк не згадує), і наконечниками стріл⁴.

У Перепетівці декілька бронзових наконечників стріл можуть бути порівняні з древніми скіфськими типами VI ст. до н. е., але короткі пропорції бронзового наконечника списа і форма його лопатей, а особливо форми залізних сокири і сокири-молота, — аж ніяк не скіфські.

Нема тут і виробів у звіриному стилі. Костяні псалії з трипільських курганів являють собою лише умовні голови тварин і навіть сама форма псаліїв, що іноді трапляються на Південному Правобережжі, дуже відрізняється від усталеної форми, типової для роменської групи. Про те, що поховання з конем не знайдені на території Київської області, вже згадувалось.

Особливий інтерес становлять металеві речі з Перепетівки, з курганів біля Трипілья і випадково знайдені, безсумнівно ввезені з областей, зайнятих висоцькою культурою. Цей ввіз був досить значний, аж до виробів із золота.

Факт ввезення речей із західних областей набуває особливого значення у зв'язку з відсутністю речей грецького ввозу, які тут, можна сказати, не відомі. Одиначні чорнолакові посудини та їх уламки, так само як і уламки амфор, належать до пізнішого часу, а грецькі вироби з металу і зовсім не знайдені⁵.

Отже, бачимо, що територія, найближча до Києва, за скіфських часів відокремлена і не включається ні в процес сформування військово-демократичної організації скіфського типу, ні в торговельні стосунки з греками. Залишаючись відокремленою в початкові часи (кінець VII — початок VI ст. до н. е.), північна частина сучасної Київської області не включилася в ці процеси і пізніше.

¹ Н. Е. Бранденбург, Журнал раскопок, курган CCCXXI, Гос. Эрмитаж, № ДН 1932, 39/1, стор. 50.

² G. Ossowski, Materiały do paleoetnologii kurhanów ukraińskich. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, t. XIII, Kraków, 1889, табл. II, 3; Т. Сулімирський, Kultura wysocka. Prace prehistoryczne, Nr. 1, Kraków, 1931, табл. XIX, 20.

³ Хв. Вовк, Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля с. Трипілья, Матеріали до українсько-руської етнології, т. III, Львів, 1900.

⁴ Наконечник, зображений на рис. 9 указ. твору Хв. Вовка, є не скіфською формою.

⁵ Не можемо погодитися з Ростовцевим, який визначає перепетівські грифони як „звичайні, досить грубі золоті бляхи у вигляді крилатих сфінксів“, в аналогію яким він наводить бляхи з Вовківців. Стиль і трактування перепетівських грифонів (а не сфінксів) оригінальні і аналогії їм нам невідомі.

Одиничні пам'ятки (поховання в Ладжижчах і Софіївці) не змінюють загального становища, і їх можна розглядати як безрезультатні спроби ззовні навести в Лісостепу „скіфський режим“ в середині — наприкінці IV ст. до н. е.

Етнічний і культурний розвиток відбувається тут повільно, рівно, без сторонніх впливів.

Припускаємо, що тут складається одно з основних ядер слов'янства.

Південну прикордонну віху між культурними групами Верхнього Побужжя і Середньої Наддніпрянщини становлять пам'ятки, виявлені в околицях Звенигородки, на р. Гнилому Тикичі (система Синюха — Південний Буг), біля с. Рижанівки.

Поховання в кургані № 5, розкопаному Осовським, знаходилося в неглибокій материковій виїмці; насип складався з чорнозему і грудок обпаленої глини. Кераміка, що супроводжувала поховання, представлена двома типами. Миски з виїмчастими вінцями, з трипелюстковими наліпками біля вінець, типові для Верхньої Наддністріянщини, тоді як на Наддніпрянщині такі і подібні миски трапляються лише спорадично, з'являючись близько середини VI ст. до н. е. Наддністрянські видовжені пропорції і валик на тулубі посудин банкової форми бачимо і в Рижанівці. Типові напівсферичні, із загнутими всередину вінцями невеликі чашечки представлені в рижанівських курганах декількома екземплярами, що також характерно для висоцької культури і для немирівських типів Побужжя.

Поряд з цим в кургані № 5 Рижанівки чітко проявляються середньодніпровські ознаки: круглотилий, круглодонний посуд з короткою шийкою-перехватом і особливо різна техніка орнаменту, розташованого поясом на тулубі круглотилого посуду, або вузькими секторами на чаші черпака.

Але в рижанівських курганах трапляються поховання того ж часу в дерев'яних зрубках з керамікою справжнього середньодніпровського типу за формою і орнаментациєю. Слід також відзначити, що в басейні р. Синюхи невідомі більш ранні, ніж IV ст. до н. е., предмети грецького ввозу, поширення яких з кінця VII ст. на Тясміні і з середини VI ст. до н. е. на р. Нижній Росі накладає своєрідний відбиток на місцеву культуру.

Дослідження Тясминських городищ у 1938—1947 рр. дало можливість по-новому з'ясувати як значення цих городищ та характер культури, що складалася тут, так і її роль в історії Скіфії.

Від попередніх уявлень, за якими предмети грецького ввозу розцінювалися тільки як речі розкошів, як примхи „варварської скіфської верхівки“, нині треба відмовитися. Городища Тясмина ми розглядаємо як розвинені виробничі і торговельні центри. До них цілком стосуються слова Енгельса: „Ми бачимо, яку масу досягнень у розвитку виробництва має вищий ступінь варварства“¹.

Розглядаючи пам'ятки Тясмина, насамперед необхідно згадати, що на Галущинському городищі знайдено чимало уламків високоякісного грецького посуду кінця VII — початку VI ст. ст. до н. е., і що подібний посуд знайдений в похованні біля с. Болтишка. Ці знахідки, що за часом відповідають знахідкам на Немирівському городищі, на Тясміні набувають іншого значення в зв'язку з тим, що тут торговельні стосунки з греками не припиняються, а набувають в VI і V ст. ст. до н. е. нечуваного десь в іншому місці глибинної Скіфії розвитку.

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполіт-видав, 1948, стор. 34.

Безперечно встановлено, що на Шарпівському городищі¹ виплавлялося залізо, з якого вироблювалися предмети місцевих типів наприкінці VI — на початку V ст. ст. до н. е.

Безперечно, на городищі практикували різні виробництва (лиття з міді, оброблення кісті, вичинка шкури та хутра, ткацтво, керамічне виробництво) поряд з розвиненим тваринництвом і, очевидно, хліборобством.

Для нашої теми важливим є аналіз керамічного виробництва, як найвиразнішого для місцевої культури.

Кераміка Тясмина (від архаїки — до кінця V ст. до н. е.) може вважатися кращою з усіх місцевих керамік. Вона має настільки характерні риси, що будь-який сторонній вплив виявляється цілком виразно. Таке вкорінення, яке відбулось у середині та в другій половині VI ст. до н. е., можна вбачати в зовсім чорних тонкостінних каннелюваних посудинах типу немирівських, у мисках з широким бортом, з різьбленим візерунком і з хрестом на дні, у великих низькоплечих, з роздутим тулубом і високою конічною шийкою піфосах, з шишками-відростками на плечі, нарешті в бронзових шпильках з малою головкою і цвяхоподібних сережках — з великою. Всі ці ознаки особливо типові для Немирова і для висоцької культури.

Численні, як ніде, знахідки кераміки на городищах і в похованнях Тясмина служать показником тривалої осілості, особливо порівняно із вказаним вище розвитком поховальних споруд на зразок дерев'яного „будинку“.

Скупчення величезних багатств у вигляді маси художніх коштовних виробів свідчать про інтенсивний торговельний обіг, якого не могла, очевидно, повністю задовольнити місцева продукція. Адже ні розводити худобу, ні тим більш вирощувати хлібні культури не могли в такій великій кількості на невеликій густо заселеній території, яка прилягала до тясминських городищ, щоб ними можна було задовольнити місцевий попит і окупити такі цінності, як високохудожні грецькі вазы, ювелірні вироби майстрів-художників, бронзу, флакони з пахощами, цінні буси та ін.

Зерновий хліб, дешевий і вантажомісткий продукт, навряд чи міг мати істотне значення в торгівлі місцевості, віддаленої від споживача або перепродавця — приморських міст. Більш природним і імовірним є припущення, що тясминські городища були нібито торговельним центром. Проте, за рахунок якої продукції міг провадитися тут товарообмін, — скажемо далі.

Товарообмінні зв'язки від Тясмина поширюються до пониззя рр. Росі — Росави, до роменського Посулля, до Більська на Ворсклі. Найдужче вони виявляються на Росі, але ні якісно, ні кількісно зв'яз на Рось не може бути порівняний з верхньотясминським, початок якого визначається кінцем VII ст. до н. е., тоді як на Росі не знайдені грецькі речі, старіші другої половини VI ст., тобто того часу, коли починається найвищий розквіт культури Тясмина.

На Сулі, в околицях Лубен, грецький посуд з'являється ближче до середини VI ст. до н. е., причому у вигляді одиничних екземплярів. Не раніше V ст. можуть бути датовані знахідки таких посудин у курганах біля Ромен, хоча відомі і більш ранні речі — дзеркала з боковою ручкою ольвійського походження.

¹ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, вид. АН УРСР, К., 1949.

На Ворсклі, гирло якої зближується з гирлом Тясмина, відоме ольвійське дзеркало (з с. Мачухи), а ще вище — на Більському городищі дуже інтересною є наявність речей грецької роботи, за асортиментом близьких до знайдених на Тясміні, але слабше виявлених.

Ці факти свідчать, що тясминські городища були, як видно з усього, товарообмінним центром всередині Скіфії, від якого шлях на північний схід у напрямі Поволжя йшов через Більськ¹. Шлях же сюди з Ольвії лежав, очевидно, по Інгулу, переволоком через заболочений вододіл від його верхів'їв до верхів'їв Тясмина і далі притоками Дніпра, біля Більська пов'язуючись з системою Північного Дінця.

На таке саме значення тясминських городищ, з яких до певної міри вивчено лише п'ять, вказує не тільки багатство речового інвентаря пов'язаних з ними могильників і розвиток ремесел на цих городищах, але і порівняння їх у цьому плані з іншими областями, та їх географічне положення — шлях з Ольвії, яким обминались дніпровські пороги.

Вищенаведені факти важливі остільки, оскільки вони показують, що ніде в Скіфії за межами колоніальних поселень не зустрічаємо такого виразного засвоєння елементів древньогрецької культури. Це виявляється насамперед у близькій аналогії приольвійських і верхньотясминських поховань (VI—V ст. ст. до н. е.). Виявляється це засвоєння в місцевому звіриному стилі — найбільш розробленому з варіантів архаїчного скіфського звіриного стилю — в багатьох грецьких посудинах культового призначення (арібади, лекіфи, кіліки з відповідними зображеннями і написами), які трапляються у похованнях і на городищах, у застосуванні кратерів, цінність, розміри і ламкість яких несумісна з примітивним „варварським“ укладом. Виявляється воно і в застосуванні грецьких речей для подавання вина до столу (гідрії, черпаки, ситечка та ін.).

Велика, як ніде, кількість і чудова якість амфор, що зустрічаються в похованнях і особливо на городищах, свідчить про багатий ввіз і споживання дорогих, звичайних у грецькому побуті, вин і маслинової олії за тих часів, коли в степах та в інших районах Скіфії про них ще не мали уяви. Місцева ж ліпна, власне кухонна кераміка, що трапляється на городищах у великій кількості, різуче подібна до ольвійської кераміки того ж часу.

Своєрідні також і будівельні прийоми, які відомі з розкопок городищ і могильників. Перепал ділянок насипу валу, що надавав йому міцності каменю, так само як і удосконалені прийоми, застосовувані під час будівництва жилих приміщень², досі ніде, крім шарпівської групи городищ, не відомі. Про досконалість будівництва з дерева вже згадувалось.

Про те, наскільки верхівка населення тясминських городищ була чужою місцевої людності, можна бачити з таких фактів: у могильнику урочища Криворукового відомі поховання, в інвентарі яких немає ні місцевої ліпної кераміки, ні черпаків та інших подібних до них глиняних посудин. Увесь керамічний набір таких поховань складається з грецького культового посуду.

У жодному іншому місці ми не спостерігаємо подібних явищ (за винятком околиць Канева, про що буде сказано далі).

¹ Б. М. Граков, Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приурал'ям в архаїчну і класичну епоху, Археологія, I, вид. АН УРСР, К., 1947.

² І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція 1947 р., Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV, вид. АН УРСР, К., 1950.

Верхівка суспільного шару населення цих городищ була дуже заможною. З усіх відомих поховань VI — початку V ст. до н. е. в жодному не знайдено такої кількості золотих речей, як тут, незважаючи на те, що всі поховання були виявлені вже пограбованими. І ті з них, які, судячи із залишків інвентаря, були найбагатшими, пограбовані, найімовірніше, в першій половині V ст. до н. е., а деякі — незабаром після поховання.

Отже, пришельці, які міцно осіли на городищах шарпівської групи на Тясміні, не могли вважати себе в повній безпеці від нападів ззовні. Тому зрозумілим є скупченість городищ на невеликій території від Макіївки до Плискачівки, міць їх оборонних споруд і суцільне озброєння населення, про що свідчать як знаходження зброї в похованнях, так і випадкові її знаходження.

Порівняння цих фактів з відомостями Геродота про місто-общину гелонів свідчить, що саме тут, біля верхів'їв Тясмина, оселились „елліни, які залишили торговельні міста“, тобто торгівці, що були піонерами зв'язку Ольвії з глибинними областями Скіфії. Оселившись тут наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е., вони до кінця VI ст. зміцнили настільки, що „цар гелонів“ був запрошений на раду царів Скіфії і, будучи зацікавленим у перемозі над Дарієм, виступив на боці скіфів разом з царем будинів. Злиття, етнічне змішання цих „еллінів, які залишили торговельні міста“, з місцевим населенням (за суттю тексту Геродота — з будинами) до середини V ст. до н. е. було таким глибоким, що елліни, за Геродотом, вважають будинами і гелонів, але Геродот категорично заперечує проти такого припущення як помилкового і протиставляє міський, в умовах лісної місцевості, віддаленої від грецьких колоній, уклад життя гелонів-еллінів укладу варварів-будинів, які до того ж відрізняються від гелонів мовою і фізичним типом.

У світлі таких даних можна припустити, що дерев'яне місто-община — поліс Гелон, — яке займало понад 20 км², дійсно існувало, що воно знаходилось у верхів'ях Тясмина, де чотири городища — Галушчинське, Шарпівське, Макіївське та Будянське — розташовані по кутах чотирикутника, розміри якого приблизно збігаються з вказаними Геродотом розмірами для міста Гелона.

У всякому разі, можна або зовсім не погодитися з повідомленням Геродота про гелонів та місто Гелон, вважаючи його вигадкою, для чого ми не маємо ніяких підстав, або визнати, що ніде в іншому місці не можна знайти такого придатного для їх оселення місця, як верхів'я Тясмина.

Усяке торговельне місто греків викидало свої щупальці-виселки на периферію. Поліс Гелон наприкінці VI ст. до н. е. встиг закріпитися на близькому від нього пониззі Росі. Тому матеріальна культура цієї території, відома нам поки що тільки з матеріалів поховань, має багато спільних рис з культурою Тясмина. Проте відкриття тут городищ, близьких до тясминських, є питанням часу й наполегливості польових досліджень.

Еллінізовані поховання з'являються у пониззі Росі та Росави трохи пізніше, ніж на Тясміні, але з тими ж характерними ознаками, які виробились у гелонів наприкінці VI ст. до н. е.: дерев'яний „будинок“ з двохилим дахом та зруб, похилий спуск у похоронну яму, перепал настипу над місцем поховання, грецькі культові посудини в інвентарі. Але все це — в послабленому вигляді, при наявності більшого впливу місцевих елементів. Поряд з цим виявляється деякий зв'язок з неврами у кераміці (дворучні посудини, дво- та трискладені, величезні з шаро-

подібним тулубом і високою ніжкою і т. д.), у металевих прикрасах (сережки, шпильки).

Проте цікаво, що своїми специфічними скіфськими рисами Поросья стоїть ближче до Сули, ніж до Тясмина. Зброя, частини кінських уздечок з оголовником, вироби в звіриному стилі тут зустрічаються в меншій кількості і представлені менш художньо витонченими зразками, ніж на Тясміні. Ті ж речі, що походять із Кавказу та Закавказзя — вудила, прості та узорчасті бляхи, аналогічні роменським, — потрапили на Рось швидше через лісостепове Лівобережжя. Дзеркал з центральною ручкою, прикрашеною в звіриному стилі, знайдених біля Канева та Ромен, немає на Тясміні, звідки на північний схід поширюються чудові дзеркала з боковою ручкою.

Характерні риси всієї лісостепової Наддніпрянщини в канівському регіоні виражені дуже добре і в дерев'яних могильних спорудах і в прекрасній кераміці, своєрідно прикрашеній інкрустованою різьбою. За цими ознаками тільки тясминський регіон може бути порівняний з канівським. Зближує їх і інша ознака — поховання в камерах-підбоях, які з'являються в невеликій кількості на Росі, як повсюдно в Лісостепу, не раніш IV ст. до н. е. і швидко зникають.

Як зазначалося вище, предмети грецької торгівлі не проникають північніше канівського регіону. В усякому разі, їх скупчення, що свідчить про глибоке проникнення грецької культури у весь місцевий уклад, яке ми спостерігали на Тясміні, на Росі не відоме. Точніша характеристика канівських пам'яток може бути дана тоді, коли будуть виявлені всі місцеві городища.

Цікаво порівняти кургани Синявки (№ 100) і Бобриці (№ 35) з курганом Яблунівки (№ 1 — Гостра Могила) ¹.

У перших двох курганах складний і багатий інвентар із золотом, з чудовим місцевим посудом не має жодної грецької речі, хоча ввіз з інших країн представлений численними предметами: дзеркала з центральною ручкою-відростком, прикрашеною зображенням тварин, „цвяхоподібні“ сережки з великими головками, шпильки, бляхи з тисненими зображеннями. Якщо навіть вважати їх виготовленими на Росі, то матеріал, з якого вони зроблені, — золото, в усякому разі, — був привозним, так само як і мідь, залізо для інших виробів та чудові намистини з напівдорогоцінного каміння. Похоронні спорудження в обох курганах складаються з великої ями з похилим спуском до неї, обшитої деревом, з стовпами, які підтримували накатник з колод.

Названі пам'ятки є дуже виразними зразками поховань місцевої знаті, яка цуралася всього еллінського, зразками правобережних поховань у дерев'яних спорудах древньоскіфського часу.

Яблунівську Гостру Могилу можна з повним правом протиставити описаним курганам. Тут „будинок“ — з вертикально встановлених колод, вкритий дощаним накатником. Увесь внутрішній простір його заповнений чистим вугіллям. Пограбування змішало давнє поховання з більш пізнім, але речі, що збереглись, досить виразні для того, щоб їх визначити в часі. Час давнішого поховання встановлюється на підставі грецького посуду другої половини VI ст. до н. е.

Для нашого дослідження особливо важливі такі подробиці.

¹ Б. Н. Граков, Древности Яблоновской курганный группы из собрания Самовасова, Труды секции археологии РАНИОН, т. II; див. також: Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Приднепровья, Советская археология, I.

В інвентар входили золота бляха у вигляді голови грифа з крапковим візерунком, сердолікове і пастове намисто, залишки зброї у вигляді бронзових наконечників стріл та невеликий пастовий скарабей, що, як визначає Б. М. Граков, „належить до типу березанських“. Місцевого посуду в архаїчному похованні цього кургана, очевидно, не було.

Порівнюючи характерні особливості цього поховання з особливостями, відзначеними в похованні о. Березані, встановлюємо різницю їх аналогію з тією різницею, що яблунівське поховання трохи молодше. Цей факт надає, як нам здається, особливого значення аналогії і свідчить про вірність традиціям перших поселенців, похованих на о. Березані, і на перенесення цих традицій в глибину Скіфії.

Інші кургани, розкопані Д. Я. Самоквасовим на яблунівському могильнику, дають однотипні поховання древнього часу і серію пізніших із змішаними інвентарями, але з переважанням грецьких речей.

Показовим є також курган № 411, розкопаний М. Ю. Бранденбургом біля с. Пекарів, який має повну аналогію з тясминським похованням. Спільні ознаки їх такі: насип над похованням, зробленим в ямі з похилом спуском, і залишки інвентаря — бляшки в звіриному стилі, чорнолаковий і чорнофігурний посуд, кістки від цілого кістяка (можливо, коня), наконечники стріл.

Таким чином, на Росі, в канівському регіоні, ми спостерігаємо ті ж явища, що й на Тясмині: утворення багатой озброєної верхівки, змішання еллінських і місцевих елементів, торговельний зв'язок з Кавказом, здійснюваний, найімовірніше, через Лівобережжя і виявлений сильніше, ніж на Тясмині. Але грецькі елементи з'являються на Росі трохи пізніше і не мають такого великого значення.

З канівськими древніми похованнями, які зберегли чисто місцевий характер, на Тясмині можуть бути порівнені жаботинські пограбовані інвентарі, які з безперечною свідчать про повну відчуженість місцевого населення від усього еллінського, і трохи пізніше поховання в кургані № 38 біля Гуляй-Города, яке зберігає тип роменських.

Відзначимо, що в середині V ст. до н. е. на Росі, як і на Тясмині, відбуваються масові пограбування багатих поховань еллінізованого типу, які зруйнували як свіжі ще, так і більш давні могили.

На закінчення слід сказати, що без нагромодження і докладної розробки відповідних матеріалів немає можливості вирішити, чи є канівська група пам'яток південною околицею київського регіону, який в такому випадку з кінця VI ст. до н. е. втягнувся в торгівлю з греками, чи північною околицею тясминського, що відсунув свої передові позиції на північ, чи західною околицею Лівобережжя. Це останнє припущення малоімовірне.

Пам'ятки скіфського часу лівобережного Лісостепу в околицях м. Ромен і біля Полтави та Більська відомі великими масивами. Але порівняння їх з одиничними пам'ятками дає можливість дати досить певну характеристику всій території.

На Десні не знайдено жодної пам'ятки архаїчного скіфського часу і навряд чи можна чекати на їх появу, бо, очевидно, ця область не була втягнена в той процес формування військово-демократичної організації суспільства, який визначає скіфську епоху історії нашої батьківщини, і залишалась глухою околицею, яка ще не позбулася рис родоплемінного побуту. Зате роменська група пам'яток дає найвиразнішу картину укладу скіфського типу на території Лісостепу.

Раніш ніж перейти до роменської групи, вкажемо на інтересні знахідки біля м. Лубен і с. Постаवмуки, датовані VI і початком V ст. ст.

до н. е., на знаходження в кургані № 444 біля с. Гладковщини уламків чорнолакових посудин, очевидно не молодших V ст. до н. е., та амфор V ст. до н. е. в кургані № 425 біля с. Кулешівки¹.

Обставини, за яких знайдено тут грецький посуд, говорять перш за все про спроби греків заснувати поблизу свою торговельну базу; але успіху ці спроби, очевидно, не мали.

Нічого схожого до того, що спостерігається в канівському і тясминському регіонах, не склалось у великих, зв'язаних з городищами курганних могильниках біля м. Ромен на р. Сулі. Якщо не брати до уваги намиста (янтар, напівдорогоцінне каміння, паста), місце виробництва яких важко встановити, то тільки дзеркала з боковою ручкою кінця VI—V ст. ст. до н. е., уламок чорнофігурного кіліка, чорнолаковий кілік без розпису і деякі ювелірні вироби можуть бути визнані грецькими привозними речами.

Не зазнає грецького впливу і звіриний стиль Посулля. Він залишається самотнім, беручи тематику з місцевої фауни, своєрідно і спрощено трактує образи коня, барана, бика. Характерними для курганів роменського типу є псалії з кості, на яких разом з умовними, але реалістичними за задумом, зображеннями частин тварин наполегливо виступають геометричні мотиви, властиві кераміці Правобережжя. Подібні псалії дуже показові в тих похованнях на Тясміні, які повинні бути віднесені до місцевої групи населення, що цуралася запозичень.

Ті ранні вироби в звіриному стилі, в яких виступають властиві Кубані риси — зображення гірського козла, хижака котячої породи, звітого в кільце, голови грифа з підкреслено загнутим дзьобом та ін., — повинні бути визнані як такі, що походять іззовні. З кубанською традицією споріднює і вживання наверхів з фігурами і головами тварин та птахів, важких браслетів з грубими кінцівками в звіриному стилі, великих булавок. Але в своєму внутрішньому розвитку роменський звіриний стиль є самостійним, чудовою ілюстрацією чого можуть бути такі художні вироби, як велика золота пластина з оксютинецького кургана V ст. до н. е. і більш давні псалії з кості, про які було згадувано вище.

Взагалі, в усьому тому, що становить відмінні риси скіфської культури в широкому розумінні цього слова в Лісостепу, тільки роменські пам'ятки дають найбільш стійкі і чіткі її зразки.

Тут з найдавнішого часу у великій кількості, а в багатих похованнях — найповнішими наборами, представлені озброєння і кінські вуздечки з оголовником, але без тієї добірної пишності убору, яка типова для архаїки Тясмина, для степу в IV ст. до н. е. Ступінь озброєності воїна-верхівника передано кількістю покладеної в його могилу зброї, вуздечок, псаліїв та ін., але поховання коня рідкісні й поодинокі. Розкіш особистого убору властива лише жіночим похованням, причому з туалетного набору виключені звичайні на Тясміні — Росі флакони з пахощами.

Глиняний посуд трапляється в похованнях як виняток. Форми і орнамент ліпної кераміки такі ж, які характерні для всієї Наддніпрянщини, але на Сулі вони значно менш виражені, і, очевидно, правильніше буде сказати — вироджені.

Не так уже багато посуду і на городищах, де грецька кераміка представлена лише одиничними чорнолаковими і амфорними черепками, не старішими V ст. до н. е. Бідний взагалі речовий інвентар, що мало насичує культурний шар городищ, відсутність ознак розвитку ремесел і торговельних зв'язків — усе це порівняно з величезними розмірами відгороджених валами площ не дає підстав вбачати в роменських горо-

¹ Кургани розкопані М. Ю. Бранденбургом.

дищах місця міцного осілого життя. Імовірніше вважати їх тими захисними сховищами, якими користувалась під час небезпеки частина населення, що не воювала. Тут же переховувалася і худоба цього населення.

Про досить розвинене тваринництво свідчить численність знаходжень кісток на городищах, наявність поховань вершників, тематика зображень у звіриному стилі та ін. Немає підстав заперечувати існування землеробства, але виразних слідів його не виявлено.

Деякі факти вказують також на достатнє господарське значення полювання, а зображення омагра, тарпана (за визначенням М. І. Вязьмітіної) та оленя, що досить часто відображаються у місцевому мистецтві, можуть бути додатковим аргументом.

Коли, як уже зазначалося, ознаки скіфської культури особливо яскраво передані саме в роменських пам'ятках, то незмінним залишається споконвічний середньодніпровський звичай поховання у дерев'яних зрубках, представлений тут найповніше. Могилині спорудження мають подвійні стіни, міцні накатники, що надає своєрідного урочистого вигляду багатим похованням типу х. Шумейка, Старшої Могили, Оксютинців та ін.

Населення посульського лівобережжя і в IV ст. до н. е. відстояло свою відособленість і не підкорилося степовим скіфам. Це виявилось в тому, що на цій території немає поховань типу степових дніпровсько-азовських, які на правому березі відомі до Колонтаївки (система рр. Синюха — Південний Буг), Новоселок (Південний Буг), Тулинців (система рр. Рось—Дніпро), Костянтинівки, Сокирного (система рр. Тясмин—Дніпро) та ін.

Якщо не брати до уваги поховань роменського типу біля с. Броварки, то р. Псьол лишається білою плямою на археологічній карті скіфського часу.

Але те, що відомо на Ворсклі, свідчить про інший, відмінний від посульського, варіант культури. Поховальні споруди з дерева типу зрубу — „будинку“ виявляються тут досить виразно, а кераміка за комплексом, формою, технікою і орнаментальними мотивами у значно більшій мірі, ніж на Сулі, близька до правобережної.

Ці ознаки, що характерні для Середньої Наддніпрянщини в цілому, пов'язуються з речами, принесеними греко-скіфською торгівлею, особливо в околицях Більська.

Біля м. Полтави відомі Мачухські зольники і пов'язаний з ними могильник, досліджений М. Я. Рудинським. Тут характерні скорчені кістяки у неглибоких ямах, доброї якості кераміка середньодніпровського типу, але з помітним впливом західних елементів. Так, наприклад, банкові форми мають видовжені пропорції, край мисок прикрашений рельєфом, декоративні схеми спрощені та ін.

Єдиний виріб ольвійського походження — дзеркало визначає дату могильника другою половиною VI ст. до н. е. Зброї і виробів у звіриному стилі тут не виявлено.

Походження і значення зольників залишаються ще не визначеними, і в нашому дослідженні ми можемо вказати лише на те, що пізні зольники Умані мають значну кількість ознак, спільних з тясминською городищенською культурою. Схожість же цієї культури з культурами Мачух і Більська ще більша і виявляється головним чином у фігурній кераміці та в пряслицях.

Але Більські зольники дуже відрізняються від усіх інших як зв'язком їх з городищами, так і відносною чисельністю знайдених тут уламків грецького посуду. Це — єдине до цього часу відоме на Лівобережжі місце подібного скупчення.

Характеристика, дана В. А. Городцовим Більському городищу, показує, що ця місцевість колись відігравала роль великого виробничого і торговельного центра. Відмічені тут залізообробне, мідноплавильне та керамічне виробництва, будівельна обмазка по дерев'яному каркасу, знахідки цементоподібних плиток на західному городищі, велика кількість грецького посуду, наявність глиняних статуеток, — все це становить комплекс ознак, що зближують Більське городище з тясминськими, насамперед — з Шарпівським.

Як видно з грецької кераміки, Більське городище молодше від тясминських городищ; воно виникло як торговельний і промисловий центр не раніше кінця VI ст. до н. е., швидше — на початку V ст.

Могилиники, які оточують Більське городище, займають обширну площу. Великі кургани Скоробора пограбовані; в малих виявлені зруби (зрідка) і характерні лежа з лубка, натягнутого на дерев'яну раму. Інвентар своїм складом не відрізняється від інвентаря правобережних курганів. Ліпна кераміка трохи грубіша і має деякі місцеві варіації. Слід відзначити, що в курганах Більська знайдені хлібне колосся і зерна, що є безперечною ознакою хліборобства.

У цілому Більське городище можна розглядати як факторію, що виникла на торговельному шляху з Ольвії на північний схід, а відповідні знахідки — як явище торговельно-господарського порядку. На схід від Більська грецьких речей не знайдено, в усякому разі речей древньоскіфського часу.

Більськ знаходиться на правому березі Ворскли, а трохи західніше, в місці зближення її з системою Північного Дінця, розташована Кириківка, де, як було вже відзначено, встановлено змішання обрядів поховань у склепах і катакомбах, і десь поблизу, мабуть, закінчується область поширення перших у скіфські часи.

Результати вищенаведеного аналізу археологічних пам'яток Середньої Наддніпрянщини можна зіставити з відповідними висловлюваннями Геродота.

Тільки згадуючи про будинів, Геродот відзначає, що вся їх країна вкрита різнорідним лісом; ця згадка, як і його вказівка про полювання на диких тварин, які мали промислове значення, може служити доказом щодо значення мисливства в господарстві країни.

Землі будинів розташовані в глибині материка, до якого від „кута Меотійського озера“ 15 днів шляху. Це аж ніяк не може бути більше як 600 км. Але на північний схід і на північ від гирла Дону найближчі великі лісні масиви віддалені, безперечно, далі ніж на 600 км. Отже, будинські ліси можна шукати лише в межах Української РСР. Зважаючи на те, що Геродот не мав точних відомостей про відстані у східних від Дніпра областях, ми маємо право припускати, що стик між землями скіфів-кочівників, савроматів і будинів знаходився в північно-західному куті сучасної Харківської області, і звідси землі і влада будинів поширювались на захід, по всій Середній Наддніпрянщині. „Велике озеро в найбільшому лісі“, як відзначає Геродот, може цілком відповідати водному скупченню під Смілою і зв'язаному з ним Ірдинському болоту.

Місцезнаходження територіально пов'язаних з будинами гелонів треба шукати, виходячи з прямих і цілком ясних вказівок на еллінізований уклад їх життя, на поліс, місто-общину розмірами понад 20 км², огорожений дерев'яною стіною, з дерев'яними будинками і храмами, в яких відбувалися грецькі релігійні обряди.

Особливе значення мають такі дані. Гелони, безсумнівно, етнічно чуже угруповання, це — елліни (і чи не знати про них Геродотові?), які „виселилися з торговельних міст“.

Тут підкреслюється, по-перше, те, що гелони походять не з грецької метрополії, а з колоній і, найімовірніше, з Ольвії та її найближчих факторій; по-друге, визначення „торговельні міста“ дає вказівку на цілі, які мали ці „елліни за походженням“, виселившись у нові місця.

Гелони, не забуваючи рідної мови, вживають для зносин з оточуючим світом місцеву мову, яку Геродот називає скіфською, безпосередньо за цим вказуючи: „будини розмовляють іншою мовою, як гелони“. Тут ми натрапляємо на дійсно темне місце тексту, бо сама побудова першої фрази розділу 109 літературно не узгоджується з кінцем попереднього розділу 108.

Якщо погодитись, що мова будинів — не скіфська, то гелони, які вживали скіфську і грецьку мови, не мали б можливості розмовляти з місцевим населенням — з будинами, „споконвічними жителями країни“, серед яких оселилися, як про це свідчить Геродот, гелони. Це свідчення призводить до ризикованого висновку про те, що будини розмовляли скіфською мовою. У нас немає підстав для такого висновку, і ми залишаємо питання про мову будинів відкритим, вказавши лише, що є досить історико-археологічних ознак, на основі яких можна припустити існування певної мовної єдності неврів, скіфів-орачів, будинів і скіфів західної частини Лівобережжя.

Не вважаємо за можливе тлумачити 108 і 109 розділи книги Геродота так, як це робить проф. М. І. Артамонов, який встановлює „гелонобудинів“ як етнічну одиницю і заперечує факт вкорінення греків у глибину Скіфії. Якщо викреслити все, що так докладно і з такою певністю сказав Геродот про гелонів, то ні до чого і взагалі користуватися його номенклатурою.

Все ж не пришельці-гелони самі по собі цікавлять нас. Визначити їх територію — значить знайти вихідний пункт для розшуків землі будинів — споконвічних жителів Лісостепу. Тому вважаємо потрібним додати до зазначених вище археологічних даних такі історичні відомості про гелонів, які є в Геродота.

„Цар“ гелонів бере участь у нараді представників племен, скликаних з приводу розпочатого персами наступу. На цій нараді скіфи звернулися по воєнну допомогу, і тільки „цар“ гелонів та „царі“ будинський і савроматський „одноставно обіцяли допомогти скіфам“.

Це вказує на спільність їх інтересів, а отже, і на суміжність територій чотирьох „народів“, як їх називає у цьому випадку Геродот, від імені яких виступали царі.

Про виступ „царя“ гелонів, як і „царя“ будинів, сказано також у розділі 120, в якому розповідається про розподіл сил союзників по трьох арміях. У повній відповідності з територіальною, так би мовити, спаяністю гелонів і будинів їх війська входять до одного угруповання під керівництвом Токсакіса.

Є в Геродота і певні вказівки щодо доручення, даного Токсакісу: відступати спочатку „в напрямі до тих земель, які відмовили їм у союзі, маючи на меті втягнути їх у війну“, та ін. Цей похід відбувся, як про це розповідається у розділі 125, через землі меланхленів, андрофатів, неврів і аж до земель агафірсів, тобто із сходу на захід, у зворотному напрямі, але суворо дотримуючись того порядку племен, які межують з Скіфією, як це перераховано в розділі 100.

Отже, немає підстав виносити місцепроживання будинів, як і гелонів, за північні межі цієї прикордонної дуги. Ще менше підстав для того, щоб вважати, що андрофагам, в яких „найдикіші звичаї, які не визнають правди і не мають законів“, яких Геродот називає навіть „людоджерами“, належали області, що були в постійних стосунках з греками, області найяскравіших археологічних культур, відомих у верхів'ях Тясмина і пониззях Росі. Розшуки гелонів, які визначають місцезнаходження будинів на північ від Росі, залишаються такими ж марними, як марними були б розшуки їх земель у Волго-Донських степах.

Будинів Геродот визначає як „велике і багатолюдне плем'я“, нібито порівнюючи їх з царськими скіфами, яких називає „найкращими і найчисленнішими з скіфів“. Такому визначенню будинів відповідає описана нами вище велика область, що простягається від р. Гуйви до Північного Дінця і від Києва до Кіровограда, з її численними похованнями у дерев'яних „будинках“ і багатим інвентарем добре озброєної племенної верхівки. Гелони, місцезнаходження яких ми визначаємо у верхів'ях Тясмина на основі археологічних пам'яток, визначаються як етнічно чужа, але впливова і багата група. Ця група пристосувалася до місцевих умов і поступово асимілювалася з місцевим населенням, але все ж залишилася свого роду колонією, яка висувала торговельні форпости на північ і північний схід.

Ті локальні типи середньодніпровської культури, які нами були накреслені вище, можуть бути пояснені так: „будини“ є таким же збірним позначенням, як і „скіфи“, тобто — панівна племенна група дає свою назву всьому населенню підвладної території. Як скіфів об'єднує скотарство, що має найголовніше значення у степовому господарстві, так будинів об'єднує лісостепове господарство, побудоване на землеробстві, скотарстві і мисливстві. Але в умовах родоплеменного суспільства періоду бронзи діяли досить глибокі відмінності між Правобережжям і Лівобережжям, не стерті об'єднанням обох областей під владою будинів. Цим насамперед і обумовлена культурна багатообразність Середньої Наддніпрянщини у скіфські часи.

Повинні були тут позначитися і той чи інший ступінь близькості до того торговельного шляху, який проходив повз Лісостеп, той чи інший ступінь значущості місцевого вождя (тільки так можуть бути зрозумілі номархи Геродота), в цілому все ж підлеглого будинському „царю“, що мав зверхність, і ті чи інші місцеві ресурси, які могли б служити предметами торговельного обміну.

Серед місцевих ресурсів Лісостепу найбільше значення повинно було мати, як нам здається, захоплення в полон людей та полювання на диких тварин.

Як уже про це говорили, важко припустити, щоб зерно вивозилося до моря з досить віддалених областей. Перегонка худоби імовірніша, хоч напевно, щоб у степу, який оточував Ольвію, була велика потреба в худобі. Полювання, яке крім м'яса для харчування населення давало ще лосячу шкуру, оленячі роги, особливо, як це відзначив Геродот, хутра і дорогоцінний медичний препарат, а також захоплення полонених з середовища неозброєного населення, яке давало найбільш ходовий у греків товар — рабів, нам уявляються основними джерелами товарного нагромадження для місцевої знаті. Мав деяке значення і вивіз лісового меду та воску.

У роменських могильниках, як ніде, збереглося багато зброї, починаючи від найдавніших скіфських типів. Багато її і на Тясміні, є досить і на Росі. За сучасного стану вивчення пам'яток скіфської архайки при-

роменське Посулля можна визначити як адміністративно-племінний центр будинів, городища Тясмина — як поліс гелонів, а ті поховання, в яких змішалися грецькі і місцеві елементи, — як явище, що стало приводом для необізнаних еллінів називати і гелонів — будинами.

Досить переконливим доказом, який ще потребує поглибленого вивчення, але який свідчить про можливість тієї топографізації будинів, що подається, служить відзначене вище проникнення у поховання другої половини VI ст. до н. е. невридських (верхньодністровських) культурних елементів. Збіг дати, яка вказується Геродотом для „переселення неврів“, з появою блискучого чорного лощення, деяких форм і прикрас кераміки та інших ознак висоцької культури на Середній Наддніпрянщині, цілком відповідає як нашій топографізації будинів, так і смислу Геродотового тексту: неври „оселилися разом з будинами“, тобто серед них, не займаючи відокремленої території, як це зробили гелони.

Пам'ятки, які відповідають скіфському часу в північній частині Лісостепу, ще не виявлені, тому області місцепроживання андрофагів („людожерів“) і меланхленів, назву яких Геродот передає грецькими описовими позначеннями, не піддаються визначенню. В усякому разі можна твердити, що обидва ці племена повинні бути розміщені біля північних кордонів Геродотової Скіфії, причому меланхленів, які стикалися з савроматами, треба розмішувати на схід від андрофагів.

Питання про ці племена, так само як і питання, що пов'язані з агафірсами, неврами, таврами, савроматами, не входять, як уже зазначалося, до теми нашого дослідження.

Щодо скіфів-орачів, то питання про їх топографізацію не може бути остаточно вирішеним без широких польових досліджень на території від Немирова до Звенигородки (навіть до Шполи) і від Житомира до Балти. Відводити для них величезну територію від верхів'їв Дністра до Дніпра не дозволяє виразна різниця між археологічними пам'ятками обох областей та незначна роль, яку Геродот у своєму описі відводить „скіфам-орачам“.

Отже, на основі всього сказаного можна зробити такі висновки:

1) Скіфами царськими (базилідами) і кочовими (номадами) греки називали приазовських скотарів, які відокремились у давні, доскіфські часи від осілого населення північної частини лівобережного Лісостепу і поступово зайняли приазовські степи своїми кочовищами, а в VI ст. до н. е. захопили і причорноморські степи, загарбавши також частину прикордонного між неврами і будинами Дністро-Бузького межиріччя.

2) Етнічний зв'язок степових скіфів Геродота з племенами Лісостепу повинен бути віднесений до доскіфського минулого. Розходження між цими племінними угрупованнями з часом збільшувались, і кінець кінцем скіфи як етнічна одиниця, в силу історичних причин, розчинилися в оточуючому їх середовищі кочівників. Степові скіфи повинні бути виключені з числа прямих компонентів, які діяли при формуванні східного слов'янства.

3) Тільки будини і споріднені з ними неври виступають як історична основа південної парослі східного слов'янства. Скіфи-орачі займають проміжне, ще не визначене місце між будинами і неврами.

К ВОПРОСУ О ТОПОГРАФИЗАЦИИ ПЛЕМЕН СКИФИИ

Резюме

Вопрос о топографизации племен Скифии является одним из основных при разрешении проблемы происхождения восточных славян и изучения древнего периода истории СССР.

В результате применения метода порегионального изучения археологических памятников и сопоставления их со сведениями Геродота явилась возможность согласования этих двух источников на следующих основаниях.

Географически Скифия V в. до н. э. определяется в пределах Украинской ССР без ее западных областей. В рассмотрение не включены пограничные племена — агафирсы, невры, андрофаги, меланхлены. Учтены доскифские корни населения каждой из намечаемых племенных территорий. Выработанная на таких основаниях палеоэтнографическая карта представляется в следующем виде.

Приазовье и Нижнее Приднепровье занимали кочевники строго скифского облика, и здесь сложилась военно-демократическая организация скифского типа как результат откочевания скотоводов в степи.

Подвластные скифам георги находились, как общеустанавливаемо, в бассейне р. Ингульца; их земледельческая продукция шла на вывоз через приморские города-колонии в пользу греков и базилидов. Этнически смешанное племя — каллипиды представлены в погребениях ольвийской периферии, в которых греческий инвентарь сочетается с вооружением скифского типа и со „срубам“. Алазоны-земледельцы, эксплуатируемое племя, обитали в плодородном Побужье, предположительно, до устья р. Синюхи, на опустошенных скифами землях киммерийцев.

На Верхнем Побужье находилась земля аротеров, подчиненных базилидам (памятники немировского типа). Западная граница пахарей проходила по р. Збручу (или Смотричу), откуда начиналась земля несомненно родственных им невров.

От Житомира до р. Ворсклы простирается область распространения погребальных сооружений типа сруба-„дома“ и приднепровской керамики. На этой территории наблюдаем ряд вариаций культуры, выражающих различные хозяйственные и, до известной степени, племенные различия, создавшиеся на почве тех племенных особенностей, которые в доскифское время существовали между Правобережьем и Левобережьем, и исторических факторов, действовавших в скифское время.

Среднее Приднепровье — область будинов. Повидимому, будины, также как и скифы, властвовали над группой родственных племен, а центр их находился на Левобережье (Посулье).

Ряд памятников подтверждает сообщение Геродота о том, что невры в середине VI в. селились среди будинов.

Полис Гелон — внутренний центр греко-скифской торговли находился в верховьях р. Тясмина, а его эпицентры — в низовьях р. Роси и в Бельске на Ворскле.

Скифы, властвовавшие в степи и подчинившие себя (вряд ли на очень долгое время) население Верхнего Побужья, рассеялись среди кочевых племен, передвигавшихся в более позднее время. Гелоны были в конце концов поглощены, а отчасти — изгнаны из земли будинов.

Будины — великое племя вместе с родственными им правобережной группировке аротерами и неврами легли в основу южной ветви восточных славян.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТАК ЗВАНІ РИМСЬКІ ВПЛИВИ В КУЛЬТУРІ ДРЕВНІХ СЛОВ'ЯН

У буржуазній історичній літературі поширено уявлення про період перших століть н. е. на території Європи поза межами Римської імперії як про період римських впливів. Вирази „Römische zeit“, „Doba rzymskich wpływów“ та інші давно вже стали технічними термінами для окреслення хронологічного відрізка перших століть н. е. Деякі дослідники схильні прийняти цей термін і у відношенні до древньослов'янської культури, відомої під назвою культури полів поховань.

Проте цей термін може мати лише дуже умовне значення: він не відбиває суті культурного розвитку місцевого населення, який, безперечно, повинен характеризуватися глибшими й істотнішими моментами.

Окремі елементи древньослов'янської культури, які можуть розглядатися як „римські“, мають лише зовнішні ознаки „римських“ предметів. Ці елементи — деякі деталі оформлення речей місцевого виробництва (наприклад, кераміки, деяких прикрас тощо) — мають чисто формальне значення, так само як наявність у ранньослов'янських комплексах речей римського виробництва — предметів імпорту. Останні, природно, можуть розглядатися як джерело, що освітлює історію і характер відносин, що існували між місцевим слов'янським населенням і Римською імперією. Найзначнішою групою імпортованих речей є римські срібні монети, які часто зустрічаються на території лісостепової смуги сучасної Української РСР.

Щодо пояснення знахідок римських монет на позаримських землях, то в літературі існують різні думки і гіпотези, які не можуть бути визнані однаково переконливими.

Так, деякі дослідники вважають римські монети слідами перебування римських легіонів на землях древньослов'янської культури, що не може бути визнаним, оскільки такі монети відомі там, де римських військ ніколи не було. Інші схильні припускати, що римські монети потрапляли до рук місцевого населення внаслідок війн проти Римської імперії, в яких брали участь сармати та древні слов'яни, і, отже, ці монети є воєнною здобиччю. Існує гіпотеза про те, що римські монети служили винагородою місцевих жителів за їх службу в римських військах або вони використовувалися для підкупу місцевих варварських князів, військових начальників та ін.

Можна згадати, нарешті, теорію, за якою римські монети, що нині зустрічаються на території слов'янських земель, були занесені туди древньослов'янськими племенами, які близько II ст. н. е. під натиском римлян розселялися з Дунайських земель.

Усі ці гіпотези є чисто спекулятивними, умоглядними, нічим реально не підкріпленими, а тому вони й не були схвалені наукою.

Замість них була прийнята найпростіша і найімовірніша теорія, за якою приплив римського срібла на неримські землі пояснювався торговельними відносинами римлян з місцевим населенням. Зрозуміло, що й деякі інші явища, про які щойно йшла мова (пограбування, військова здобич, плата за військову службу, підкуп, контрибуції), могли мати місце в якихось дуже обмежених розмірах як часткові, не основні процеси; проте жодне з них не могло бути головним, істотним, вирішальним фактором.

Ф. Енгельс, який звертав особливу увагу на факт великого поширення на неримських землях римських монет, не припускав сумніву щодо потрапляння римських монет на ці землі внаслідок торгівлі¹.

Гіпотеза про потрапляння римських монет внаслідок торгівлі різними авторами конкретизувалася по-різному.

Так, наприклад, польський історик І. Садовський схильний був розуміти процес торговельного обміну між Римом і місцевим населенням Східної та Центральної Європи як торговельні експедиції римських купців на північ, в Прибалтику за янтарем². При цьому Садовський ураховував лише матеріали, що стосуються тих територій, які лежали на шляху з Італії або Іллірії в Прибалтику, тобто головним чином басейн р. Вісли (територія сучасної Польщі). А тимчасом римські монети зустрічаються у досить значній кількості й на інших землях, які не лежать на шляху до Янтарного узбережжя, в тому числі й на території древніх антів, тобто лісостепової смуги сучасної Української РСР.

Замість такої гіпотези радянські археологи дотримуються теорії, за якою римські монети потрапляли до рук „варварського“ населення внаслідок торгівлі різноманітними товарами, яка здійснювалася як римськими купцями, так і представниками місцевого населення.

Ця теорія базується не тільки на знахідках римських монет, але й на інших матеріалах, що можуть свідчити про розвиток торговельних відносин.

У зв'язку із зазначеними вище поглядами в працях багатьох буржуазних істориків історія древніх слов'ян та інших споріднених з ними племен і народів, що знаходилися на тому ж ступені суспільного розвитку в перші віки н. е., змальовувалася з погляду найтісніших економічних та культурних взаємин їх з римлянами, в яких останні, як „високорозвиненіші“ і навіть „високообдарованіші“, мали впливати на перших, здійснюючи, таким чином, деяку „культуртрегерську“ місію.

У світлі такого трактування місцеве населення виступає як залежне від Риму та його культури, зобов'язане йому всіма своїми культурними досягненнями, і, таким чином, в першу чергу зацікавлене в підтриманні зв'язків з Римською імперією.

В дійсності ж, очевидно, було не так.

При розгляді речових пам'яток торговельних відносин Риму з древніми слов'янами привертає увагу насамперед надзвичайна диспропорція, що існує між величезною кількістю римських монет та порівняно невеликою кількістю імпортованих речей, знаходжуваних на древньослов'янських землях. В усякому разі на території сучасної Української РСР речей античного походження перших століть н. е. трапляється значно

¹ Ф. Енгельс, К истории древних германцев; К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. 1, стр. 369 і далі.

² Sadowski, Die Handelstraßen der Griechen und Römer durch das Flußgebiet der Oder, Weichsel usw. Jena, 1877.

менше, аніж за попередньої епохи, коли торговельні відносини зв'язували наших предків з грецькими колоністами на північному узбережжі Чорного моря.

У перші століття н. е. на території сучасної Української РСР маємо лише поодинокі знахідки привізної кераміки (*Sigillata*), скла, культових предметів і дуже рідко — прикрас і предметів розкоші.

Отже, коли б знахідки римських монет траплялися не так часто, могло б скластися уявлення про незначну інтенсивність торгівлі між Римом та місцевим населенням. Припущення, що монети були основним предметом римського імпорту на наші землі, здається, цілком доречне.

У зв'язку з цим постає питання, які саме продукти вивозилися з північного Причорномор'я на південь і південний захід.

Гіпотеза І. Садовського про торгівлю римлян (а перед тим греків або етрусків) янтарем на наших землях виявляється цілком безпідставною, та й навряд чи можна економічні відносини Риму з тими країнами, які в дійсності були багаті на янтар, пояснювати виключно як торгівлю янтарем. Недоречність такого припущення була в свій час підкреслена Ф. Енгельсом¹.

Навряд чи можна також визнати хоч будь-скільки серйозними статтями вивозу й ті продукти, якими в пізніші часи слов'яни постачали арабів та Візантію, тобто — мед, віск, хутро та ін., оскільки ці продукти, очевидно, не могли мати для життя Римської імперії важливого значення.

Для того щоб правильно відповісти на поставлене питання, необхідно звернутися до минулого північного Причорномор'я — до тих часів, за яких провадилася торгівля місцевого населення з Грецією. Основним продуктом, що довозився в Грецію, був хліб.

Древня Греція — країна взагалі дуже бідна на хліб — не спромоглася б прохарчувати себе, коли б вона не забезпечувала себе зерном через свої колонії. Основними житницями її були Італія (головним чином Сіцилія) і особливо північне Причорномор'я. Босфорське царство давало Афінам половину необхідного їм хліба. Під впливом потреб ринку населення босфорських міст перейшло на хліборобську основу виробництва, створивши значну зернову базу в Кубанських степах.

Значну торгівлю хлібом провадила Ольвія. Існують епіграфічні відомості про торгівлю Ольвії з Афінами саме зерном, які свідчать про особливу зацікавленість материкової і острівної Греції в хлібній торгівлі з північним Причорномор'ям.

Трохи менше значення в торгівлі хлібом з Грецією відігравав Херсонес, оскільки він не мав безпосередніх зв'язків із скіфським хліборобським населенням. У присязі молодих херсонесців, між іншим, є пункт про те, що той, хто складає присягу, зобов'язується не продавати поза санкцією держави зерна на зовнішньому ринку. Це свідчення говорить не лише про обмеженість хлібної торгівлі в Херсонесі, але насамперед про наявність такої торгівлі.

Основне питання в проблемі про торговельні стосунки місцевого населення з Римом є питання про зернові бази цієї торгівлі. Босфор мав таку базу на азіатському боці протоки. Херсонес також виходив тільки з тих резервів зерна, які продукувалися на його землях, його ж громадянами. Але Ольвія і особливо Тірас, що завжди був насам-

¹ Ф. Енгельс, К истории древних германцев; К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 368.

перед транзитною базою, не мали хліборобського характеру: вони повинні були отримувати хліб з далекої периферії.

Відомості про цю периферію знаходимо у Геродота. За його свідченням, племена алазонів і калліпідів, тобто безпосередня ольвійська периферія, на певному етапі свого розвитку (до того ще й під впливом відносин з еллінським світом) почали вирощувати деякі корисні рослини¹. В основному ж населення Степу займалося скотарством.

Зернова база Ольвії, Тіраса та інших близьких до них міст знаходилася далі на північ — у межах лісостепової смуги сучасної Української РСР, де в той час жили скіфи-орачі. За свідченням Геродота, скіфи-орачі сіяли хліб не тільки для свого власного вжитку, але й на продаж². Це повідомлення важко переоцінити. Воно є безперечним свідченням того, що в середовищі принаймні частини скіфського суспільства (скіфів-орачів) хліборобство вже в той час (тобто в середині I тисячоліття до н. е.) могло давати додатковий продукт, що міг бути перетворений на товар.

Саме тут, у Середній Наддністрянщині, Надбужжі та Правобережжі середнього Дніпра, вже в V ст. до н. е. було основне джерело виробництва товарного хліба, який експортувався в Грецію. Звідси, із лісостепової смуги сучасної Української РСР, зерно йшло в Тірас по Дністру та в Ольвію по Південному Бугу і системі рр. Тясмина та Інгулу. Замість того до верхів'їв тих же річок просуvalися речі античного виробництва, які тепер знаходимо в пам'ятках скіфської культури.

Причини виникнення античних колоній в епоху архаїчної Греції, очевидно, мали в основі політичні передумови — необхідність виселення частини громадян з старих грецьких полісів. Економічні причини спочатку повинні були мати другорядне значення. Коли перші грецькі колоністи десь у VIII—VII ст. до н. е. пливли по тоді ще негостинному Понту — Понту Ауксинському, — вони, очевидно, шукали не зернові бази, бо в той час знайти такі бази на степовому узбережжі вони не могли. У кочових степових племен переселення могли дістати тільки продукти скотарства і рибальства. І найдавніші поселення греків у Причорномор'ї були спочатку саме риболовецькими і почасти торговельними факторіями, які вели обмін з кочівниками, одержуючи у них м'ясо, шкури, вовну та інші продукти скотарства.

Торгівля хлібом почалася пізніше.

Не випадково автори, які намагалися пояснити грецьку колонізацію відштовхуючись від інтересів хлібної торгівлі, примушені шукати сліди відносин греків з хліборобською Скіфією вже в VIII—VI ст. до н. е.³

Проте реально про встановлення більш-менш тісних стосунків між колоніями та осілим населенням Лісостепу можна говорити тільки починаючи з середини VI ст. до н. е.

Немирівське городище, яке розташоване у верхній течії Південного Бугу, тобто в класичному хліборобському районі, дає нам численні сліди торгівлі у вигляді великої кількості уламків привізного художнього посуду. Це городище, як і самий імпорт, датується VI ст. до н. е.⁴ і ілюструє древність торговельних відносин скіфів-орачів з гре-

¹ Геродот, IV, 17, ВДИ, 1947, № 2, стор. 261.

² Там же, стор. 261—262.

³ Д. Каллистов, Очерки по истории северного Причерноморья античной эпохи, Л., 1949, стор. 5—42.

⁴ А. Спицын, Скифы и галлыштатт, Сб. в честь А. А. Бобринского, СПб, 1911, стор. 155—168.

ками. Аналогії Немирівському городищу маємо і в Наддніпрянщині (Шарпівське¹ і, особливо, Пастирське² городища).

Таким чином, антична торгівля з лісостеповими, насамперед хліборобськими, районами Скіфії має певну історичну традицію. Але для нас важливо не так встановлення справжньої дати початку торгівлі хлібом між древньою Грецією та Скіфією, як констатація того факту, що головні хлібні бази таких колоній, як Ольвія, Тірас та ін., містилися у лісостеповій смузі сучасної Української РСР, на тій самій території, де в наступну епоху жили анти.

Навряд чи можуть бути якісь сумніви в тому, що Рим провадив торгівлю з тими ж споконвіку хліборобськими племенами насамперед зерновими культурами. Реальність цього припущення впливає перш за все з того, що хліб був однією з найважливіших проблем для Римської імперії.

Розвиток рабовласницької системи виробництва в римському суспільстві повинен був спричинитися до господарської кризи в державі. Основні процеси, що лежали в основі цієї кризи, були такі: розширення застосування дешевої рабської праці, конкуренції з якою праця вільного населення витримати не могла; концентрація земельних багатств у руках окремих представників суспільства — суперечність, що знаходила свій вияв у протиставленні латифундії та парцелли і, як наслідок, викидання з сфери виробництва величезних мас особисто вільного населення, що безперервно поповнювало собою ряди міського люмпен-пролетаріату, який існував коштом держави; гіпертрофічний розвиток військового і бюрократичного апарату; нарешті, розширення міського ремісничого населення, яке працювало для задоволення потреб вищих верств римського суспільства.

Лозунг „хліба та видовищ!“ був центральним моментом у всіх внутрішньополітичних проблемах Римської імперії.

Обмеженість рабовласницької системи, яка визначалася низькою продуктивністю рабської праці, обумовленою абсолютною незацікавленістю безпосереднього виробника в наслідках своєї праці, приводила до того, що сама Італія не могла забезпечити імперію і насамперед саму себе потрібною кількістю продуктів споживання (головним чином сільськогосподарських).

У I ст. до н. е. Рим пережив кризу, що закінчилася падінням республіки і трохи не спричинилася до падіння римської цивілізації в цілому. Рим ще знайшов у собі сили і встояв, але необхідність інших шляхів суспільного розвитку країни була цілком очевидною.

Ці шляхи могли полягати в заміні рабовласницької системи господарства прогресивнішою — феодальною або в широкій завоювальницькій політиці і в експлуатації чужих, неримських територій.

Замінити рабовласницьку систему господарства феодальною Рим ще не міг, хоч уже в ранні часи імперії виникає інститут колонату, як зародок майбутніх феодальних відносин. Тому дальший розвиток імперії здійснювався на основі експлуатації чужих земель — провінцій і периферії.

Епоха перших століть н. е. характеризується широкою експансією Римської імперії, зокрема і насамперед в напрямі на північний схід, на дунайські землі і північне Причорномор'я. Внаслідок вдалих Мітрида-

¹ І. Фабриціус, Тясминська експедиція, Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 80—110.

² М. Брайчевский, Работы на Пастырском городище в 1949 г., КС ИИМК, вып. XXXVI, стор. 157—160.

тових війн, які привели до знищення Понтійського царства, римляни ще в останнє століття перед початком н. е. підкорили Босфорське царство. Хоч після подій, які відбулися на Босфорі після смерті Мітрідата VI Євпатора, Босфорське царство офіційно не увійшло до складу Римської імперії, проте фактично римське панування тут може вважатися безперечним: босфорські царі вважали і називали себе слугами і клієнтами римських імператорів — *ΦΙΛΟΚΑΙΣΑΡ ΚΑΙ ΦΙΛΟΡΟΜΑΙΟΣ*.

На перше століття н. е. римляни стверджують свою владу і в інших містах північного Причорномор'я: в Одесі, Тірасі, Ольвії, а також у Херсонесі. Ці центри не входили до складу Понтійського царства, хоча Діафант і допомагав Херсонесу розправитися з Скіфською державою в Неаполісі. Тому падіння Понту не могло привести безпосередньо до підкорення цих міст Риму. Це була спеціальна проблема зовнішньої політики Римської держави вже часів імперії.

Експансія римлян у північне Причорномор'я здійснювалася іншими шляхами — через новостворену провінцію Нижню Мезію. В. Дьяков, який спеціально досліджував шляхи проникнення римлян у північне Причорномор'я, робить висновок, що вже в епоху Августа провінція Нижня Мезія стає основним плацдармом римської агресії в напрямі на північний схід, відіграючи в цьому більшу роль, аніж елліністичні держави переднього Сходу типу Понтійського царства¹.

Саме із заходу, з Нижньої Мезії, здійснювали римляни натиск на колишні грецькі колонії північно-західного Причорномор'я, які через це й були включені до складу саме цієї провінції. Ці причорноморські міста, які на той час переживали кризу в зв'язку із загальною кризою елліністичного світу, а також внаслідок боротьби з сусідніми місцевими племенами, відчуваючи загрозу, як Херсонес, або навіть зазнавши прямих розгромів, подібно до Ольвії, не спроможні були чинити серйозного опору агресивній політиці Риму.

Тимчасом просування Риму на північний схід натрапляло все ж на досить значні труднощі, пов'язані з подоланням сильного опору.

Цей опір був вчинений з боку місцевих „варварських“ племен, які переживали на той час період остаточного розкладу родової організації та переходу від вищого ступеню варварства до цивілізації, тобто до класового, державного існування.

Уже Августові, який може вважатися творцем Дунайського лімесу, довелося натрапити на дуже активний опір гетської варварської держави Буребісти (Бурвісти). Страбон писав у своїй „Географії“, що гет Буребіста „нагонив страх... на римлян, відважно переправляючися через Істр і спустошуючи Фракію до кордонів Македонії та Іллірії, зруйнував край кельтів, які змішалися з фракійцями та іллірійцями, і зовсім знищив боїв, що були під владою Критасира і таврисків“².

Держава Буребісти, як і всі інші так звані варварські держави, виявилася недовговічною і скоро розпалася; але на її місці виникали нові державні утворення, в тому числі й сильне царство Децебала.

Імператор Доміціан зазнав страшної поразки від даків і змушений був на час відмовитися від експансії за Дунай. Ульпію Траяну — другому імператорові з дому Антонінів — пощастило зламати опір даків і знищити царство Децебала. Проте і після того римлянам не вдалося закріпитися в Дакії на довгий час, і вже в середині III ст. н. е. вона була остаточно для них втрачена.

¹ В. Дьяков, Пути римского проникновения в северное Причерноморье: Понт и Мезия, ВДИ, 1940, № 3—4, стор. 71—88.

² Страбон, VII, 3, II, ВДИ, 1947, № 4, стор. 197—198.

Таким чином, у своєму просуванні на північний схід, у межі північного Причорномор'я, римляни зустрічали найсерйозніший опір з боку місцевого населення і тільки внаслідок довготривалої і кровопролитної боротьби їм удалося ненадовго затриматися як у причорноморських містах — Тірасі, Ольвії та ін. (вони були втрачені Римом уже після царювання Олександра Севера), так і на задубайських землях, доходячи до середнього Дністра.

Звичайно, римляни мали певні причини для того, щоб, перемагаючи сильний опір місцевого населення, прагнути до захоплення цих земель. Звичайно, це не були інтереси „активної оборони“, оскільки більшого ефекту, безперечно, можна було досягти, захищаючи ті кордони, які існували на початку н. е. (як про це пересвідчуємося на прикладі Клавдія Готського). Це було прагнення саме до підкорення нових земельних просторів.

Про те, якими причинами керувалися римляни, проникаючи в дунайські землі і далі — в Дакію і Причорномор'я, можемо досить ґрунтовно судити на підставі джерел, які дійшли до нас. Так, наприклад, зберігся напис — епітафія намісника в Нижній Мезії часів Нерона — полководця Тіберія Плавтія Сільвана Еліана. В цьому напису, після перерахування військових та дипломатичних успіхів цього полководця на Дунаї, відзначається як найбільше досягнення те, що він був першим намісником у Нижній Мезії, який знизив ціну на печений хліб у Римі, виславши туди великі запаси зерна¹.

Якщо Плавтій був першим, то після нього, очевидно, були й інші, які продовжували „знижувати ціну печеного хліба в Римі“, надсилаючи туди зерно з дунайських провінцій.

Отже, вивіз хліба був основною причиною римської експансії на північний схід. Не дивно, що саме ті землі, які були справжньою житницею для Греції, привертати увагу Риму в першу чергу тоді, коли криза економічної системи імперії стала на порядок денний і коли північноафриканські провінції, що були перед тим основним джерелом постачання Риму хлібом, перестали вже задовольняти його потреби.

Політика Риму в чужих землях могла здійснюватися в двох формах.

Так, експлуатація земель, які були підкорені силою зброї і безпосередньо підпали під владу Риму, могла здійснюватися, по-перше, насильственным оподаткуванням, накладанням повинностей та ін. Характеризуючи суть економічної політики Римської держави, Ф. Енгельс писав: „Уже починаючи від останніх часів республіки, римське панування ґрунтувалося на нещадній експлуатації завойованих провінцій: імперія не тільки не знищила цієї експлуатації, а, навпаки, перетворила її на систему“².

Політика римлян у провінціях є окремою проблемою, яка потребує спеціального розгляду, а тому в цій статті ми не можемо їй приділити достатньої уваги.

Другою формою експлуатації римлянами „варварських“ народів, військовою силою не підкорених, була торгівля, що провадилася і з древніми слов'янами — носіями культури полів поховань, — які жили в лісостеповій смузі сучасної Української РСР, про що згадувалося на початку статті.

¹ Т. Моммзен, История Рима, т. V, М., 1949, стор. 190.

² Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, К., 1948, стор. 116.

Серед товарів, які вивозили наші предки в Рим, хліб, безперечно, займав найголовніше місце. Необхідність такої торгівлі обумовлювалася дальшим прогресом у галузі хліборобства в античності, яким був позначений час на зламі нової ери. Саме в перші століття н. е. маємо повсюдне поширення залізних наральників, які неодноразово траплялися в пам'ятках культури полів поховань. Поява і широке застосування плуга із залізним наконечником робочого кінця не могло не підвищити продуктивність хліборобського виробництва, тобто збільшити кількість додаткового продукту, який міг бути перетворений на товар.

У цьому плані безперечний інтерес становить збіг у назві та розмірах основних одиниць міри сипких речовин: римського квадрантала і древньоруського четверика (26,26 л), римського медімна і древньоруського півосмина (52,52 л). Виникнення цієї подібності в одиницях мір відноситься до перших століть н. е., на що вже не раз зверталася увага в радянській літературі¹, і свідчить про торговельні зв'язки древніх слов'ян з Римом, так само як і римські монети, знаходжувані на наших землях, та деякі інші речі римського або провінціального походження. Предметом цієї торгівлі було насамперед зерно — сипке тіло, що підлягало вимірюванню на четверики — квадрантали або півосмини — медімни.

Навряд чи можна також мати сумнів і в тому, що слов'яни вивозили в імперію рабів, подібно до того, як це у відношенні до германців підкреслював Ф. Енгельс².

Таким чином, бачимо, що древні слов'яни-анти постачали римлян життєво важливими для них продуктами, без яких імперія не могла б існувати. В той же час, як уже відзначалося, предметів римського імпорту (мається на увазі предмети безпосереднього споживання) на древньослов'янських землях зустрічається дуже мало.

Останнім часом польський археолог К. Маєвський зробив спробу зібрати відомості про знахідки речей римського або колоніального виробництва на землях слов'ян (як західних так і східних)³. Головне місце серед зібраного ним матеріалу належить монетам.

Серед цих речей нерідко трапляються і уламки римських амфор; отже, це є свідченням того, що рідкі тіла (очевидно, вино та рослинне масло — олія) займали істотне місце серед римського імпорту на древньослов'янські землі. Але обсяг цієї торгівлі, судячи з кількості знахідок римських монет, був незрівняно більший.

Отже, з усього вищесказаного робимо такий висновок: у той час, коли для Риму торгівля з антами мала життєво необхідне значення, оскільки від продуктів вивозу з антських земель в якійсь мірі залежало саме існування імперії, внаслідок чого підтримання цих торговельних зв'язків стає завданням зовнішньої політики, — древні слов'яни були лише відносно зацікавлені в підтриманні торгівлі з Римом, лише в тій мірі, в якій вони могли експортувати додатковий продукт, що не знаходив собі споживача в їх власному суспільному середовищі. Висновок цей здається безсумнівним уже хоча б тому, що слов'яни ввозили з римських провінцій не предмети першої необхідності, а швидше предмети розкоші.

¹ Б. А. Рыбаков, Ранняя культура древних славян, ИЖ, 1943, № 11—12, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 43; Б. Д. Греков, Культура Киевской Руси, М.—Л., 1944, стор. 11.

² Ф. Энгельс, К истории древних германцев, К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стор. 368—369.

³ K. Majewski, Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław, 1949.

Тому зрозуміло, що саме римляни були зацікавлені в підтриманні торговельних стосунків з антами, в забезпеченні торговельних шляхів, прокладанні трактів, заснуванні торговельних факторій та ін.

У зв'язку з цим постає питання, який же зиск мали римляни від цієї торгівлі. Як бачимо, кількість предметів римського виробництва (крім монет), знаходжуваних на древньослов'янських землях, дуже мала.

Римляни, цілком природно, прагнули взяти у відірваних від імперського ринку варварів якнайбільше, а дати їм якнайменше. У цьому світлі спроби дослідження питань торгівлі між Римом і варварським світом на основі законів міжнародної торгівлі в епоху капіталізму, як це робили більшість буржуазних дослідників, не можуть дати позитивних наслідків. Карл Маркс не раз застерігав проти механічного перенесення законів політичної економії буржуазної системи господарства в стародавню історію¹.

У нашому випадку корінна відміна міжнародної торгівлі в перші століття н. е. від міжнародної торгівлі за нових часів полягає у відсутності єдиного світового ринку, внаслідок чого закон вартості не може виявитися в повній мірі в процесі обміну, що здійснювався поміж імперією та населенням неримських земель. Незнання останніми дійсної вартості тих продуктів, які вони одержували від римлян, пояснюється незнанням дійсних умов виробництва цих продуктів (звичайно предметами імпорту були такі речі, які в місцевому суспільстві не вироблялися). Цією обставиною римляни і намагалися скористатися, щоб збути свої товари по ціні, можливо, в десятки раз вищій від їх дійсної, реальної вартості.

Ф. Михалевський аналогічне явище відзначає і для феодального суспільства².

У торговельних відносинах Риму з носіями культури полів поховань — антами головне місце серед речей римського імпорту займають монети (ця торгівля, за сучасною термінологією, мала для антів активний, а для римлян пасивний баланс). Те ж саме спостерігаємо всюди, на всіх тих землях, які мали торговельні стосунки з Римською імперією. Це — явище універсальне, характерне для свого часу.

Пліній твердить, що щорічно тільки на схід вивозилося понад 100 мільйонів сестерцій. Можливо, ця сума перебільшена, проте вона все ж дуже велика.

У буржуазній літературі цей факт викликав уяву про „невигідність“ для римлян підтримування торговельних стосунків і навіть про „небезпечність“ їх для економіки імперії.

Насправді ж це було якраз навпаки.

Для римлян срібло було товаром таким же ходовим, як і перший-ліпший товар з числа тих, що продукувалися в імперії. І не може бути сумніву, що десь на кордоні Дакії ціна срібла була значно вищою від його ціни у межах самої імперії. Користуючися тим, що анти, які на своїх землях не мали родовищ срібла і, отже, ніколи його не видобували, не знали дійсної вартості срібла, римські купці забезпечували собі величезні прибутки. Продукти, які вивозилися ними з слов'янських земель, вони могли тут придбати тільки за частину їх реальної вартості.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXII, стор. 329; К. Маркс, К критике политической экономии, 1938, стор. 86.

² Ф. Михалевский, Очерки истории денег и денежного обращения, т. I, 1948, стор. 17.

Звідси очевидна цілковита безпідставність припущення про „пасивність“, „невигідність“ для римської економіки торгівлі римлян з неримськими землями, в тому числі і з древніми слов'янами.

Тому пояснювати кризу III ст. цією пасивністю торговельного балансу, що призводив до відпливу дорогоцінних металів з імперії, немає абсолютного ніяких підстав.

Не можна забувати, що римське господарство в своїй основі було натуральним, а не капіталістичним і базувалося не на товарній і, тим більше, грошовій основі, а тому й не могло занепасти внаслідок розладу грошової системи. Правда, ми знаємо, що переважання вивозу срібла над його виробництвом привело імперію кінець кінцем до інфляції, викликавши „псування монети“, її знецінення, підсилення натуралізації господарства імперії та ін. Але не це було причиною кризи III ст.; навпаки, це явище було наслідком тих же причин, які викликали і саму загальногосподарську кризу.

Більш того, саме цей „пасивний“ баланс допомагав імперії до певного часу боротися з кризою, оскільки давав в обмін на срібло, яке не могло знайти безпосереднього споживання всередині імперії, життєво необхідні для римського суспільства продукти.

Насправді ж так звана торгівля римлян з „варварським“ населенням була безсоромною експлуатацією цього населення і стала для імперії засобом викачування продуктів, потрібних для її існування (в тих випадках, коли зброя виявлялася безсилою).

Ось чому не анти, а римляни були зацікавлені в підтриманні цих торговельних зв'язків. Не дивно, отже, що імперія так наполегливо прагнула здійснити свою експансію на північний схід, незважаючи на свої досить часті невдачі та прямі поразки, намагаючися перебороти сильний опір місцевого населення. Зрозуміло також, чому саме в перші століття н. е. древньослов'янські землі (землі, розташовані на північ від дунайських земель, тобто Дакія) та північне Причорномор'я привертають увагу римлян. Із сходу в Римську імперію йшли головним чином предмети розкоші (екзотичні товари), з Германії — раби та ще, можливо, продукти лісових промислів. Древньослов'янські землі давали Риму, крім того, найважливіше — хліб.

Ось чому на землях древніх слов'ян ми й знаходимо таку велику кількість римських монет.

Через це відторгнення саме древньослов'янських земель у середині III ст. н. е. так важко відбилося на дальшому економічному, а звідси і внутрішньополітичному становищі Римської імперії.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

К ВОПРОСУ О ТАК НАЗЫВАЕМЫХ РИМСКИХ ВЛИЯНИЯХ В КУЛЬТУРЕ ДРЕВНИХ СЛАВЯН

Резюме

В исторической и археологической литературе существует точка зрения на первые века н. э. как на время „римских влияний“. Эта точка зрения базируется на некоторых чертах памятников, находимых на внеримских, в том числе и на древнеславянских, землях, в частности

на предметах римского производства, являющихся следами сношений (прежде всего экономических) местного населения с империей.

Господствует точка зрения относительно большой роли, которую якобы римская культура, как „более высокая“, имела для развития местных культур.

В действительности же поддержание экономических связей с местным населением было важно в первую очередь для самой Римской империи, которая была заинтересована в осуществлении хлебной торговли, поскольку хлебная проблема всегда была одной из существеннейших в истории древнего Рима. Древнеславянские земли (главным образом северное Причерноморье и Подунавье), являвшиеся хлебными житницами еще в скифское время для древней Греции, привлекали и особое внимание Рима. Поэтому римляне, встречая упорное сопротивление местного населения, стремились подчинить эти земли своему господству.

Торговля империи с местным населением была одним из способов эксплуатации последнего, одним из методов выкачки тех продуктов, которые особенно интересовали римлян в тех случаях, когда не могли быть реализованы попытки прямого подчинения силой оружия.

О. В. ФЕНІН

(Львів)

ЗНАХІДКИ РИМСЬКИХ МОНЕТ У ПРИКАРПАТТІ

Оформлення східних слов'ян, їх суспільноекономічного ладу, політичного устрою, культури, що завершується протягом киеворуського періоду, було результатом довгочасного історичного розвитку, вирішальним етапом якого, як показали дослідження радянських учених, був кінець I тисячоліття до н. е. і перші століття н. е.

Саме тоді автохтонні землеробські племена внаслідок бурхливих історичних подій, що відбулись у зоні їх сусідства з античним світом, пройшли складний процес поступової консолідації, в результаті якого був створений новий етнічний масив — ранні слов'яни. В цьому етногенічному процесі взяли участь землеробські племена середньодніпровської культури полів поховань з її західною, північнокарпатською периферією, венеди та лугійські племена верхів'я Орди. Ядром ранніх східних слов'ян були племена Середньої Наддніпрянщини, до яких приєдналися сусідні споріднені, а також фракійські племена.

Історичною передумовою ранньослов'янського періоду розвитку землеробських племен північного Причорномор'я і Прикарпаття була скіфська епоха. Важливу роль у процесі історичного розвитку ранньослов'янських племен відіграли зв'язки місцевих землеробських племен з античним світом.

I

Археологічні пам'ятки, доповнені подекуди письмовими джерелами, дають можливість відтворити картину історичного розвитку племен Дніпровсько-Дністровського межиріччя в останні століття до н. е. і в перші століття н. е.

В області середнього Дніпра в цей час розвивається культура полів поховань корчоватсько-зарубинецько-черняхівського типу. Південно-західна периферія цієї культури досягає Середньої і Верхньої Наддніпрянщини. У той час у Прикарпатті розвиваються аналогічні липицька культура та культура підкарпатських тілопальних курганів, а далі на північний захід — пшеворська культура.

Інвентар усіх цих культур, за винятком пшеворської, має виразно окреслений землеробський (культура полів поховань, липицька культура) або скотарський (культура підкарпатських тілопальних курганів) характер.

Суспільноекономічний характер пшеворської культури — землеробський, але це чітко не виявляється в інвентарі пам'яток цієї культури, знайдених на наших землях. Зате пам'ятки основної території поши-

рення пшеворської культури (території сучасної Польщі), безумовно, свідчать про її приналежність землеробському населенню з розвиненим воєнним побутом.

На території західних областей Української РСР відмічено 266 знахідок римських монет; у 26 пунктах були знайдені різні предмети римського походження; у 16 пунктах — ті й інші. Знахідки здебільшого зосереджуються в басейні верхнього Дністра, переважно в лівобережній його частині (район поширення пам'яток липицької культури). На північному Поділлі та на Волині (ареал поширення пам'яток культури полів поховань) знахідок виявлено не менше, але їх скупчення не таке інтенсивне. Мало виявлено знахідок (близько 30) на північнокарпатському (північна група підкарпатських тілопальних курганів) та на південнокарпатському (понад 20) підгір'ї (південна група підкарпатських тілопальних курганів)¹, а також на Верхньому Посанні (східна периферія пшеворської культури) (понад 10).

До складу імпортованої римської ремісничої продукції входять: глиняний посуд (сім цілих амфор і декілька фрагментів, глек, фрагменти чарки типу *terra sigillata*, чарка типу *terra nigra*); металевий, бронзовий посуд (три невеликі казани, цілий глек та фрагменти глеків, миска); скляний посуд (три кухлі, мисочка, два глиняні світильники); фігурки (п'ять бронзових та скляна); два амулети, бронзова вотивна ручка.

З 31 скарбу монет 12 скарбів було виявлено на північно-східних околицях Прикарпаття (область культури полів поховань), 12 — у наддністрянській смузі (район липицької культури), 5 — на північному й південному Карпатському підгір'ї (північна й південна групи підкарпатських курганів), 2 — у Верхньому Посанні (східна периферія пшеворської культури).

Переважна частина римських монет, знайдених на території західних областей Української РСР, карбована в другій половині I ст. і першій половині III ст. н. е. Особливо багато монет періоду Антонінів. Інші монети як більш ранніх періодів (на зламі літочислення), так і пізніших (друга половина III—V ст. н. е.) представлені поодинокими екземплярами.

Окремо треба спинитися на хронології карбування монет, з яких склалися скарби. Для висновків про час їх карбування можна скористатися лише 11 скарбами з складом монет, які майже всі можуть бути визначені, і частково шістьма скарбами, склад яких дає підставу для деяких хронологічних припущень. Решту знахідок датувати важко, а іноді й зовсім неможливо: з трьох скарбів збереглися лише одна-дві монети, а відносно хронології карбувань монет інших 11 скарбів немає ніяких даних.

Скарби з хронологічно визначеним складом монет можна поділити на дві основні групи: перша група, яка складається з 14 скарбів монет, може бути датована від I до II—III ст. ст. н. е.; друга група, що складається лише з трьох скарбів, датується від I—II до IV ст. ст. н. е.

Склад скарбів другої групи неповний, але його збережена частина дуже інтересна.

Перший із скарбів другої групи — це скарб з с. Борочичого, Берестечківського району, Волинської області. Він складався з великої кіль-

¹ Характер закарпатських археологічних пам'яток доби полів поховань і межі їх територіального поширення поки що мало з'ясовані. Значним вкладом у їх вивчення було дослідження М. Ю. Смішка в с. Ізі, Хустського району, Закарпатської області, де виявлено аналогічну північнокарпатську групу тілопальних курганів. Див. „Археологічні пам'ятки УРСР“, т. III, вид. АН УРСР, К., 1950.

кості золотих і срібних монет 79 — 211 рр. (їх вага 9 кг) і золотого медальйону Іовіана (363—364 рр.), знайдених у двох срібних глеках і глиняній двовухій посудині біконічної форми візантійської роботи.

Друга знахідка — це 25 золотих монет 117—378 рр. із скарбу, виявленого в с. Брестові, Мукачівської округи, Закарпатської області, з яких 10 монет мали прикріплені вушка, а три — продірявлені.

Третій скарб — із с. Черніва, Лисецького району, Станіславської області — найцікавіший. З цього скарбу збереглося лише 45 монет, між якими, крім римського карбування 44 р. до н. е. — 375 р. н. е., були палестинські монети I ст. до н. е. — I ст. н. е., а також візантійські й арабські монети. Всі вони знайдені в одній посудині в курганному похованні з тілопокладенням. Особливість цієї знахідки полягає в тому, що поряд з римськими монетами в одному комплексі були візантійські й арабські монети.

Знахідки римських монет, виявлені в комплексних пам'ятках місцевого населення доби полів поховань, рідкі. До таких знахідок належить срібна монета Траяна з поселення культури полів поховань у с. Великі Вікнини, Великодедеркальського району, Тернопільської області, стерта невизначена монета з с. Кривенького, Пробіжнянського району, тієї ж області (поховання липицької культури), два срібні динарії Адріана з с. Блищанки, Заліщицького району, Тернопільської області (поховання перших століть н. е.) і з с. Жовтанців, Куликівського району, Львівської області (поховання перших століть н. е.)¹.

Крім цього, є, здається, всі підстави говорити про приналежність знахідок з с. Неслухаєва, Новомилятинського району, Львівської області (монети Траяна й Фаустини) та з с. Городниці, Городенківського району, Станіславської області (монети Гальби й Антоніна Пія) до місцевих поселень полів поховань.

Так само і знахідки із сс. Звенигорода (карбування часів республіки, монети Траяна, Андріана, Антоніна Пія), Гринєва, Бобркського району, Львівської області (невизначені монети), Кристинополя, Сокальського району, Львівської області (бронзові монети Кріспа і Костянтина II), Слобідки, Гвоздецького району, Станіславської області (невизначені монети), Шипинців, Кідманського району, Чернівецької області (монети Антоніна Пія, Фаустини), очевидно, можна пов'язувати з могильними пам'ятками липицької й пшеворської культур, відомими в цих місцевостях.

Хоч кількість римських монет у комплексних культурних пам'ятках не значна, проте це не зменшує їх наукового значення. Збіжність їх територіального розміщення з ареалом поширення місцевих пам'яток полів поховань промовляє сама за себе.

Слід підкреслити крім того наявність територіального зв'язку верхньодністрянської групи знахідок римських монет з аналогічними пам'ятками Середньої Наддніпряни², а також із закарпатським і повислянським їх скупченнями. Зокрема зв'язок прикарпатського скупчення знахідок римських монет з середньодніпровським можна пояснити поширенням на цих територіях культури полів поховань, що дає підставу правильно визначати прикарпатські знахідки. Тому розгляд знахідок римських монет Прикарпаття має бути тісно пов'язаний

¹ Культурна приналежність двох останніх поховань через недостатню документацію їх дослідження, подану в літературі, не визначена. Проте її хронологічна приналежність доби полів поховань безсумнівна.

² На це звернув увагу ще В. Г. Ляскоронський (Находки римских монет Среднего Приднепровья, Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 464).

з аналогічними знахідками Середньої Наддніпрянщини, тим більше, що хронологія карбування римських монет, знайдених у західних областях Української РСР, збігається з хронологією знахідок, які походять з великої території Східної, Центральної і Північно-Західної Європи. Досліди показали, що більшість цих знахідок — це монети від I до першої половини III ст. н. е.¹ Отже, знахідки римських монет з Верхньої Наддніпрянщини, як і сусідніх територій, не є якимось випадковим явищем, і вивчення їх може дати основу для інтересних історичних висновків.

II

В останніх працях радянських істориків і археологів, присвячених питанню етногенезу ранніх слов'ян, з'ясовано походження і роль римських монет, знайдених у Дніпровсько-Дністровському межиріччі. В цих працях переконливо доведено, що знахідки римських монет у Середній Наддніпрянщині й Прикарпатті є доказом торговельних зв'язків цих територій з Римом².

Думка про торговельне походження римських монет не нова. Її висловив ще в другій половині XIX ст. В. Б. Антонович³. Але його гіпотеза не була належно обгрунтована, відзначаючись механічним перенесенням суспільноекономічних рис феодального суспільства на відносини перших століть н. е., і навіть містила в собі положення „готської теорії“⁴.

Лише радянські дослідники дали повне обгрунтування цього погляду на основі глибокого аналізу політикоекономічних відносин, які створилися наприкінці I тисячоліття до н. е. і в перших століттях н. е. на території Дніпровсько-Дністровського межиріччя, з одного боку, і в межах Римської імперії, з другого.

Зовнішня політика Риму кінця I тисячоліття до н. е. і перших століть н. е. виявилася в територіальних загарбаннях і торговельно-економічній експансії. Низька продуктивність землеробства Сіцилії, Сардинії, Іспанії, Північної Африки, Єгипту, Галії, основаного на підневільній праці рабів, які нерідко повставали (перше й друге сіцилійські повстання рабів, повстання Спартака, в яких брали участь збіднілі селяни), напевно, викликала перебої в постачанні хлібом, що відбивалося на настроях зубожілого міського населення.

Повстання I—II ст. н. е. на території Єгипту — основної житниці Римської імперії в цей період (фіваїдські заворушення середини

¹ П. Н. Третьяков, *Восточнославянские племена*, М.—Л., 1948, стор. 68; S. Bolin, *Fynden av romerska munt i det fria Germania*, Lund, 1926, Скорочений переклад цієї роботи на німецьку мову: *Die Funde romischer und byzantinischer Munzen im freien Germanien*, XIX. Bericht der Röm. — Germ. Kommission, Frankfurt am Main, 1930, ss. 90—91, 98—99, 102—108, 114, 136—139, tfl. 1—2, 4—5; M. Gumowski, *Handel rzymski na ziemiach polskich*, w. I, II, III w. *Szkic historyczno-numizmatyczny*, „Charisteria C. Morawski“, Kraków.

² Б. А. Рыбаков, *Ремесло древней Руси*, изд. АН СССР, 1948, стор. 42, 43; П. Н. Третьяков, *Восточнославянские племена*, М.—Л., 1948, стор. 45—46; Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, М.—Л., 1944.

³ В. Б. Антонович, *Описание клада, содержащего римские монеты III—IV столетия*, ДТМАО, VII, 1878, стор. 241—244; *Описание монет и медалей, хранящихся в нумизматическом музее университета св. Владимира*, вып. I; *Монеты и медали древнего мира*, Университетские известия, К., 1896 (а також окремий відбиток, К., 1896, стор. 252); *Публичные лекции по геологии и истории Киева*, К., 1897, стор. 36—37.

⁴ Пор. М. К. Каргер, *К вопросу о древнейшей истории Киева*, Советская археология X, стор. 240. Це стосується також праці В. Г. Ляскоронського, *Римські монети, які знайдено на території Києва*, Український музей, зб. I, К., 1927. Пор. М. К. Каргер, *Указ. твір*, стор. 253.

І ст. н. е., повстання 152—154 рр., під час якого загинув префект Єгипту, повстання буколів 172—177 рр.)¹ викликали особливі труднощі.

На початку нашої ери центром уваги римської зовнішньої політики стала Нижня Наддунайщина, Причорномор'я² і Прикарпаття з їх розвиненими землеробськими культурами. Внаслідок жорстокої боротьби була окупована Нижня Наддунайщина і частково Південне Прикарпаття, в результаті чого були налагоджені зв'язки також з північнопричорноморськими центрами. Решта глибинної території (Дніпровсько-Дністровське межиріччя) була лише областю торговельно-економічної експансії.

З другого боку, аналіз археологічних пам'яток культури полів поховань Середньої Наддніпрянщини і Верхньої Наддністрянщини з розвиненим гончарним виробництвом, ювелірною продукцією і залізними виробами свідчить про те, що в перших століттях н. е. починається в цих областях поступовий розвиток ремесла та його відокремлення від землеробства. Цей ступінь суспільно-економічного розвитку свідчить, що східні ранньослов'янські племена знаходилися тоді в стадії повільного розкладу первіснообщинного ладу і переходу до класового суспільства. З часу здійснення другого розподілу праці з'явилася в ранньослов'янських племен Середньої Наддніпрянщини і Верхньої Наддністрянщини можливість товарного виробництва, а разом з тим і торгівлі не лише всередині своєї племінної території, але й з віддаленими областями.

Які товари місцевого виробництва могли віддавати східні ранньослов'янські племена за римські монети та інші, досить нечисленні, предмети римського виробництва? Навряд, щоб це були вироби ремесла. Високо розвинене гончарне ремесло, безперечно, могло виділити для експорту навіть значну кількість своїх виробів, але нетривкість матеріалу цих виробів не давала можливості транспортувати їх на далеку відстань³. Ця галузь ремесла була розвинена в самій Італії і римських провінціях. Ювелірно-емальовальні майстерні також були поширені всередині Римської імперії. І нарешті, залізообробне ремесло було ще на такому ступені розвитку, який міг забезпечити лише внутрішню потребу і попит сусідніх племен.

Зате землеробство з його плуговим обробітком землі⁴, що був обумовлений розвитком ковальського ремесла, могло давати продукцію для торгівлі з Римом. Основним товаром, який купував Рим у східних ранньослов'янських племен і за яким кидалися римляни в усі кінці античного світу, було зерно. Скупчення більшості знахідок римських монет у районі поширення землеробських культур (культура полів поховань, липицька культура) підтверджує цю думку. А збіжність руських і римських метрологічних одиниць сипких тіл (амфореус-квадрантал-четверик — 26,26 л, медимн-полосміна — 52,52 л) свідчить про широкі розміри торгівлі хлібом та її довготривалість⁵.

Крім зерна, предметом торгівлі могли бути мед, віск, шкури⁶, що

¹ Див. ВДИ, 1947, № 1, стор. 6.

² Причорноморські колонії були приєднані ще в першій половині I ст. до н. е. (Ліцій-Лукул, консул 73 р.). Однак вони через відсутність прямих сухопутних шляхів, які проходили землями фракійських племен, не давали Риму сподіваної користі (вторгнення Бурбиста в Ольвію в 64—50 рр. до н. е.).

³ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 71; пор. Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, изд. АН СССР, 1948, стор. 70.

⁴ Про це свідчать наральники, виявлені під час розкопок. Пор. Є. В. Махно, Поселення культури полів поховань північно-західного Правобережжя, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, вид. АН УРСР, К., 1949, стор. 169.

⁵ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, изд. АН СССР, 1948, стор. 42—43.

⁶ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 46.

їх давали побічні галузі землеробства — бджільництво, скотарство, мисливство.

Деякі райони (глибинна лісостепова область населення полів поховань; гірське, північне і південне карпатське підгір'я з його скотарською культурою підкарпатських тілопальних курганів) могли доставляти виключно скотарсько-мисливські продукти. По аналогії із скіфо-грецькою торгівлею можна, здається, говорити про торгівлю шкурками видр і бобрів. Можливо, що експортувалися і шкурки куниць¹.

Є всі підстави для того, щоб припускати торгівлю худобою. Термін, який був за часів Київської Русі вживаний для означення грошей, може, здається, свідчити про товарообмінне значення худоби в ранній період. Для скіфського періоду таке значення худоби засвідчене письмовими джерелами; цілком імовірно, що таке ж значення мала худоба і в ранньослов'янську добу.

Можливо, східні ранньослов'янські племена продавали Риму також і янтар. Поклади найкращого сорту янтарю-сукциніту засвідчені як для Підкарпаття, так і для Наддніпрянщини².

Великий достаток хліба, особливо проса і пшениці, поряд з великою кількістю худоби, відзначає за антського часу на території Середньої Наддніпрянщини і Прикарпаття Маврикій Стратег. Високий ступінь розвитку землеробських племен культури полів поховань і липицької культури дає підстави припускати, з одного боку, велику кількість хліба в перші століття н. е., а з другого, — його експорт.

Хто був безпосереднім організатором торгівлі східних ранньослов'янських племен з Римом, — невідомо. Можливо, що посередниками в цій торгівлі були північнопричорноморські міста. Історичні джерела свідчать, що Крим постачав зерном Грецію і Малу Азію. Навряд, щоб Крим мав можливість за рахунок власних хлібних ресурсів задовольняти потребу в хлібі цих двох територій. Імовіріше, що Крим у скіфський період зосереджував у своїх руках торгівлю середньодніпровським хлібом. Певно, таке ж значення для Середньої Наддніпрянщини і Надбужжя мала Ольвія, а для Наддніпрянщини — Тіра.

Отже, на підставі зазначених матеріалів маємо можливість розв'язати питання про походження і роль римських монет у Дніпровсько-Дністровському межиріччі. Римські монети з'явилися на цій території переважно внаслідок торговельних зв'язків східних ранньослов'янських племен з Римом. Основним доказом торговельного походження римських монет є інтенсивність їх проникнення.

Цілком імовірно, що римські монети використовувались не тільки в зовнішній торгівлі, але були також і своєрідною внутрішньою обмінною одиницею, подібно певною мірою до того, як пізніше візантійські і куфічні монети були обмінною одиницею в Київській Русі.

Основним доказом внутрішнього обігу римських монет є знахідки скарбів, інколи з великою кількістю римських монет, склад яких охоплює карбування широкого хронологічного діапазону. Такі скарби могли утворитися лише внаслідок поступового нагромадження матеріальних цінностей протягом декількох поколінь у руках окремих родин, як, наприклад, скарб з с. Бертишів, Новострілищанського району, Дрого-

¹ Пор. товарообмінне значення цих шкурок у Київській Русі, що залишилися навіть як один з термінів на означення грошей (куна).

² W. Antoniewicz, *Pochodzenie i gatunki bursztynu w Europie*, Wiad. Arch., VIII, 1923, str. 121—122; T. Sulimirski, *Scytowie na zach. Podolu*, Lwów, 1936, str. 26. Пор. також свідчення Присціана, В. В. Латышев, S. C., II, 1—2, стор. 437—438.

бицької області, де було знайдено 249 монет карбування 54—217 рр.; скарб з с. Касперівців, Заліщицького району, Тернопільської області, що складався з понад 1000 монет 117—235 рр.; у с. Киверцях, Волинської області виявлено монети 96—192 рр. (кількість невідома); у с. Красіїв, Коропецького району, Тернопільської області знайдена 2281 монета 69—192 рр.; у с. Мочередах, Крукеницького району, Дрогобицької області монети 69—180 рр. (кількість невідома).

Можна навести багато доказів, що підтверджують внутрішній обіг римських монет. За свідченням Тацита¹, германські племена прикордонної зони, яких він виразно відокремлює від племен глибинної смуги з їх товарообміном, охочіше приймали давню монету республіканського карбування, яка після 269 р. до н. е. (закон про карбування срібної монети, введення монетарної одиниці „динарія“) була переважно срібною². Можливо, що між германськими племенами, про які згадує Тацит, були також деякі західні ранньослов'янські племена, яких римський письменник через свою необізнаність не відрізняв від германських племен. Але й без свідчення Тацита видно, що у ранньослов'янських племен, зокрема східних слов'ян, найбільше цінилися срібні монети. Вони абсолютно переважають як у складі скарбів, так і між окремими знахідками.

Внутрішній обіг римських монет поряд з товарообміном (обмін на шкурки куніць, худобу) проіснував до раннього періоду часів Київської Русі, коли він був замінений візантійськими і арабськими монетами. На це вказує знаходження скарбу (щоправда, поки що єдине) у с. Чернієві, Лисецького району, Станіславської області, виявленого в курганному похованні з тілопокладенням. Поряд з римськими монетами карбування 44 р. до н. е. — 375 р. н. е. в одній посудині виявлено палестинські монети на зламі літочислення, а також, що найважливіше, візантійські й арабські монети³. Можливо, що про це свідчать також знахідки римських монет у ранньослов'янських шарах городищ Київської Русі (знаходження бронзової монети Елагабала в нижньому шарі Райковецького городища⁴).

Деякі буржуазні дослідники заперечували походження римських монет на слов'янських землях шляхом торгівлі. Якщо поява римських монет на нашій території була пов'язана з торгівлею, говорили вони, то ці монети повинні були б скупчуватися головним чином на поселеннях і могильниках⁵. Відповідь на ці заперечення дають знахідки римських монет у вигляді скарбів.

¹ С. Tacitus, Germania, V, 14—16.

² Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie... (Hultsch, Denarius), Stuttgart. 1905, s. 203—204.

³ B. Janusz, Zabytki przedhistoryczne Galicyi usch., Lwów, 1918, Nr. 514. Монет виявлено велику кількість, проте їх збереглося лише 45; решту монет переплавили на дзвони. На подібний скарб, що складався з римських і куфичних монет, натраплено також на території Польщі (с. Добжица, Великопольща). Див. W. Antoniewicz, Archeologia Polski, Warszawa, 1928, str. 265.

⁴ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, вид. АН УССР, К., 1950.

⁵ Інші дослідники, розвиваючи цю думку, твердили, що майже всі знахідки римських монет є доказом поселень, а їх територіальне поширення — слідами розселення людності доби полів поховань. Пор. C. Fredrich, Funde antiker Münzen in der Provinz Pozen, Zeitschr. der Histor. Gesellschaft für die Provinz Pozen, XXIV, 1909, s. 232. Цього погляду дотримувалися також В. Б. Антонович і В. Г. Ляскоронський. У своїх працях вони на основі римських монет, знайдених на території Києва, говорили про існування на місці феодального Києва поселення міського типу перших століть н. е. — передвісника майбутньої „матері городів-руських“. Пор. М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, Советская археология, X, стор. 243, 252.

Спостережено, що численні знахідки скарбів як раніших історичних епох, так і скарбів ранньослов'янського періоду та часів Київської Русі трапляються звичайно поза поселеннями.

Про це ж свідчить і Маврикій Стратег, який писав: „Необхідні для них речі вони (анти. — О. Ф.) закопують у тайниках, нічим зайвим відкрито не володіють...“. Ці слова сказано про антські скарби VI—VII ст. ст., але подібний спосіб зберігання цінностей мав бути також у безпосередніх предків антив — ранньослов'янських племен доби полів поховань, які жили в Середній Наддніпрянщині і на Прикарпатті. Як скарби треба розглядати не лише знахідки скупчень римських монет, але навіть поодинокі монети, які мали для їх власника велику цінність. Здається, що така інтерпретація знахідок окремих поодиноких монет імовірна¹.

Проте не всі знахідки римських монет траплялися поза поселеннями. Багато з них, особливо окремі монети, зберігались їх власниками на поселеннях як обігова монета. Загалом же таких знахідок досі виявлено мало, що пояснювалося незадовільним станом дослідження пам'яток доби полів поховань у західних областях Української РСР. З усіх встановлених тут досі 52 пунктів з пам'ятками доби полів поховань досліджувались лише чотири поселення². На двох поселеннях знайдено і монети. Можливо, що далі систематичні розкопки цих поселень широкими площами таких знахідок виявлять більше.

Поряд з поглядом про торговельне походження римських монет у Дніпровсько-Дністровському межиріччі були й інші спроби з'ясувати це питання.

Деякі автори, наприклад, спробували пов'язати знахідки римських монет на нашій території з переселенням алан та інших кочових племен у період „великого переселення народів“.

В. Г. Ляскоронський вважав, що знахідки римських монет у Середній Наддніпрянщині і Надбужжі, Прикарпатті та Подонні з'явилися тут внаслідок не тільки торговельних стосунків, а швидше внаслідок численних воєнних походів місцевих племен у східноримські області, які провадилися або самостійно, або в союзі з своїми найближчими західними сусідами — гетами і даками³.

Д. Я. Самоквасов пояснював появу римських монет на території східних і західних слов'ян переселенням гетодаків.

Проте з усіх західноукраїнських знахідок лише скарб римських монет із с. Борочичого, Берестечківського району, Волинської області, частково придбано під час воєнних дій. Срібні й золоті монети Борочичького скарбу (79—211 рр.) доповнюються золотим медальйоном Іовіана (363—364 рр.), двома срібними глеками-флягами і глиняною двовухою посудиною біконічної форми, в яких були знайдені монети, а також золотою тарілкою. Всі посудини мають характер пізньоримських — візантійських виробів.

Риси пізньоримської — візантійської роботи особливо помітні на одному з глеків, орнаментованому рослинним мотивом у формі пальмет

¹ Пор. S. Bolin, *Fynden av romevska munt i det fria Germania*, Lund, 1926, s. 114. Таке значення приписує С. Болін поодиноким золотим монетам. Думаємо, що за тодішньої цінності срібних монет у східних раних слов'ян, як у сусідніх племен, це тим більш належать до срібних карбувань.

² Подібний стан дослідження пам'яток культури полів поховань у східних областях Української РСР. Пор. Є. В. Махно, *Поселення культури полів поховань північно-західного Правобережжя*, Археологічні пам'ятки УРСР, I, К., 1949, стор. 153.

³ В. Г. Ляскоронський, *Римські монети, які знайдено на території Києва*, Український музей, зб. I, К., 1927, стор. 464.

і аканфового листа. Найближчою його аналогією відносно форми і частково орнаментального мотиву є глек з Концешті (Молдавія), датований IV—V ст. ст.¹

Така аналогія є підставою вважати час IV—V ст. ст. датою виготовлення борочицької посудини в одній з ювелірних пізньоримських майстерень. Очевидно, дата її завезення на територію Прикарпаття і використання для збереження скарбу римських монет — ще пізніша. Тому верхні хронологічні межі борочицького скарбу можна віднести до межі IV—V ст. ст., а дату його поховання на V ст., а може й на пізніший час.

Багатство борочицького скарбу (9 кг монет, два срібні глеки, золота тарілка)² та характер складу дуже наближують його до антських скарбів. Можливо також, що походження цього скарбу слід пов'язувати з воєнними діями середини I тисячоліття, які відбувалися поміж східними ранньослов'янськими племенами і Римською імперією, зокрема її східною частиною — Візантією.

Склад збереженої частини скарбу виразно розподіляється на дві хронологічні групи: до першої належать монети 79—211 pp.; до другої — медальйон (363—364 pp.) і посудини IV—V ст. ст. Така картина хронології збереженої частини скарбу, якщо тільки можна робити висновки на її основі, свідчить про те, що скарб комплектувався в два періоди. Спочатку нагромаджувалась його монетна частина, починаючи з кінця I до початку III ст. ст. н. е. включно, шляхом торговельних зв'язків з Римом. Пізніше скарб поповнився медальйоном Іовіана (363—364 pp.) і посудинами IV—V ст., в яких він був закопаний. Друга частина скарбу, найімовірніше, є воєнним трофеєм.

Як доказ появи римських монет внаслідок воєнних дій або дипломатичних взаємовідносин, що нерідко виникали в ході розгортання війни, наводились факти знахідок римських медальйонів. На думку деяких дослідників, римські медальйони вручалися вождям прикордонних племен, щоб добитися їх прихильності³. Можливість такого походження вони припускали майже щодо всіх знахідок римських монет поза межами колишньої римської держави. Цей погляд не був, проте, прийнятий в пізнійшій нумізматино-історичній літературі, в якій значення римських медальйонів пояснюється подвійно: по-перше, це були монети, вартість яких у кілька раз перевищувала вартість звичайних обігових одиниць; по-друге, це були меморіальні медалі. Карбувалися вони рідко, звичайно для увіковічнення пам'яті володарів та визначних історичних подій (перемоги, тріумфи, ігрища та ін.)⁴.

На території західних областей Української РСР знайдені три римських медальйони⁵. Крім згаданого вище медальйона у с. Бранах, Берестечківського району, Волинської області, виявлено ще два медальйони Траяна в скарбі римських монет I—II ст. н. е. Виявлення медальйонів у скарбах монет свідчить про їх монетарну роль у східноранньо-

¹ J. Piotrowski, *Skarb boroczycki*, Lwów, 1929, s. 14, 21, 23.

² За інформацією робітників, які випадково натрапили на скарб під час земляних робіт і розподілили між собою більшу його частину, виявлено було 50—60 кг монет, що містилися в срібних банках і глиняних посудинах. Див. J. Piotrowski, *Skarb boroczycki*, Lwów, 1929, s. 9.

³ Por. Regling, *Röm. Denarfund*, *Zeitschr. f. Numismat.*, XXIX, s. 28; E. Petersen, *Mainz Zeitschr.* XXVIII, 1936, s. 51.

⁴ Пор. М. К. Каргер, К вопросу о древнейшей истории Киева, *Советская археология*, X, стор. 247—248.

⁵ Згадувані в літературі медальйони (сім екземплярів) із с. Ласкового, Володимиро-Волинського району, Волинської області, були, здається, в дійсності золотими монетами-солідами, використаними після прикріплення вушка як прикраси.

слов'янсько-римських взаємовідносинах. Особливо це стосується бранівських медальйонів Траяна із скарбу I—II ст. н. е. — періоду найбільш жвавої торгівлі¹.

Дуже можливо, що невелика частина римських монет була здобута під час війни. Ці спорадичні випадки не можуть змінити основного висновку, що римські монети здебільшого потрапили на нашу територію внаслідок торговельних зв'язків. Особливо характерно, що з моментом активізації воєнних походів східних ранньослов'янських племен на межі II—III ст. ст. надходження римських монет різко зменшується².

III

Кількість надходження римських монет (інтенсивне проникнення в другій половині I—II/III ст. ст., різке зменшення на межі II—III ст. і одиничне надходження від другої половини III ст. до початку V ст.) свідчить про одне й те ж їх торговельне походження. Це ще раз, здається, найпереконливіше доводить, що римські монети в Середній Наддніпрянщині і Прикарпатті з'явилися головним чином внаслідок торгівлі, зокрема торгівлі хлібом.

У ході історичних подій воєнного характеру, що розгорнулися в північно-західному Причорномор'ї і Наддунайщині, а також внаслідок боротьби проти римського панування в Західній Європі та Азії, при одночасному внутрішньому розкладі рабовласницьких відносин, Рим опинився в III ст. н. е. перед безвихідною економічною і політичною кризою. Пожвавлені торговельні зв'язки з населенням Дніпровсько-Дністровського межиріччя були послаблені³ внаслідок нападів східних ранньослов'янських племен.

Відмова від торгівлі з Римом свідчить про високий розвиток виробництва східних ранньослов'янських племен, які, відмовляючись від римського імпорту, були впевнені, що місцеве ремесло забезпечить не лише внутрішній попит, але й попит сусідніх племен. Бронзова ювелірна продукція (емалі III—V ст. ст., вироби зооморфного й антропоморфного стилів IV—V ст. ст.) зовсім не має характеру наслідування римських зразків: навпаки, вона виявляє в основному місцеві традиції скіфського ювелірного виробництва.

Зовсім нечисленні римські монети періоду III—IV ст. ст. проникали, можливо, внаслідок нерегулярних торговельних відносин з північно-причорноморськими містами і фракійськими племенами, які могли підтримувати торговельні відносини з занепалими торговельно-промисловими центрами Римської імперії⁴, використовуючи періоди затишшя і перемир'я в ході протиримської боротьби.

¹ Відносно київського намиста, до складу якого входив, крім трьох римських монет, посріблений бронзовий медальйон Л. Вера (161—169 pp.), В. Г. Ляскоронський висловлював здогад, що це намисто було прикрасою військового значка римських легіонів. Пор. В. Г. Ляскоронський. Римські монети, які знайдено на території Києва, Український музей, зб. I, К., 1927.

² П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 68.

³ Там же, стор. 59, 68.

⁴ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав, К., 1948, стор. 116. Юлій Капітолін (кінець III — поч. IV ст. н. е.) згадує про фракійця Максиміна, який за Каракалли дослужився до звання центуріона та інших військових ступенів, а за Макріна залишив військову службу, оселився на батьківщині і постійно займався торгівлею з готами та аланами (пор. В. В. Латышев, S. C., т. II, стор. 296). Дуже можливо, що між готами й аланами Ю. Капітоліна жила деяка частина місцевих мешканців північного Причорномор'я і Прикарпаття, на яких, за свідченням античних письмових джерел, перейшла етнічна назва згаданих племен. Пор. П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 65 і В. В. Латышев, S. C., т. II, стор. 339—340.

Але це вже нерегулярні, позбавлені будь-якої організованості зв'язки. Деяка частина монет, як ми вже про це згадували, могла потрапити на нашу територію внаслідок походів ранньослов'янських племен у римську Наддунайщину.

Гунська навала припинила наплив римських монет. Це відбивають як знахідки скарбів — із сс. Брестів, Мукачівської округи, Закарпатської області (117—387 рр.), Чернів, Лисецького району, Станіславської області (44 р. до н. е. — 375 р. н. е.), — так і знахідки окремих монет (останні монети Гонорія 393—423 рр.).

Такі висновки, зроблені на підставі монетних знахідок, підтверджують також інші археологічні пам'ятки. З аналізу археологічних джерел виходить, що замість перерваних південних зв'язків налагоджуються стосунки з північними племенами області рр. Прип'яті та Березини, верхів'їв рр. Дніпра і Десни (район поширення так званих мініатюрних полів поховань). Ці зв'язки спостерігались і раніше, а за гунського часу вони стають тіснішими, виявляючись не лише у ввозі ремісничої продукції, але також у відпливі деякої частини населення Середньої Наддніпрянщини і Прикарпаття на північ. Як можна зробити висновок на підставі ремісничих виробів, сюди переселились також деякі спеціалісти-ремісники (наприклад, гончарі).

Внаслідок культурних і етнічних зв'язків Середньої Наддніпрянщини і Прикарпаття із сусідніми північними областями та з територією північно-західного Причорномор'я в ранішому періоді, східні ранньослов'янські племена прийшли до культурної та етнічної консолідації. В цьому зближенні було закладено основу культурно-етнічних особливостей майбутньої Київської Русі.

IV

Підсумовуючи сказане, слід насамперед відзначити важливе значення знахідок римських монет (і скарбів, і окремих монет) у Дніпровсько-Дністровському межиріччі як історичного джерела, що в значній мірі компенсує недостатність письмових відомостей про історичний розвиток цієї території в перші століття н. е.

Походження і значення знахідок римських монет на нашій території можна пояснити лише аналізуючи економічно-політичні відносини кінця I тисячоліття до н. е. — перших століть н. е. в Римській імперії і на території племен східних ранніх слов'ян.

Основною причиною появи римських монет були слов'янсько-римські торговельні взаємини, обумовлені торговельно-економічною експансією Риму, скерованою на здобуття ринку для своїх ремісничо-промислових виробів і джерел землеробсько-скотарських (головним чином землеробських) продуктів, недостачу яких особливо гостро відчував Рим на початку н. е.

Крім того, в процесі розвитку ремесла східних ранньослов'янських племен і його відокремлення від землеробства (поступового здійснення другого розподілу праці) виникла потреба у встановленні зовнішніх торговельних зв'язків для збуту продуктів місцевого виробництва.

Це й було причиною виникнення і розвитку слов'янсько-римської торгівлі, яка здійснювалася давніми шляхами міжплемінних зв'язків населення Нижньої Наддунайщини з Дніпровсько-Дністровським межиріччям.

Невелика кількість римської ремісничої продукції, експортованої на територію племен східних ранніх слов'ян, свідчить про високий рівень

розвитку місцевого ремесла, яке тут розвивалося ще з скіфських часів. Воно обмежалося в основному введенням окремих технічних прийомів і знарядь виробництва римського ремесла (застосування удосконаленого гоңчарського круга, техніка емалювання).

Найімовірніше, що основним товаром східних ранньослов'янських племен був середньодніпровський і прикарпатський хліб, який вони експортували в Римську імперію, одержуючи за це переважно римські монети.

Про торгівлю хлібом свідчить найбільша інтенсивність знахідок римських монет у межах поширення землеробських культур (культура полів поховань, липицька культура), високий розвиток хліборобства ранньослов'янських племен на основі плугового обробітку землі та існування хлібної торгівлі на території Дніпровсько-Дністровського межиріччя в скіфський період.

Значне зменшення надходження римських монет з моменту активізації воєнних протиримських походів східних слов'ян, обумовлених розвитком воєнно-демократичного ладу, доводить першочергове значення торгівлі як основної причини появи римських монет на нашій території. Воєнні події не можуть вважатися головною причиною появи тут римських монет, однак це не зовсім заперечує можливості їх як другорядної причини проникнення деякої частини нечисленних знахідок римських монет другого періоду надходження (друга половина III — початок V ст. н. е.). Але й в цьому періоді повинні були відігравати деяку роль спорадичні, неорганізовані торговельні зв'язки під час окремих замирень між ранніми слов'янами і Римом.

Крім зовнішньоторговельної ролі римські монети мали своєрідне внутрішньообігове значення. Це доводить масове їх поширення, перевага срібних монет, наявність великих скарбів з широким хронологічним складом, нагромадженням поколіннями всередині багатіючих родів за рахунок внутрішньоплеменного обігового запасу. Збіжність хронології складу скарбів і окремих монет цілком підтверджує значення такого нагромадження, як доказу внутрішнього обігу римських монет у населення Дніпровсько-Дністровського межиріччя.

Внутрішній обіг римських монет тривав тут до киеворуського періоду, коли він був замінений курсом візантійських і арабських монет. Про це свідчить єдина поки що знахідка скарбу, а можливо, також знахідка римської бронзової монети Елагабала в ранньослов'янському шарі Райковецького городища.

А. В. ФЕНИН

НАХОДКИ РИМСКИХ МОНЕТ В ПРИКАРПАТЬЕ

Резюме

Основную часть вещей римского происхождения, найденных в Прикарпатье, составляют монеты. Большинство римских монет — чеканки I—II вв. н. э.; более ранние и более поздние монеты редки. Прикарпатские находки аналогичны подобным же находкам на других территориях и в первую очередь — Среднем Приднепровье. Происхождение римских монет, найденных в Днепровско-Днестровском междуречье, — торговое.

Основным экспортным товаром ранних восточных славян было зерно. В то время как в предшествующую эпоху скифо-греческая торговля носила почти исключительно обменный характер, торговые сношения ранних восточных славян с Римом базировались преимущественно на денежной основе. Торговые отношения между ранними восточными славянами и Римом обуславливались, с одной стороны, высоким развитием пашенного земледелия у славян, а с другой, — разложением рабовладельческих отношений в Римской империи, повлекшим снижение продуктивности сельского хозяйства.

Помимо внешней торговли римские монеты на нашей территории использовались во внутреннем обороте. Весьма возможно, что их оборот длился до начала эпохи Киевской Руси, когда они были заменены византийскими и арабскими монетами.

Е. А. СИМАНОВИЧ
(Ленінград)

ПРО КУЛЬТУРУ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ НА ПОДІЛЛІ (В ЗВ'ЯЗКУ З РОЗКОПКАМИ В с. ЛУЦІ-ВРУБЛІВЕЦЬКІЙ)

Провідна роль культури полів поховань у процесі етногенезу слов'ян справедливо визнана більшістю радянських вчених. У нашій археологічній науці питання вивчення пам'яток цієї культури та їх зв'язків із пам'ятками пізніх слов'ян часів Київської Русі завжди займали важливе місце.

Для розв'язання питань, пов'язаних з вивченням етногенезу слов'ян у перші століття н. е., для Наддніпрянщини і західних областей України зроблено багато. Але культура полів поховань Середньої Наддніпрянщини і Надбужжя, тобто районів Поділля, до цього часу не вивчалася. Тимчасом Поділля було однією з найдавніших ранньослов'янських земель: за повідомленнями стародавніх авторів, слов'яни-анти жили між рр. Дніпром і Дністром; літописні ж відомості говорять про заселення Наддніпрянщини племенами уличів.

Історія вивчення пам'яток культури полів поховань (або культури черняхівського типу) на Поділлі дуже коротка. Дореволюційні російські дослідники Поділля не приділяли достатньої уваги маловивченим пам'яткам першої половини I тисячоліття н. е. Деяку роботу по дослідженню пам'яток Поділля провели Ю. Сецінський¹ і В. Гульдман²; їх праці були видані одночасно з публікаціями В. В. Хвойка, який вперше відкрив на Україні культуру полів поховань³.

Після загарбання Бессарабії боярською Румунією і насильницького включення Західної України до складу панської Польщі для радянських археологів стало неможливим вивчення археологічних пам'яток цих областей.

У 20-х роках ряд досліджень з палеоліту Наддніпрянщини, яка стала прикордонною територією, провів М. Я. Рудинський. Одночасно ним було відзначено декілька пам'яток перших століть н. е. по р. Іванцю в районі сс. Іванківців, Кадіївки, Залісся (кол. Фрідрівці), по р. Смотричу — с. Сирватинці⁴ і в с. Озоринцях недалеко від Могильова-Подільського⁵. До цього ж часу належить публікація зведеної роботи

¹ Е. Сецинский, Археологическая карта Подольской губ., Труды XI АС, т. I.

² В. Гульдман, Памятники старины в Подольи, Каменец-Подольск, 1901.

³ В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, вып. 1—2, СПб., 1901.

⁴ М. Рудинський, Досліди на Кам'янецьчині. Коротке звітлення за 1926 р., К., 1927, стор. 123—143.

⁵ М. Рудинський, Поповгородський вияв культури мальованої кераміки, Антропология, вип. III, К., 1930, стор. 236—259.

Ю. Сецінського про пам'ятки Поділля¹ і повідомлення про знахідки в с. Вілі-Ярузній біля Могильова-Подільського².

Напружена робота в цих районах почалася лише після возз'єднання Бессарабії з Молдавською РСР і областей Західної України з Українською РСР.

У роки Великої Вітчизняної війни ці дослідження було припинено; поновлено їх лише в 1945 р. спільними зусиллями вчених Ленінграда (Ленінградський відділ ІІМК АН СРСР) і Києва (Інститут археології Академії наук Української РСР). Роботами експедицій і загонів, очолюваних М. І. Артамоновим, С. М. Бібіковим, П. Й. Борисковським, Т. С. Пассек і М. О. Тихановою, встановлена величезна насиченість земель Поділля пам'тками культури полів поховань черняхівського типу. Завдяки польовим дослідженням радянських учених стало можливим ставити питання, пов'язані з вивченням етногенезу слов'ян у Наддністрянщині і Надбужжі, спираючися на конкретний археологічний матеріал.

Особливий інтерес являють роботи на поселенні в с. Луці-Врублівецькій, внаслідок яких уперше склалося уявлення про поселення даної культури на початку нашої ери на території сучасного Поділля.

Поселення перших століть н. е. в с. Луці-Врублівецькій не було укріплено і простягалось вузькою смугою (на відстані близько 800 м; ширина поселення не перевищувала 80—100 м) вздовж берега р. Дністра. Починаючись із західного боку підвищеної частини горба, поселення спускалось по його східному й південному схилах. Розкопками 1945—1948 рр. було розкрито два житла, декілька печей і вогнищ господарського призначення.

Розташування майже однаково орієнтованих обох жител, що знаходились одне проти одного, а також заглиблених у землю печей, які, очевидно, належали до цих жител, дає підставу говорити про поселення з двох або декількох рядів будинків, поділених вулицею. Будинки розміщувались приблизно за 15 м один від одного.

Будинки були орієнтовані в одному напрямі — з півдня на північ і мали вхід, незалежно від їх розташування, на вулиці, з південного боку, зверненого до річки.

Більшість рис, відзначених для поселення в с. Луці-Врублівецькій, характерні й для інших поселень початку н. е.

Обидва житла, розташовані на поселенні Лука-Врублівецька, прямокутної форми, невеликі площею (№ 1 близько 18 м², № 2 — близько 11,5 м²). Це свідчить, що в кожному такому житлі мешкали невеликі родини³.

Так само як і на Середній Наддніпрянщині, тут пануючою формою суспільної організації була, очевидно, територіальна община⁴. Як відзначив П. Н. Третьяков, „...на Середньому Дніпрі і в зоні Наддністрянщини слов'янські племена розпрощалися з родовим ладом дуже рано, ще у перші століття н. е. Територіальна община („вервь“) уже давно була в їх середовищі пануючою формою суспільних відносин“⁵.

¹ Ю. Сецінський, Нариси з історії Поділля, Вінниця, 1927; Ю. Сецінський, Матеріали до археології західного Поділля, зап. ВУАК'у, т. I, 1931, стор. 25—44.

² Коротке звітання за 1926 р., К., 1927, стор. 168.

³ Дуже знаменно, що слов'янські житла XII—XIII ст. ст. у Києві мають в середньому подібні ж розміри — від 12 до 16 м² (КСИИМК, в. I, 1939, стор. 21). Структура родини з перших століть н. е., видимо, не зазнала скільки-небудь значних змін.

⁴ М. И. Артамонов, Спорные вопросы древнейшей истории славян на Руси, КСИИМК, в. VI, 1940, стор. 21.

⁵ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.—Л., 1948, стор. 144.

Характерними рисами для жител перших століть н. е. у Луці-Вру-блівській є їх невелика заглибленість у землю (житло № 1 в середньому заглиблено на 0,65 м; № 2 — у північній частині — на 0,25 м, у південній — на 0,7 м).

Плетені з лози і обмазані глиною стіни були укріплені на стовпах, на які спиралися також і балки, що підтримували дах. Стовпи розставлялися по кутках, по обидва боки дверей та вздовж бокових довгих сторін житла. Стовпи були трохи заглиблені в землю (не більше як на 0,3—0,4 м), а тому в окремих випадках не простежені. Ряд стовпців всередині напівземлянок мали різне побутове призначення. Сліди ямок перед піччю в обох житлах, очевидно, слід пояснити тим, що сюди втикалися жердини, на яких укріплювали посудину або рожен під час готування їжі. На інших вритих у землю стовпцях, очевидно, стояли нари, лави або полиці для посуду.

В обох житлах долівка не мала настилу і була нерівно утримована, переходячи без різкого перегину в земляні прямовисні стіни. Безпосередньо на долівці улаштовувалось вогнище; тут же було знайдено фрагменти посуду, фібули та ін. Долівка підновлювалась, очевидно, підсипанням, чим і можна пояснити велику кількість уламків кераміки, які заповнюють житла, а також невизначені обриси поверхні долівки у розпушеному ґризунах чорноземі. Можливо, що серед пам'яток липицької культури, відкритих у с. Новоселці-Костюковій, Тернопільської області, саме підновленням долівок підсипанням пояснюється декілька їх горизонтів, які видно в розрізі, наведеному автором розкопок Т. Сулімирським¹. У пізніші часи обмазування долівки глиною змінило підсипання (Ягнятин)².

Вікон у житлах, очевидно, не було. Напівземлянки освітлювалися головним чином через двері. Саме це є однією з причин того, що двері в житлах перших століть н. е. повернуто у світлий південний або східний бік. Челюсті печі до того часу, поки не з'явилися вікна більших розмірів, залишалися зверненими до дверей, як було і в нашому поселенні. Взимку житла освітлювалися лучинами та каганцями. Менш імовірно є припущення про вживання світильників — серед знахідок, що належать до культури полів поховань на Україні, майже повністю відсутні світильники, типові для провінційально-римських поселень Причорномор'я. До цього часу відомо лише кілька знахідок, як, наприклад, світильник перших століть н. е. з Києва.

Для зручності входу в житла в обох випадках було залишено земляний уступ, що утворює східці. В Киселові (околиці Одеси) *in situ* знайдено висічені з каменю пороги, які показують, що в житлах перших століть н. е. двері відчинялися всередину.

В обох заглиблених житлах с. Луки-Врублівської двері було навішено на одному з стовпів (із східного боку), що облямовували вхід, і так як і в Киселові уступ порога не давав можливості дверям відчинятися назовні. Невелика відстань між стовпами біля входу і така ж величина уступу-східця перед порогом доводять, що двері були не дуже широкі і, з певністю можна припускати, одностулкові.

Напівземлянка № 1 опалювалася склепистою глинобитною піччю, виліпленою на каркасі з лози. За цією піччю підковоподібної форми,

¹ T. Sulimirski, *Trzy chaty przedhistoryczne*. Збірник, М. Smiszko, T. Sulimirski, K. Myczkowski, *Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego południowo-wschodniej Polski*, Lwów, 1934, s. 39—40.

² Є. В. Махно, *Поселення культури „полів поховань“ на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР*, т. I, К., 1949, стор. 165.

яка стояла в північно-західному кутку, виявлено велику кількість покидьків, які, цілком імовірно, мали культове значення — призначались уявлюваному охоронцеві будинку. Як відомо, в російському і українському фольклорі домовики і злидні звичайно розміщувалися за піччю або під нею. Культове поховання черепа собаки в долівці (напівземлянка № 1) пов'язане з тим же колом вірувань у потойбічного охоронця житла.

В іншому житлі чотирикутна піч була складена з каміння, не скріпленого обмазкою. Невеликі розміри каміння (середній діаметр 0,1 м) свідчать, що піч не могла мати склепіння. Подібно до печі поселення у с. Волиці, Дубенського району, Рівенської області, піч у напівземлянці № 2 мала перед топкою вимостку, що утворилася в даному випадку внаслідок утримування золи та землі.

Крім печей в обох житлах було по одному вогнищу, розташованому ближче до входу в житло; вогнища позначені пропаленістю долівки та невеликим заглибленням.

Нарешті, до напівземлянки № 1 слід віднести заглиблену чотирикутну піч, заповнену камінням, яка була розташована за 1,5 м від входу до житла.

Ліпний і кружальний посуд, а також бронзові фібули, знайдені в обох житлах, датуються IV ст. н. е. Ці фібули мають вигляд стилізованого водяного птаха, що летить; крило птаха утворює високий держак, а дзьобом служить виступ на голівці.

Є підстави припускати, що у більш ранній період на поселенні в с. Луці-Врублівецькій будували наземні житла. Остаточну відповідь на це питання дадуть дальші розкопки.

Жодне з розкопаних жител перших століть н. е. на території Наддністрянщини і західних областей України не дали повної аналогії напівземлянкам поселення Луки-Врублівецької (сс. Неслухів, Незвиськ, Голігради).

Економічною базою суспільства першої половини I тисячоліття н. е., представленого на Поділлі пам'ятками черняхівського типу, було орне землеробство і розвинене скотарство. Землеробство, що було основним заняттям місцевого населення, з давніх давен мало вироблені типи знарядь сільського господарства. Для оранки застосовувалися плуги із залізним наральником. Урожай збирали з допомогою залізних серпів, уламки яких є серед знахідок поселення Лука-Врублівецька. Для зберігання запасів зерна виготовлявся спеціальний посуд (корчаги), викопувалися ями і, очевидно, будувалися спеціальні приміщення. Наприклад, у розкопі № 1 виявлена дуже зруйнована будівля, яка могла бути саме таким сховищем. У цьому заглибленому в землю приміщенні немає слідів печі, а в заповненні виявлено величезне скупчення кераміки, серед якої є й уламки корчаг.

Визначенням уламків кісток¹ було встановлено, що на поселенні в с. Луці-Врублівецькій були всі основні види худоби, яку розводять і тепер (корови, вівці, кози, свині та ін.). Склад дикої фауни свідчить про допоміжну роль полювання.

Отже, землеробство давало основні продукти харчування. Скотарство і полювання, крім того, давали основну сировину для виготовлення одягу і деяких необхідних у побуті дрібних виробів (наприклад, з кісті вирізували гребінці, робили ложила та ін.). Носіям цієї культури на території Поділля була відома й обробка заліза, що підтверджується

¹ Кісткові уламки визначила В. І. Бібікова.

знахідками виробів із заліза та шлаків. Величезна кількість кераміки вказує також і на розвинене ремісницьке гончарне виробництво.

Вивчаючи кераміку I—V ст. н. е., знайдену на території Поділля, ми ставимо перед собою завдання: 1) виділити і проаналізувати основні типи посуду, вживаного на Поділлі у перші століття н. е.; 2) визначити райони, характеризовані керамікою з специфічними рисами Наддністрянщини і Надбужжя; 3) показати спільність і зв'язок даних областей Поділля з іншими місцями, де виявлені знахідки черняхівського типу; 4) по можливості дати відповідь на питання, пов'язані з генезисом культури полів поховань Поділля.

О. А. Спицин для культури полів поховань черняхівського типу виділив такі типи посудин: чашки, келихи (стопки), кухлі, глечики, горщики¹. Така класифікація для посуду з Поділля не є придатною, тому що на цій території найбільш поширені були горщики і миски, менше — глечики й келихи, а крім того, зрідка траплялися деякі специфічні види посуду. Посудини, що їх О. А. Спицин називає кухлями, типовіші для наддніпровських полів поховань, і до цього часу на Поділлі їх не зустрінуто.

Усю кераміку цієї культури на території Поділля за технікою виготовлення можна розподілити на ліпну і кружальну, лощену і нелощену. Приблизне співвідношення цих груп показують підрахунки кераміки з розкопу № 1 с. Луки-Врублівецької. Враховуючи ці дані, можна говорити про деяку перевагу нелощених уламків, але такої значної переваги цього виду кераміки, яке простежила Є. В. Махно у Середній Наддніпрянщині, на поселенні Луки-Врублівецької не спостережено. Проте у вінницькому Надбужжі явно переважає нелощений посуд. Слід відзначити, що ліпної кераміки на нашому поселенні знайдено значно більше, ніж у Черняхівському могильнику або в розкопаних останнім часом поселеннях у сс. Жуківцях та Ягнятині. В Черняхівському могильнику ліпний посуд становить приблизно 1%, в сс. Ягнятині — 2,5%, Жуківцях — 5%², Луці-Врублівецькій 10—15%.

Горщики є не тільки переважаючою, але й найбільш укоріненою в побуті формою посуду. Відрізняючись один від одного окремими екземплярами, ці горщики багатьма постійними особливостями своєї форми і орнаментатції доводять спільність матеріальної культури початку н. е. на величезних просторах півдня СРСР.

З ліпних груп на Поділлі найпоширенішими були горщики, що генетично беруть свій початок ще з часів латену. Ці посудини мають видовжені пропорції з розширенням тулуба у верхній частині і положисто відігнутими плічками. Край горщика округлий або вугластий, трохи відігнутий. Дно виділено невиразно.

Зроблені ці горщики, як і інший ліпний посуд, з грубої глини з домішкою піску. Поверхня горщиків внаслідок поганого випалу часто нерівного кольору; переважають кольори жовтий і коричневий. Розміри горщиків варіюють від дуже значних до невеличких посудин (табл. I, 6, 7, 9). Поширені ці посудини в усіх поселеннях III—IV ст. ст. н. е. від Правобережної України до Польщі й Сілезії включно. Схожість горщиків, виготовлених на крузі, з ліпними горщиками не викликає сумніву. Типова для кружальних горщиків форма цілком обумовлена відомою з часів латену формою ліпних горщиків. Тільки взаємозв'язком можна

¹ А. А. Спицин, Поля погребальных урн, Советская археология, X, 1948, стор. 57—58.

² Є. В. Махно, Поселения культуры полів поховань на північно-західному Правобережжі, Археологічні пам'ятки УРСР, т. I, К., 1949, стор. 162.

пояснити подібність орнаментативної ліпних і кружальних горщиків, наприклад, валиком під вінцями або по плічках (табл. I, 9, 10).

Другий, дуже поширений, але характерний тільки для західних областей культури полів поховань, тип горщика має стінки, що конічно розширюються (табл. I, 1).

Сферу поширення подібних посудин обмежує територія, зайнята культурою підкарпатських курганів, територія західних областей України, Наддністрянщини та Надбужжя і, нарешті, Житомирська область, де с. Пражів є тепер найбільш східним пунктом.

У перші століття н. е. такі посудини зустрічаються у пам'ятках липицької культури, але існують і пізніше, у III—IV ст. ст. н. е. Горщик такого типу, наближаючись формою до миски, різноманітно використовувався. Очевидно, внаслідок цього з появою гончарного круга в III—IV ст. ст. н. е. продовжують зустрічатися такі ж горщики, але виготовлені вже на крузі (с. Йосипівка).

Винятковий інтерес являє уламок чорнолощеного ліпного горщика з поселення Луки-Врублівецької, також конічної форми. Ця посудина мала в перегині квадратну ручку, яка починалася від самого дна і, очевидно, доходила до краю (табл. I, 4). Ця форма — дуже важливий показник зв'язків з греко-фракійським світом. Подібні ж посудини, крім Румунії, відомі і на території липицької культури¹, але вони не знайдені в центральній і східній частинах України.

Заслужовує також на увагу уламок ліпного вузькотілого, очевидно витягнутої форми горщика з дуже відігнутими широкими вінцями, що звужуються і закруглюються біля краю (табл. I, 18). Посудини цього типу зустрічаються також у Дакії за латенського часу, але не будучи вузьколокальними, вони відомі і в ранніх полях поховань зарубинецько-корчоватського типу².

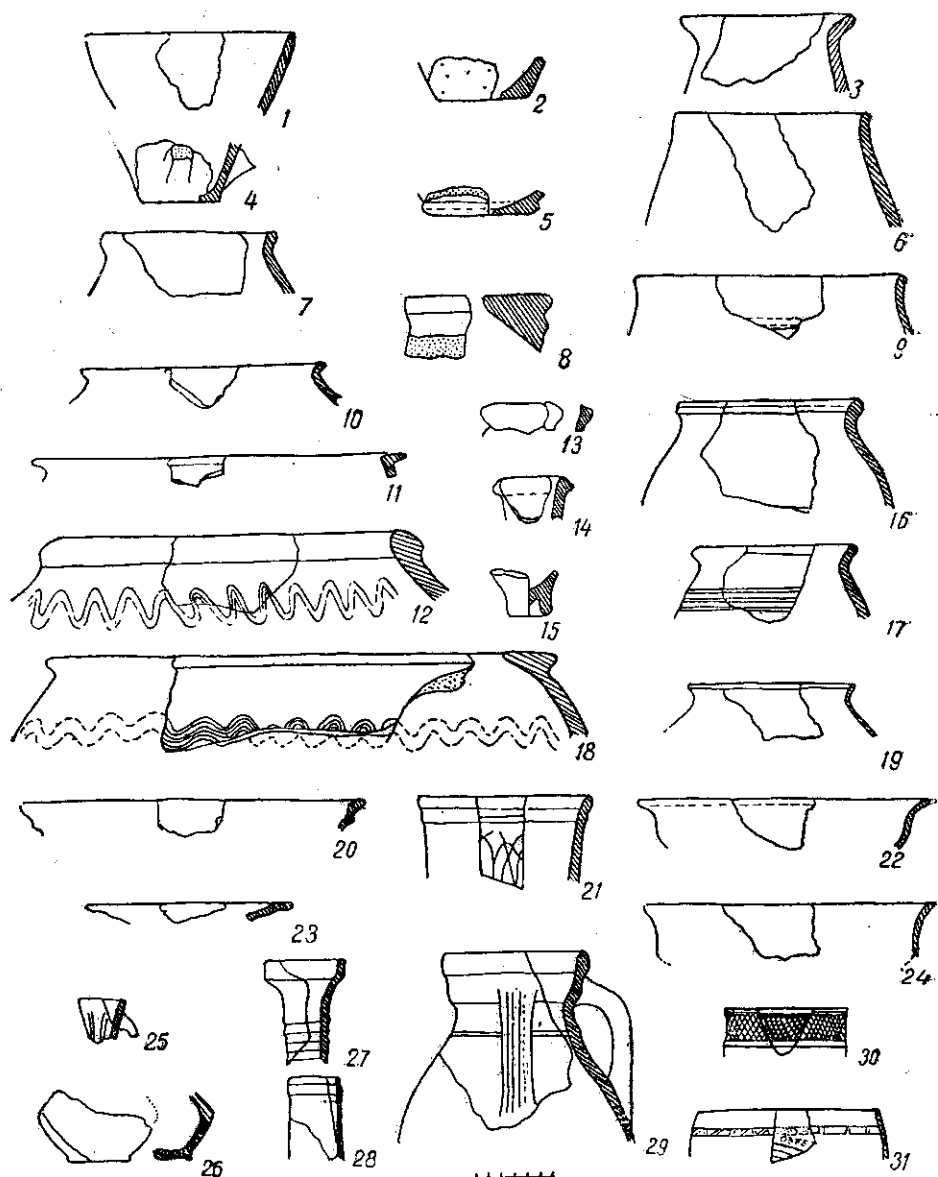
Серед горщиків посудини із загнутими всередину краями трапляються дуже рідко. Особливості цієї архаїчної групи не відбилися на формі кружального посуду, і після III—IV ст. ст. посудини із загнутими всередину краями зникають. Запаси зберігалися у кружальних корчагах, які становлять особливу групу посуду (табл. I, 8, 11, 12, 13). Ці еліптичної форми посудини звичайно мають широкі горизонтальні вінця. Виготовлені вони з сірої глини з домішкою піску, добре обпалені, іноді орнаментовані врізними багаторядними хвилеподібними смугами або лощінням. У західних областях України, Середній Наддністрянщині, на півдні Польщі і в Сілезії відома найбільша різноманітність варіантів і форм цих посудин. Вони неодноразово зустрічалися і в розкопках на Наддніпрянщині, аж до Полтавщини.

Необгрунтовані концепції німецьких учених — Б. Ріхтгофена про вандальську приналежність цих корчаг або Е. Беннінгера про походження корчаг (*Krausengefäße*) з Паннонії і поширення їх готами — спростовуються значним розповсюдженням даного виду посудин. Думка про пріоритет виникнення цих посудин за часів липицької культури, запропонована М. Смішком, є недосить переконливою³. Ми вважаємо, що подібного типу корчаги виникли внаслідок єдиного суспільно-еконо-

¹ М. Смішко, Доба полів поховань у західних областях УРСР, Археологія, II, К., 1948, стор. 119, табл. II, 7.

² В. В. Хвойко, Поля погребений в среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, вып. 1—2, СПб, 1901, табл. XXIII, 20.

³ M. Smiszko, Osady Kultury lipickiej, Збірник, М. Smiszko, T. Sulimirski, K. Myszowski, Przyczynki do poznania epoki cesarstwa rzymskiego południowo-wschodniej Polski, Lwów, 1934, s. 26.

Зразки кераміки культури полів поховань Поділля.

1, 3, 4, 6-9, 12-19, 21, 25-31 — Лука-Врублівецька; 2 — Мар'янівка, Немирівського району, Вінницької області; 5 — Кароліна (суч. Дібровка), Червоноармійського району, Житомирської області; 10 — Іванів, 11 — Гусятин, Калинівського району, Вінницької області; 22-24 — Переорки, Вінницького району.

мічного розвитку південних варварських племен. Формою ці корчаги близькі до скіфських.

Форма і орнаментация мисок дуже різноманітна, з різним вигином плічків і різним оформленням вінець. Колір поверхні мисок варіював від ясного до чорного, причому поверхні були з лощінням або без нього.

За типом ці миски можна поділити на закриті й відкриті (табл. I, 22, 24). Найбільш поширені відкриті миски могли служити, крім того, покриттями (табл. I, 20, 23). Миски зроблені переважно на крузі і дуже часто вкриті у верхній частині лощеним або карбованим штампованим орнаментом.

Найпоширенішими з глеків, кількість яких взагалі значно поступається перед двома попередніми групами, були широкогорлі посудини з діаметром горла 9—12 см (табл. I, 21, 29). Віңця їх, як видно з розрізів, стовщені і закруглені. Відразу ж за стовщенням вінець звичайно іде валик, що оперізує горло, до якого, як правило, прикріплена ручка, оздоблена одним або двома поздовжніми жолобками або просто овальна у перетині. Тулуб звичайно витягнуто-округлий або з більш-менш виявленою біконічністю.

Друга, менш численна група складається з вузькогорлих глечиків діаметром 3,5—6,5 см (табл. I, 25—28).

Характерних об'єднуючих рис у формі вузькогорлих глечиків не спостерігається. Наприклад, кожний з таких глечиків, знайдених у Луці-Врублівецькій, дуже своєрідний і не має інших аналогій серед посуду цього поселення. Очевидно, ці глечики мали спеціальне призначення на відміну від більш поширених у побуті глечиків широкогорлого типу. Вузькогорлі глечики призначалися, очевидно, для пахощів або п'янок напоїв.

Глечики часто орнаментовані лощеним рисунком вздовж горла і плічків (табл. I, 21). Інші способи орнаментации зустрічаються на глечиках значно рідше. Виготовлені ці посудини, як правило, на гончарному крузі, із сірої глини з домішкою піску. Ліпні глечики на Поділлі зустрічаються дуже рідко. На зламі I—II тисячоліть н. е. подібні глечики вже вийшли з ужитку.

Кубки — найменш численна група посуду. Вони бувають напівсферичної і витягнутої форми у вигляді склянки, що звужується донизу (табл. I, 30, 31). Поверхня кубка звичайно вся орнаментована вдавленнями штампа і карбованими лініями, виконаними невеликим колесом (табл. I, 31). Напівсферичні кубки раніше виходять з ужитку, ніж кубки у вигляді склянки, що звужується донизу. Останні існують у зміненому вигляді і в другій половині I тисячоліття н. е. Ці кубки мають поверхню чорного кольору і виготовлені з добре відмученої глини, прекрасно випалені¹; лощіння, яким вкрито кубки, стиль орнаментации і глиняне тісто, іноді навіть на зламі, має чорний колір, що відрізняє їх від іншого посуду Поділля (Вороновиці, Лука-Врублівецька). Особливості посуду дають підстави припускати, що він ввозився з місцевих центрів керамічного виробництва. З цих центрів вони розходились по всій території, яку займали споріднені племена носіїв культури полів поховань.

Імпорт провінціально-римського посуду з Причорномор'я становив

¹ Крім кубків з глини, вживався також скляний посуд. На жаль, невелика кількість уламків скла з Луки-Врублівецької не дає можливості дати розгорнуту характеристику цього роду посуду. Можна тільки сказати, що в західноукраїнських пам'ятках поверхню скляних кубків робили гладкою і вкритою змелоподібними нитками.

незначний процент до всієї маси кераміки з поселень і могильників Поділля. При цьому, порівнюючи тільки підйомний матеріал, можна відмітити, що на Наддністрянщині і в західних областях Української РСР привозного провінціально-римського посуду більше, ніж у вінницькому Надбужжі. Уламки належали переважно амфорам (табл. I, 13—15), а це свідчило про жваві торговельні стосунки по р. Дністру. Територія вінницького Надбужжя не лежала на такому поживаєленому торговельному шляху і тому її розвиток був більш самостійним і самотутнім. Локальні відміни Наддністрянщини від вінницького Надбужжя підтверджуються зіставленням кераміки обох територій.

На Наддністрянщині спостерігається, навіть за даними підйомного матеріалу, значно більша різноманітність форм і орнаментатії посуду. Порівнюючи кераміку з поселень Вороновиця, Макарівка, Коновка, Лука-Врублівецька з керамікою пам'яток Надбужжя, наприклад із поселень Іванів, Кароліна, Гушинці, Мар'янівка, ця відмінність посуду відразу ж впадає у вічі. Проте, незважаючи на локальні відміни ряду рис у кераміці Поділля перших століть н. е., можна з усією очевидністю встановити її приналежність до пам'яток культури черняхівського типу. Про це свідчить спільність провідних типів посуду, схожість окремих видів посуду (горщиків, мисок, глечиків) і наявність торговельних зв'язків між племенами, які можна простежити ще за скіфських часів. Внаслідок торговельних і воєнних взаємовідносин та єдиного суспільно-економічного процесу розвитку вироблюється спільність типів посуду, фібул та інших виробів на величезних просторах України, зайнятих культурою полів поховань. Речі з місцевих центрів гончарного виробництва вивозилися у близькі і віддалені райони, про що свідчать знахідки кубків та відкриття великих ремісничих центрів типу Тропіщева (район Кракова), де протягом декількох сотень метрів було виявлено 10 гончарних печей V ст¹.

Для розв'язання питання про етногенез слов'ян велике значення має розгляд найбільш ранніх і пізніх пам'яток культури полів поховань, виявлених на Поділлі, та встановлення їх взаємозв'язку.

Нечисленні пам'ятки початку н. е. (до яких можна віднести на Наддністрянщині Говду та Станіславовку або поховання, зв'язані з пшеворською культурою, в с. Велика Тарнава)² дають підстави твердити, що в перші століття н. е. життя в цих районах не припинялося. Проте вважати пшеворську культуру безпосереднім предком культури черняхівського типу на Поділлі немає ніяких даних. У Луці-Врублівецькій та серед інших пам'яток Поділля елементів пшеворської культури дуже мало. Вони вичерпуються подібністю горщиків закритого типу або з трохи видавленим краєм і орнаментатією у вигляді безладно нанесених врізних ліній на поверхню ліпних горщиків та пунктиру, замкненого між двома врізними лініями.

Значно більше спільних рис у посуді можна встановити при порівнянні знахідок Поділля з пам'ятками липицької культури (аналогії серед горщиків, мисок, глечиків, мотиви орнаментатії ялинкою, вертикальними змієподібними лініями по шийці глечика та ін.).

Також окремими спільними елементами обмежується подібність пам'яток черняхівського типу Поділля з пам'ятками Дакії: деякі форми

¹ Журн. „Вопросы истории“ № 3, 1947, стор. 155; Т. Reyman, Problem Keramiki siwej na kole toczzonej na tle odkryć w gornym dorzeczu Wisly. Wiadomości archeologiczne, t. XIV, 1936.

² А. А. Спицын, Памятники латенской культуры в России, ИАК, 12, 1904, стор. 78.

мисок і конічні, що розширюються, посудини з ручкою (Лука-Врублівецька), багатопроменеві штамповані розетки, які оперізують посудину в три ряди (Йосипівка), уламок сіроголиняного широкого горизонтального вінця від миски з трьома ручками, оздоблений візерунками у вигляді ов (Макарівка), валик на перегині тулуба миски з жолобом по його верхньому краю (Гущинці).

Ці риси подібності не можуть бути показником хронологічної і етнічної приналежності. Вони підтверджують лише висновки лінгвістів та істориків про етногенез південних слов'ян, що проходив у взаємозв'язку з племенами Дакії (М. С. Державін, В. В. Мавродін, М. О. Тиханова).

Немає до цього часу на Поділлі й пам'яток зарубинецького-корчоватського типу, які б допомогли простежити поступовий розвиток культури черняхівського типу на даній території.

Треба остаточно покінчити з ворожими теоріями про принесення з півночі найголовніших особливостей, що характеризують дану культуру. Матеріали розкопок на Україні в корні заперечують ці твердження. Навпаки, як доведено археологічними розкопками, області Східної Німеччини і Повисля мали нижчий культурний розвиток, ніж південно-західні області Європи. Зокрема, як нами було простежено, житла поселень культури полів поховань не мають рис, схожих з скандинавським житлобудуванням перших століть н. е.

Немає підстав пояснювати виникнення черняхівської культури на Поділлі і за рахунок провінціально-римських впливів. Запозичення деяких форм і деталей техніки керамічного виробництва¹ не відбилися на культурних традиціях місцевого населення, а поодинокі імпортовані речі не могли мати якогось впливу на всю культуру, оскільки можна з певністю говорити про випадковий характер імпортованих речей. Серед привозних речей переважали предмети розкоші, якими, природно, користувалася лише привілейована частина суспільства.

Отже, ранні етапи генезису культури черняхівського типу на Поділлі ще не з'ясовані. Ми спостерігаємо окремі елементи, але не знаємо такої культурної групи, яка могла б повністю пояснити виникнення своєрідного варіанту культури черняхівського типу на Поділлі.

Риси схожості в кераміці і обрядах поховань культури черняхівського типу із пізньослов'янською культурою неодноразово звертали на себе увагу ще перших дослідників цієї культури. На це є вказівки в працях В. В. Хвойка² і О. А. Спицина³.

Зв'язок культури полів поховань з пізньослов'янською культурою нині не викликає сумнівів у більшості радянських вчених. Найпоширеніші в пізньослов'янський період форми горщиків зустрічаються вже в пам'ятках культури полів поховань. Зокрема, горщики з відігнутими вінцями і вугластим зрізом закраїни по верхньому краю та „карнізиками“ — по нижньому зустрічаються в обох культурах. Трапляється також посуд, що має кільцеву ніжку або ввігнуту центральну частину. Орнамент у вигляді валиків наносився по плічках горщиків, а також прямими, паралельно врізними лініями, наскісними насічками, пункти-

¹ Порівняйте гончарні печі в Лепесівці, Неслухові, Голині з елліністичними і провінціально-римськими печами, опублікованими В. Ф. Гайдукевичем у статті „Античные керамические печи“, ИГАИМК, вып. 80, 1934.

² В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, вып. 1—2, СПб, 1901, стор. 189.

³ А. А. Спицын, Расселение древнерусских племен по археологическим данным ЖМНП, VIII, СПб, 1899; А. А. Спицын, Древности антов, Сборник статей в честь А. И. Соболевского, Л., 1926, стор. 494.

ром з допомогою зубчастого колеса; відомі технологічні прийоми складання подвійних вінець і проведення під ними широкої смуги пальцями; простежуються незгладжені вищерблини.

Таким чином, у пізньослов'янський час продовжують існувати основні види орнаментів, відомі в перші століття н. е.

Про існування пам'яток проміжного типу між обома культурами свідчать знахідки в с. Бугорках недалеко від Вінниці. Це поселення існувало досить довго. Кераміка пізнього періоду життя поселення дуже близька до знахідок з поселення Лука-Врублівецька. Товстостінні, грубоглиняні великі посудини з поселення Бугорок були вкриті хвилястими і прямими лініями в один або кілька рядів. Цей посуд належить до другої половини I тисячоліття н. е.

Дальші дослідження допоможуть розв'язати найскладніші проблеми етногенезу східних слов'ян і чіткіше встановити кордони території проживання різних слов'янських племен та їх культурні особливості, які намічаються вже в першій половині I тисячоліття н. е.

Э. А. СЫМАНОВИЧ

О КУЛЬТУРЕ ПОЛЕЙ ПОГРЕБЕНИЙ В ПОДОЛИИ (В СВЯЗИ С РАСКОПКАМИ В с. ЛУКЕ-ВРУБЛЕВЕЦКОЙ)

Резюме

Большое значение для изучения памятников культуры полей погребений черняховского типа в Поднестровье имеют раскопки поселения в с. Луке-Врублевцевой. Как установлено, поселение располагалось вдоль берега р. Днестра по восточному и южному склонам, занимая полосу 800 м длины и до 80—100 м ширины, и состояло из слегка углубленных в землю, прямоугольных в плане жилищ.

Экономическую базу общества начала I тысячелетия н. э. составляли земледелие, скотоводство и развитое, отделившееся от них, ремесло, что обусловило существование территориальных общин.

Автор предлагает свою схему классификации посуды культуры полей погребения Поднестровья и на основании этой схемы делает попытку установить ее локальные особенности.

В. А. БОГУСЕВИЧ

(Київ)

ПРО ТОПОГРАФІЮ ДРЕВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

Чернігів, найважливіше після Києва місто Середньої Наддніпрянщини часів Київської Русі, центр обширного Чернігівського князівства, досі в археологічному відношенні мало вивчений. Ні письмові джерела, ні археологічні пам'ятки не дають нам точних даних про час його виникнення.

Найдавнішою звісткою про існування Чернігова є договір князя Олега від 907 р. з греками, за яким Чернігів, названий після Києва, повинен одержувати від греків контрибуцію¹. В науці існує сумнів щодо справжності цього договору, хоча він і переданий літописом. Проте участь Чернігова в одержанні дані з Візантії підтверджується безсумнівним свідченням договору Ігоря від 945 р.² Тут у договорі згадується тільки три міста: Київ, Чернігів і Переяславль.

Костянтин Багрянородний називає Чернігів — Чернигогою³. Отже, найдавніші дані письмових джерел про Чернігів належать до X ст. н. е.

Назва Чернігова до цього часу не має лінгвістичного пояснення.

А. Шафонський, який написав у 80-х роках XVIII ст. велику працю під назвою „Чернігівського намісництва топографічний опис“, наводить місцеву легенду, за якою заснування і походження назви Чернігова приписується місцевому князеві Чорному, що переміг хазар. За цією легендою, князь Чорний був нібито похований у великому кургані, розташованому біля огорожі чернігівського Єлецького монастиря і відомого під назвою Чорної Могили.

Дійсно, розкопана Д. Я. Самоквасовим у 1873 р. Чорна Могила виявилась похованням дружинного вождя, датованим візантійськими монетами та іншими речами другої половини X ст. Другий великий Чернігівський курган, приписуваний князні Чорній, містив поховання воїна і належав, очевидно, до того ж часу.

„Інші, — пише А. Шафонський, — твердять, що місто Чернігів від чорного лісу дістало свою назву, серед якого воно було засноване. Що чорні біля нього раніше були ліси, доводять великі дуби, які й досі його оточують. Але все це на самому здогаді засноване“⁴.

П. Смоличев, узявши до уваги різні припущення про походження

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стор. 18.

² Там же, стор. 34.

³ ИГАИМК, вып. 91.

⁴ А. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 247—248.

назви Чернігів, робить висновок, що „сама назва Чернігова не дає нічого для історії“¹.

П. Н. Третьяков вважає, що назва Чернігів походить ще з скіфських часів. Йдучи за даними Геродота, він дотримується думки, що в басейні рр. Десни і Сейму жили племена, які греки називали меланхленами, тобто „чорними плащами“, мабуть, зважаючи на їх одяг.

Історики П. В. Голубовський, Д. І. Багалій та М. М. Тихомиров, а також археолог Д. Я. Самоквасов вважали, що Чернігів виник на землі сіверян. Проте останнього часу археолог Б. А. Рибakov на підставі

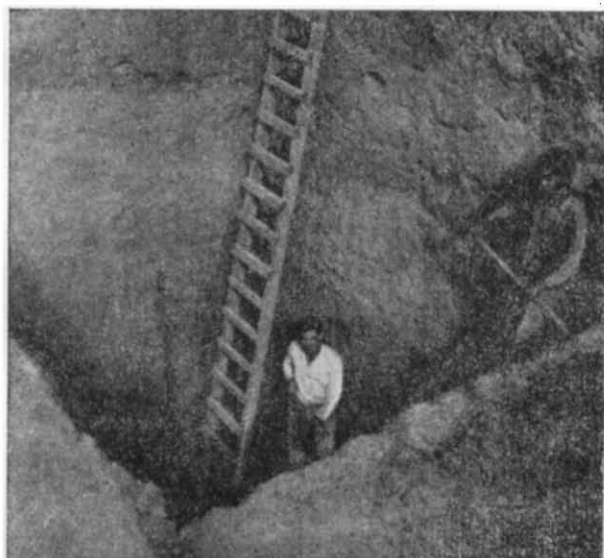

Рис. 1. Розкопки в Чернігівському дитинці.

подібності поховань з Києва і Чернігова висунув гіпотезу про те, що плем'я полян жило не тільки на правобережній смузі Київщини, але й на досить значних територіях дніпровського Лівобережжя, а саме — на тих землях, які оточують Чернігів і Переяславль.

Отже, за Б. А. Рибakovим, три найбільші древньоруські міські центри Наддніпрянщини виникли на землі племені полян (полянського племінного об'єднання)². Б. А. Рибakov, всупереч усталеним поглядам, заперечує виникнення Чернігова в середовищі сіверянських племен. Древнім центром цих племен Б. А. Рибakov вважає Новгород-Сіверський, а територією сіверянських племен — землі, що до нього прилягали і що входили до складу Новгород-Сіверського князівства.

Географічне розташування Чернігова обумовлювало важливе значення цього міста як за ранніх, так і за пізніших часів. Чернігів знаходиться на правому підвищеному березі Десни, в тому місці, де Десна досить різко повертає на південь до злиття з Дніпром.

Через Чернігів у давні часи проходили важливі торговельні і військові шляхи з південного та північного сходу по рр. Сейму і Десні, що зв'язу-

¹ П. Смолічев, Чернігів та його околиці за часів великокнязівських, Чернігів і північне Лівобережжя, Держвидав України, 1928, стор. 124.

² Б. А. Рибakov, Поляне и северяне, Советская этнография, Сб. статей, VI—VII, 1947.

вали це місто з племенами, які жили в басейні рр. Дінця, Дону, Оки і Волги. Через Любеч на р. Прип'яті проходили західні шляхи і встановлювалися зв'язки Чернігова з басейном р. Вісли та Прикарпаттям.

Не викликають сумніву зв'язки Чернігова з Хозарією, Кавказом, Польщею, Чехією та Угорщиною. Про ранні західні зв'язки чернігівської землі свідчать римські монети, що трапляються на території Чернігова¹.

Важливе економічне значення Чернігова за часів Київської Русі підтверджується його політичною історією.

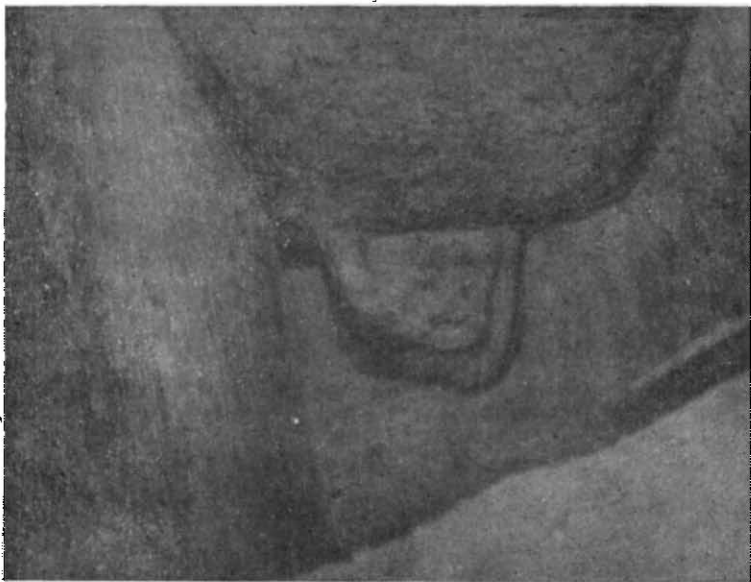

Рис. 2. Глинобитна піч згорілого житла X ст., виявлена в Чернігівському дитинці.

М. М. Тихомиров припускає, якщо вважати Чорну Могилу похованням місцевого князя, що до початку XI ст., тобто за Олега, Ігоря, Святослава і Володимира, у Чернігові „зберігалась своя династія князів, підвладних київському князю, подібно до того, як у Древлянській землі за Ігоря сидів князь Мал, а в Полоцьку за Святослава князував Рогвольд“².

Дохристиянський обряд поховання невідомого князя в Чорній Могилі у другій половині X ст. свідчить на користь цього припущення.

У 1024 р. чернігівським князем стає Мстислав Володимирович, брат Ярослава Мудрого, що прийшов із Тмутаракані. Після поразки біля Листвина, завданої Ярославові Мстиславом, Ярослав за мирним дого-

¹ У Чернігові було знайдено шість срібних і мідних монет римських імператорів (Марка Аврелія, Антоніна Пія, Траяна, Адріана, Галлієна). Монети знайдені на території цегельного заводу, біля кол. реального училища, на городищі. Відомості про ці знахідки див. у таких працях: В. Ляскоронский, Находки римских монет в Среднем Приднепровье, Труды XI археол. съезда, т. I; Каталог Черниговского соединенного исторического музея — городского и Ученой архивной комиссии, Чернигов, 1915, стор. 86.

² М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Ученые записки Московск. гос. университета, вып. 99, 1946, стор. 91.

вором від 1026 р. повинен був поступитися чернігівському князеві землями на схід від Дніпра. Тільки у 1036 р., після смерті Мстислава, чернігівська земля відійшла під владу київського князя.

Чернігівське князівство знову стало самостійним у 1054 р., коли це князівство перейшло до рук Святослава Ярославича, нащадки якого переважно володіли ним і в наступні часи. Наприкінці XI ст. у Чернігові князували Всеволод Ярославич і Володимир Мономах.

Археологічне вивчення Чернігова, як про це вже зазначалося, було недостатнім і неповним. Досі краще були вивчені чернігівські кургани і церковні споруди часів Київської Русі, в той час як розкопки жилих

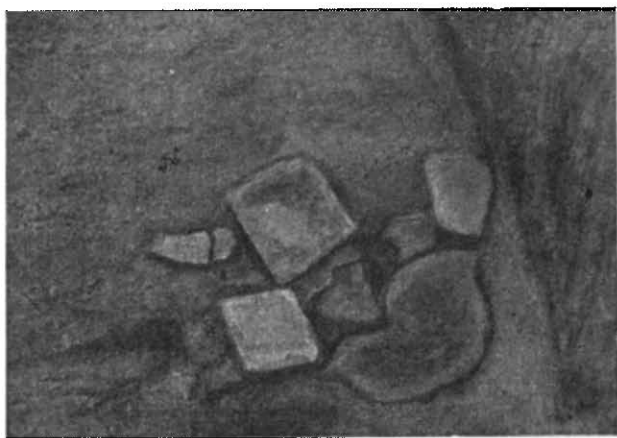

Рис. 3. Керамічні полив'яні плитки та жорно. Розкоп у садибі по вулиці 25 Жовтня.

і виробничих комплексів ще тільки починаються¹. З 70-х років XIX ст. Д. Я. Самоквасов почав розкопувати такі чернігівські кургани: Чорну Могилу, кургани на Болдіних горах та в урочищі Березки. Розкопки таких великих курганів, як Чорної Могили, Гульбища, Безім'яного, дали багаті поховання з тілопаленням, очевидно, значних дружинних вождів². Найчисленніші невеликі кургани мали значно бідніший інвентар, що характеризує побут ширших шарів суспільства³.

Невеликі розкопки були проведені Т. В. Кібальчиком, Д. Я. Самоквасовим і Чернігівською вченою архівною комісією на місці так званого княжого двора. Деякі матеріали цих розкопок, головним чином прикраси, зберігаються у чернігівському музеї.

Трохи краще досліджені і вивчені нечисленні пам'ятки кам'яної архітектури домонгольського часу в Чернігові.

На сторінках „Історії російського мистецтва“ (за редактуванням І. Грабаря) древнім чернігівським архітектурним пам'яткам приділено зовсім незначне місце. Архітектурні форми древнього чернігівського собора — Спаського (перша половина XI ст.) докладніше дослідили

¹ Розкопки Б. А. Рибаківа в 1946—1947 рр. в Чернігівському кремлі і В. А. Богусевича в 1947 р. у різних пунктах кремля і Третьяка.

² Д. Я. Самоквасов, Могильные древности северянской Черниговщины, 1916.

³ Там же.

І. В. Моргилевський та М. О. Макаренко в 1923 р.¹ У 1924 р. І. В. Моргилевським був обслідуваний собор Єлецького монастиря².

Після Великої Вітчизняної війни П. Д. Барановський дослідив П'ятницьку церкву (кінця XII — початку XIII ст.ст.), наполовину зруйновану німецько-фашистськими загарбниками³.

У 1946 і 1947 рр. Б. А. Рибаків провадив розкопки Благовіщенської церкви, збудованої у 1186 р. Київський архітектор Холостенко в 1947 і 1948 рр. вивчив дуже пошкоджений фашистськими загарбниками Борисоглібський собор (початку XII ст.).

В. А. Богусевич у 1947 р. провадив археологічні дослідження різних частин древнього Чернігова (рис. 1—6) і відкрив кілька жилих споруд домонгольського часу.

Рис. 4. Піч житла XII—XIII ст.ст. Розкоп у садибі по вулиці 25 Жовтня.

Письмові джерела та археологічні дослідження, проведені в Чернігові, до нинішнього часу не дають можливості з достатньою ясністю з'ясувати його топографію, конфігурацію і розміри в домонгольський час, не кажучи вже про характер вулиць, кварталів, а також улаштування жилих і господарських споруд.

Структура Чернігова до XI ст. невідома. Не в'яснене місцезнаходження найдревнішого чернігівського дитинця, оскільки в XI ст., за Мстислава Володимировича, він або був збудований на новому місці, або ж значно збільшений у своїх розмірах під час будівництва Спаського собору; так само як і у Києві за Володимира Святославовича, місто на Старокиївській горі зайняло територію в кілька разів більшу порівняно з доволонимирським дитинцем.

Більш древнім дитинцем, ніж той, на якому Мстислав збудував Спаський собор, мабуть була територія, на якій пізніше збудовано Єлецький монастир.

¹ Іполіт Моргилевський, Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідками, збірник „Чернігів і північне Лівобережжя“, Держвидав України, 1928, стор. 167—183; Микола Макаренко, Біля Чернігівського Спаса, там же, стор. 184—196.

² Іполіт Моргилевський, Успенська церква Єлецького монастиря у Чернігові, там же, стор. 197—200.

³ П. Д. Барановський, Собор Пятницкого монастыря в Чернигове, Памятники искусства, разрушенные немецкими захватчиками в СССР, Сборник статей под ред. акад. И. Грабаря, М., 1948, стор. 13—34.

Можливо, феодальний Чернігів, подібно до Києва, Коростеня, Любеча та інших древньоруських міст, об'єднав ряд городищ, які були тут розташовані в дофеодальний час. Такий висновок можна зробити зважаючи на залишки городищ — Березок та Єловщини і городища на березі р. Кордиківки; можна припускати, що в гирлі р. Стрижня і на горбі Єлецького монастиря були також городища. Очевидно, цим древнім городищам і селищам відповідали окремі групи курганних могильників; деякі частини цих могильників збереглися до наших днів.

Вивчення древньої топографії Чернігова було дуже утруднене тим, що його територія перепланувалась наприкінці XVIII ст. і забудовувалась у XIX—XX ст. ст.

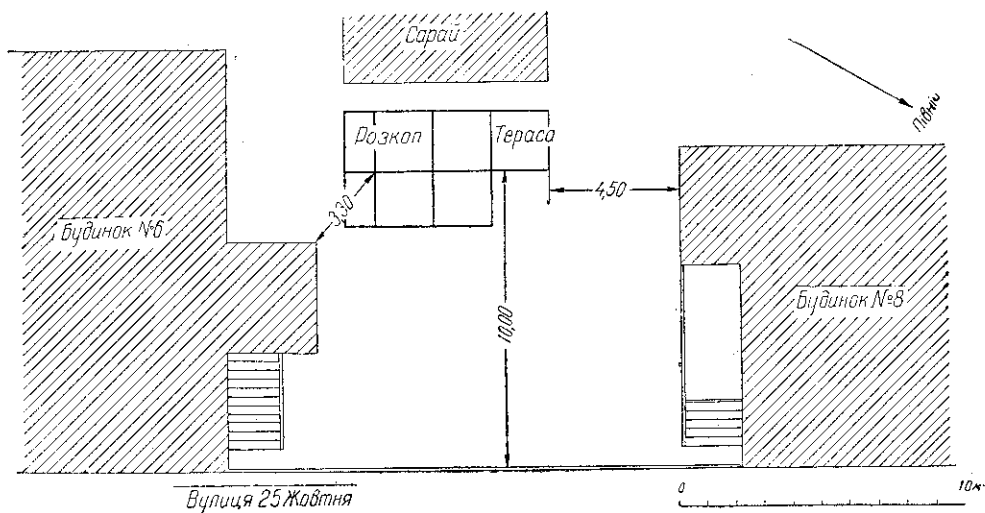

Рис. 5. План розкопу в садбі по вулиці 25 Жовтня.

А. К. Яригін видав план Чернігова XVIII ст. до перепланування з нанесеними на нього новими вулицями і кварталами, зробленими після перепланування наприкінці XVIII ст.¹ На цьому плані відмічені неіснуючі нині залишки земляних валів і bastiони древнього Чернігова, а також місця, на яких знаходилися церкви, що не збереглися до наших днів. Цей план має велику цінність для встановлення древньої чернігівської топографії.

Слід, крім того, взяти до уваги, що розшуки слідів топографії Чернігова домонгольського часу ускладнюються ще побудовою наприкінці XVII і на початку XVIII ст. ст. сімох земляних bastiонів навколо кремля; при цьому, як показали наші розкопки 1947 р., значна частина древніх культурних (земляних) шарів всередині кремля були взяті для насипу цих bastiонів².

Літописні повідомлення також дуже бідні на топографічні дані про древній Чернігів.

Важливі відомості з цього питання містить вищезгаданий твір Афанасія Шафонського, автор якого бачив ще древні чернігівські земляні вали, знищені у більшій своїй частині після 1803 р.

¹ А. К. Яригін, Былое Черниговской земли, Чернигов, 1898.

² В. А. Богусевич, Работы Черниговской экспедиции, Археологичні пам'ятки УРСР, т. III, К., 1950.

Чернігів розташований на горбах високого правого берега р. Десни, при впадінні в неї р. Стрижня, русло якої обмежувало древнє місто із сходу. У західній частині міста, за Єлецьким монастирем, височать Болдіні гори. На схід від р. Стрижня, вздовж берега Дніпра простягається низинна місцевість.

Дитинець (внутрішнє місто) і навколишнє місто (або інакше острог) розташовувалися на горбах між р. Стрижнем та Єлецьким монастирем. На південь від цих горбів, між ними і берегом р. Десни, знаходилася частина міста, що звалася Подолом.

У літописах ми знаходимо кілька назв для різних частин древнього Чернігова.

В опису походу суздальського князя Юрія Долгорукого на Чернігів у 1152 р. читаємо: „На ту же ночь Изяслав и Ростислав и Святослав, видивше силу Половецкую, повелеша людем всем бежати из острога в дитинець. Утрии же день Гюрги и Святослав исполниша воя своя, и поидоша к городу, и стаща не дошедше Семьяна; тогда же все множество Половецъ идоша городу битись, и отъемше острог зажгоша предгородье все, и пришедше всею силою стаща около города“¹.

З цього тексту видно, що Чернігів мав дитинець, острог і передмістя. Деякі автори² вважають передмістя і острог однією і тією ж частиною міста, але нам здається, що буде правильніше вважати передмістям неукріплені міські пригороди і слобідки поза міськими укріпленнями, тобто поза дитинцем і поза острогом. Можливо, до передмістя слід для розглядуваного часу, тобто до XII ст., віднести неукріплений Поділ і пригороди по обох берегах р. Стрижня у північній і північно-східній частинах Чернігова, що знаходилися поза стінами острога.

Про осад у Чернігова князями Ізяславом, Всеволодом і Володимиром у 1078 р. літописець розповідає: „И поидоша к Чернигову, и Черниговце затворишася у граде; Олег же и Борис бяшета в Чернигове. Черниговцем же не отворяшимся, приступиша ко граду; Володимер же приступи ко вратом вьсточным, от стръженей отъя врата и взяша град околний и пожгоша огнем, людем выбегшим во днешний город“³.

Як видно з наведеного місця літопису, весь Чернігів називається „градом“. У ньому є „дньешний град“ (дитинець, кремль), куди чернігівці тікають після того, як Володимир прорвався через східні ворота „окольного града“, який був ним підданий вогню.

На підставі літописних повідомлень та археологічних спостережень, топографія Чернігова XI—XIII ст. ст. вирисовується в такому вигляді. До берега р. Стрижня прилягав обширний кремль (дитинець), всередині якого були розташовані Спаський і Борисоглібський собори, Благовіщенська і Михайлівська церкви. Михайлівська церква, як повідомляє літопис, знаходилася на княжому дворі. У східній частині кремля слід шукати місце, де була в 1174 р. збудована Михайлівська церква та княжий двір, точне місцезнаходження яких досі археологічними розшуками встановити не пощастило⁴.

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стор. 315.

² А. К. Ярыгин, Изыскания о древнем расположении г. Чернигова, М., 1905.

³ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стор. 141.

⁴ Розкопки Б. А. Рибаківа у Чернігові в 1947 р., що мали на меті виявити залишки Михайлівської церкви, не дали позитивних наслідків, оскільки на місці цієї церкви в 1804 р. був збудований будинок, в якому до Великої Вітчизняної війни містився Чернігівський історико-краєзнавчий музей.

На півночі і на заході від дитинця розташовувався „окольний град“ або „острог“; на південь від дитинця по берегу р. Десни знаходився Поділ.

Невідомо, з якого саме часу, але з давніх-давен, західна частина Чернігова, що була розташована між кремлем та Єлецьким монастирем, називалася Третьяком. За даними археологічних розкопок 1947 р. Інституту археології Академії наук Української РСР, Третьак, безперечно, є однією з найдревніших частин Чернігова X—XIII ст. ст., про що свідчать знаходжувані тут древні житла цього часу.

Ми не вважаємо можливим, як це робить П. Смолицhev, пояснювати назву Третьака тим, що він ніби виник пізніше інших частин „окольного града“. Навпаки, східну частину „окольного града“, розташовану північніше дитинця, ближче до р. Стрижня, за часів Київської Русі можна розглядати як більш ранню. Адже ця місцевість ще наприкінці XVIII ст., за даними А. Шафонського, зберігала назву Нового міста і Могилки. Назва Могилки свідчить про те, що тут колись був дохристиянський могильник.

Археологічними роботами 1947 р. у Чернігівському кремлі, за 50 м на схід від Спаського собору, на глибині близько 3 м від денної поверхні, були виявлені залишки древнього тілопалення.

Ці спостереження свідчать про те, що урочище Могилки займало чималу територію і включало до початку XI ст. навіть значну північну частину майбутнього Мстиславового кремля. Таким чином, на тому місці, де стоять Спаський і Борисоглібський собори, до побудови Спаського собору був дохристиянський могильник. Отже, чернігівський дитинець, який він знаходився на р. Стрижні, до початку XI ст. займав невелику площу.

Можна думати, що вже в XI—XII ст.ст. Нове місто знищує Могилки, тобто курганий могильник, і тут біля дитинця і берега р. Стрижня розташовувався торг. Підставою до такого припущення є Микольська церква, що знаходилася в цій частині міста. Церкви, присвячені Миколі і Параскеві П'ятниці, часто будувалися на торгу, бо ці святі вважалися покровителями торгівлі.

Трохи пізніше, очевидно наприкінці XII і на початку XIII ст.ст., торг був перенесений ще північніше — на периферію древнього міста і знаходився близько кам'яної церкви Параскеви П'ятниці. На цьому місці чернігівський торг існував і в XVIII ст., нині він розташований трохи північніше.

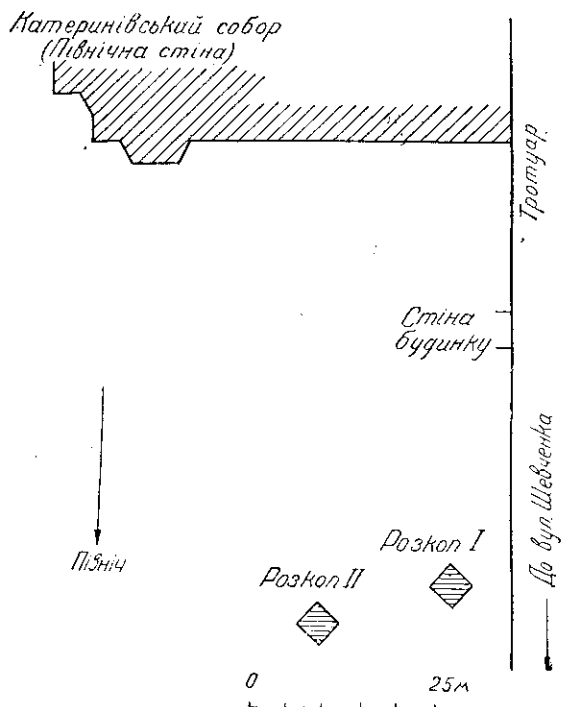

Рис. 6. План розкопів на Третьяку.

Цікаво відзначити, що ще в 20—30-х роках ХХ ст. місцеві жителі пам'ятають, що біля П'ятницької церкви було кілька древніх курганів. Очевидно, це теж була частина урочища Могилки і неукріпленого чернігівського передмістя домонгольського часу.

Деякі відомості про топографію Чернігова часів Київської Русі знаходимо у вищезгаданій праці А. Шафонського.

За даними А. Шафонського, наприкінці ХVІІІ ст. Чернігівський кремль називався Новим містом, а інші частини — Старим містом, оскільки наприкінці ХVІІ і на початку ХVІІІ ст. ст. укріплення кремля були реконструйовані — побудована нова кріпость із сімома земляними бастионами. Ця кріпость була зрита після 1803 р.

У південній частині Нового міста знаходилась цитадель, або замок, з амбарами для снарядів та земляний пороховий погріб.

Воріт у кріпості (кремлі) було троє: „Одні Київські або Любецькі, що знаходились по Любецькій і Київській вулицях біля архієрейського будинку; другі — Погорілі, від яких вулиця до тріумфальних воріт і Гнойової греблі йде. Погорілі тому називаються, що під час пожежі прогоріли. Треті ворота — на правому березі р. Стрижня і Водяними називаються“¹.

„Внутрішня кріпості довжина досягає 250, а ширина — 150; а квадратних до 37 500 саженив“².

„Раніше знаходились у кріпості купецькі крамниці і в них збирались ярмарки, які за 20 років тому раніше на Могилки, а пізніше на П'ятницьке поле виведені... У цій же кріпості у південній частині маленька цитадель за польського панування під назвою замка побудована. За російських воевод, що знаходились у Чернігові, вона називалася малим Верхнім містом“³.

А. Шафонський описує древні укріплення і земляні вали, уже занедбані в ХVІІІ ст., що, безперечно, допомагає визначити розміри Чернігова часів Київської Русі.

„Старе укріплення, — пише А. Шафонський, — що із земляного розваленого валу складається, починається нині від Тріумфальних Єкатерининських воріт, простягається на захід прямо до Єлецького монастиря, тут повертає ліворуч і далі йде повз цей монастир передмістям Третяк, залишивши монастир праворуч, вниз під гору до передмістя Подолу, і тут нині закінчується. Від цього місця йшло воно ліворуч по горі, де Єкатерининська церква стоїть, і прилягало до теперішнього замка або цитаделі, далі йшло ліворуч, повз річку Стрижень, залишаючи її праворуч, і закінчувалося знову там, де нині вищезгадані Тріумфальні ворота стоять, або там, де проходить гребля Гнойова. Цей вал уже в багатьох місцях розкопаний і під будівлі зайнятий. У валу знаходяться ще чотири проїзди, в яких дерев'яні ворота стояли, а саме: перші на Гнойовій греблі, де тепер вищезазнані Тріумфальні ворота стоять; другі на Гончій вулиці; треті на Любецькій вулиці, а четверті біля самої дзвіниці Єлецького монастиря. Коли і ким це укріплення збудовано — невідомо“⁴.

¹ А. Шафонський, Черниговского наместничества топографическое описание, К., 1851, стор. 277.

² Там же, стор. 278.

³ На іконі кінця ХVІІ ст., так званої Єлецької божої матері, зображена частина Чернігівського кремля з верхнім замком, обнесених стінами і баштами. Ця ікона, що знаходиться у чернігівському Спаському соборі, опублікована в „Записках Чернігівського наукового товариства“, т. І, 1931, стор. 92—97.

⁴ А. Шафонський, там же.

Наведений текст А. Шафонського, крім відомостей про древнє чернігівське укріплення, містить назви головних вулиць древнього Чернігова і важливі вказівки про те, де вони пролягали. Порівнюючи вуличні траси сучасного Чернігова, можна встановити, що вулиця Леніна в основному своїм напрямом має відповідати древній Гончій вулиці.

Широкі розвідувальні розкопки, проведені нами в 1947 р. у різних частинах Чернігова, а саме — в центральній і південній частині кремля, а також у східній і західній частині Третьяка, були початком дослідження жилих частин цього древнього міста. Вони дадуть можливість у дальшому провадити археологічні розкопки більших масштабів для вивчення топографії жител і господарських споруд.

Розкопками 1947 р. встановлено:

1) Наявність залишків згорілих жилих споруд часів Київської Русі в найпівденнішій частині кремля, під насипом бастиону XVII—XVIII ст. ст. на глибині 5 м.

2) Значна частина південного сектора кремля (біля валу і будинку Мазепи) має культурні шари XVIII—XIX ст. ст. Більш ранні шари знищені під час побудови бастионів XVII—XVIII ст. ст.

3) Відсутність залишків жилих і господарських споруд і наявність слідів тілопалення на території 50 м на схід від Спаського собору дають підставу висловити припущення про наявність тут дохристиянського могильника, що існував до часу побудови собору. Це підтверджується назвою місцевості — Могилки, яка знаходиться безпосередньо на північ від кремля і зберігала таку назву до XX ст.

4) Розкопками на Третьяку на північ від Єкатерининської церкви встановлена наявність культурного шару домонгольського часу із залишками жилих споруд. Можна вважати, що більша кількість знайденої в цій місцевості цегли XII ст. з клеймами дає можливість припускати існування тут у XII ст. невідомої нам кам'яної церкви.

5) Знайдені під час розкопок 1947 р. у західній частині Третьяка (на вулиці 25 Жовтня, садиба № 8) залишки жилого спорудження з піччю, з полив'яними плитками від підлог, кусочками мозаїки і різноманітним побутовим інвентарем дають підставу припускати, що ця будівля належала знатній людині. Вона становить особливий інтерес у зв'язку з тим, що розшуки древніх цивільних будівель князівського двору поки що не дали позитивних наслідків.

В. А. БОГУСЕВИЧ

О ТОПОГРАФИИ ДРЕВНЕГО ЧЕРНИГОВА

Резюме

Чернигов, важнейший после Киева город Среднего Приднепровья времен Киевской Руси, центр обширного Черниговского княжества, до сих пор остается в археологическом отношении мало изученным.

Письменные источники и археологические исследования не позволяют с достаточной ясностью выяснить его топографию, конфигурацию и размеры в домонгольское время, не говоря уже о характере улиц, кварталов, а также устройстве жилых и хозяйственных сооружений.

Структура города до XI в. неизвестна. Неясно местонахождение древнейшего черниговского детинца. Можно предполагать, что в первой

половине XI в. при кн. Мстиславе Владимировиче он был построен на новом месте или значительно увеличен в своих размерах. Возможно, что древнейшим, домстиславовым детинцем был холм, впоследствии (в XI—XII вв.) занятый монастырем.

Изучение древней топографии Чернигова сильно затрудняется постройкой каменных укреплений и земляных бастионов вокруг Кремля в конце XVII — начале XVIII в., а также перепланировкой города в конце XVIII в. и строительством XIX—XX вв.

Немногочисленные летописные известия и планы XVIII — начала XIX в., работа А. Шафонского о Черниговском наместничестве и раскопки древнего Чернигова 1946—1947 гг. дают важные сведения о топографии города X—XIII вв. В то время основными частями Чернигова был детинец, острог (окольный город) и предгорье.

До XI в. обширный курганный могильник занимал еще северную часть будущего Кремля. При разрастании города в северном направлении торг от стен кремля переместился (к XIII в.) в район Пятницкой церкви.

Археологическими раскопками 1947 г. установлено, что холм в южной части детинца, ранее считавшийся древнейшим черниговским городищем, оказался бастионом XVII—XVIII вв., под которым на глубине 5 м лежат сгоревшие жилища IX—X вв.

Работами 1947 г. установлено, что Третьяк является одной из древнейших частей Чернигова X—XIII вв.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

(Київ)

ЖИТЛА СУПОНЕВСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ

Дореволюційні археологи при дослідженні палеолітичних поселень цікавилися, головним чином, добуванням речового матеріалу та його описуванням без будь-якого аналізу всієї пам'ятки як історичного джерела. Внаслідок такої однобічності досліджень жодна із древніх пам'яток не була всесторонньо висвітлена; господарська діяльність і побут жителів поселення або лишалися зовсім невисвітленими, або про них, на основі самого речового матеріалу, можна було скласти лише загальне уявлення.

Такому спрямуванню досліджень відповідала й методика вивчення пам'яток, яка зводилася до вибирання знахідок з культурного шару без з'ясування їх взаємного зв'язку і розташування. При цьому дослідження провадилися, як правило, на дуже малих площах, іноді навіть на окремих квадратах. Така методика виключала можливість вивчення пам'ятки як в цілому, так і в деталях.

Тільки радянські археологи, озброєні марксистсько-ленінським ученням про історію людського суспільства, вперше підійшли до вивчення древніх пам'яток як історичних джерел. Радянським ученим належить пріоритет у комплексному і всебічному вивченні всіх видів пам'яток матеріальної культури, завдяки чому історія древнього населення нашої країни стає перед нами у всій своїй повноті і різноманітності.

Радянські вчені розробили й блискуче застосували нову методику дослідження археологічних пам'яток, яка дає можливість глибоко і всебічно висвітлити господарство, побут та суспільні відносини древніх жителів території нашої батьківщини. Особливо важливо застосовувати нову методику при дослідженні найдревніших пам'яток-поселень палеолітичної епохи.

Така методика, розроблена у 30-х роках П. П. Єфіменком, була блискуче застосована при вивченні найважливіших палеолітичних пам'яток СРСР — Костенок I, Гагарина, Мальти, Буреті та ін. Дослідження цих стоянок шляхом одночасного розкриття широких площ з усією наочністю з'ясували планування поселень та побудову окремих жилих і господарських споруд і дали можливість відтворити багатобічність господарської діяльності та побуту їх жителів, внаслідок чого ці пам'ятки перетворилися в незамінні джерела для вивчення найдревніших періодів історії людського суспільства на території нашої країни.

Палеолітичних стоянок, на яких збереглися залишки жилих та господарських споруд, відомо дуже мало, і тому кожна нова така пам'ятка має значну наукову цінність. У цьому плані певний інтерес становлять розкопки Супоневської палеолітичної стоянки, матеріали якої залиша-

лися до останнього часу не тільки не опублікованими, але в значній мірі навіть не вивченими.

Кількістю, різноманітністю та своєрідністю здобутих матеріалів і залишками споруд, що збереглися, стоянка в Супоневі може бути поставлена в один ряд з такими відомими пам'ятками палеоліту СРСР, як Мезин, Костенки I, Гагарино, Єлісєєвичі, Гінці, Афонтова Гора II та ін.

Супоневська ранньомадленська стоянка на р. Десні (за 8 км на південь від м. Брянська) була відкрита С. С. Деевим та Г. Ф. Мірчинком

Рис. 1. Супоневська стоянка; вид на р. Десну з верхів'я яру; X — місце стоянки.

у 1925 р. і протягом 1926—1929 рр. досліджувалася П. П. Єфіменком, Б. С. Жуковим, В. О. Городцовим та іншими дослідниками.

Село Супонєво, на території якого була відкрита стоянка, розташоване на підвищенні правого берега р. Десни, який являє собою крейдяний відклад, у багатьох місцях перерізаний глибокими, стрімкими балками. В гирлі однієї з них, яка має назву Баранячий лог, на її правому похилому схилі, захищеному від холодних північних вітрів вищим лівим схилом, і знаходилося древнє поселення (рис. 1).

Як і більшість інших стоянок пізнього палеоліту, стоянка в Супоневі розташована на другій надзаплавній терасі „на висоті 25 м над рівнем Десни і метрів на 35 нижче прилеглої ділянки вододільного плато“¹ (рис. 2).

Стоянка в свій час знаходилася безпосередньо біля ріки і часом заливалася водою, про що свідчать прошарки річного піску, що місцями перекривають горизонт із знахідками (наприклад, на розкопках II, IV, VIII та ін.).

¹ Г. Ф. Мирчинк, О соотношении речных террас стоянок палеолитического человека в бассейнах рек Десны и Сожа, Бюлл. Моск. общ. испыт. природы, нов. сер., т. XXXVII, 1929, стор. 10—11.

Культурний шар лежав у нижній частині пізнього лесу (вюрмського) і був зв'язаний з горизонтом викопного ґрунту рисс-вюрмської міжльодовикової епохи, добре розвиненим на вододілі в околицях с. Супонева. Лесовий покрив на місці стоянки був згодом сильно розмитий, і знахідки місцями опинилися на сучасній поверхні, що й спричинилося до відкриття стоянки. Цьому сприяло й будівництво в с. Супоневі, під час якого штучно заглиблений шлях до річки перерізував площу древньої стоянки.

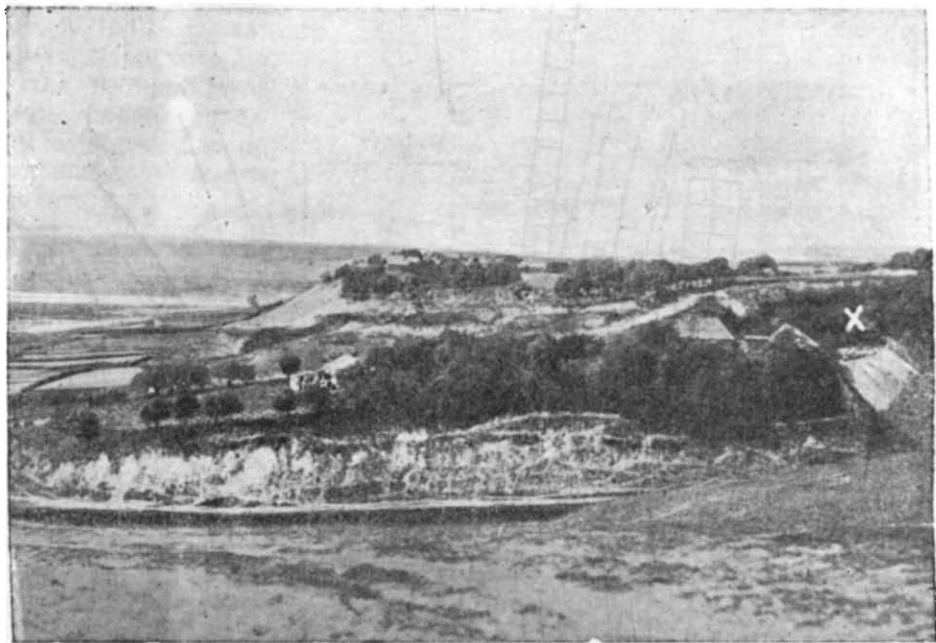

Рис. 2. Село Супонево; X — місце стоянки.

У той час, коли провадилися розкопки у Супоневі, нова методика дослідження палеолітичних пам'яток лише починала розроблюватися, і більша частина площі стоянки була розкрита за старою методикою — шляхом прокладання вузьких і глибоких траншей, які перерізували стоянку в різних напрямках, а знахідки фіксувалися по квадратах із зазначенням їх глибини. В 1927 р. в одному лише випадку (на розкопі VIII) одночасно була розкрита велика частина розкопу, але знахідки були залишені на стовпцях, тому простежити підлогу житлового заглиблення дослідникам не вдалося (та подібного завдання вони перед собою тоді й не ставили). Тільки згодом П. П. Єфіменко мимохідь вказував, що в Супоневі були виявлені „сліди якихось споруд у вигляді неглибоких ям, заповнених культурними залишками“¹.

Незважаючи на це, документація розкопок, що збереглася (окремі розрізи, звіти, польові та колекційні списки із зазначенням квадратів та глибини), дає необхідний матеріал для реконструкції розкопаних жилих

¹ П. П. Ефименко, Первобытное общество, Л., 1938, стор. 555.

і господарських споруд. За 1925—1927 рр.¹ було закладено десять розкопів (I—VIII, А і Б) та два розвідувальних шурфи загальною площею близько 200 м² (рис. 3). Стоянка мала досить потужний культурний

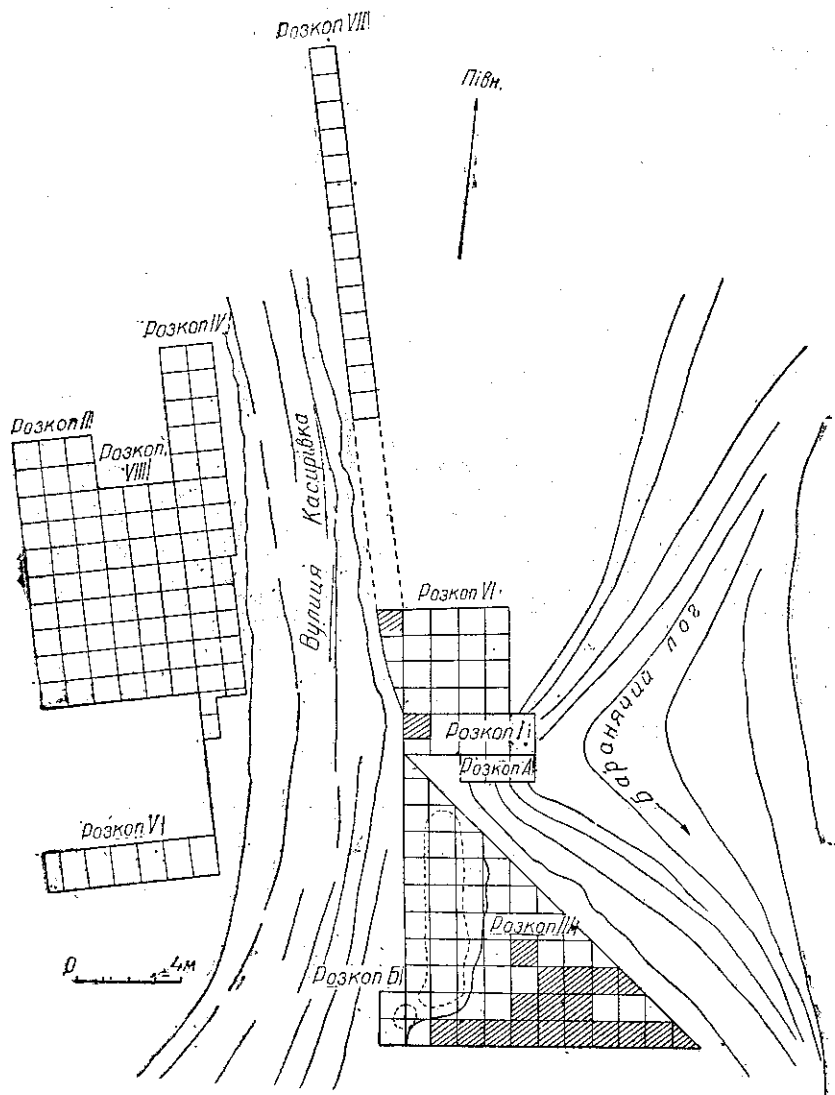

Рис. 3. План розкопок стоянки.

шар (близько 1 м), що складався з великої кількості уламків кременю і виробів з нього, кісток тварин пізньольодовикової епохи, виробів з кістки та бивня, кусків фарби, золи та вугілля.

Розміщення знахідок у культурному шарі дуже нерівномірне. В окремих місцях були знайдені значні скупчення кісток та кременю при наявності вогнищевих заглиблень із великою кількістю золи та вугілля (розкопи II, IV, VIII, III, VII). Їх можна розглядати як залишки жител-напівземлянок або господарських споруд, дуже поширених за пізнього

¹ Результатів розкопок В. О. Городцова в 1928—1929 рр. у цій статті ми не торкаємося, бо відомостей про них майже немає.

палеоліту і добре відомих на ряді стоянок (Костенки I, Гінці, Афонтова гора II, Гагарино, Мальта, Буреть та ін.). Поза такими скупченнями знахідки зустрічалися значно рідше і не утворювали будь-яких комплексів.

Найцікавіший житловий комплекс у Супоневі був розташований в північній частині розкопів IV і VIII (рис. 4). Хоча східна частина житла й була знищена прокладеною там вулицею, але це не перешкоджає розглядати його як ціле. Своєю формою (в плані) житло наближається до круга, трохи витягнутого в напрямі північ-північ-захід — південь-південь-схід. Довжина його понад 7 м, ширина уцілілої частини близько 5 м. Довгаість форми залишків житла могла виникнути і значно пізніше, вже після його зруйнування, внаслідок змивання частини знахідок із середини житла вниз по схилу тераси. На розрізах (рис. 5, 6 і 12) добре видно загальний схил усіх шарів, у тому числі й шару із знахідками, у напрямі південь-південь-схід, у тому ж напрямі збільшується кількість знахідок і на площі самого житла.

Потужність заповнення, яке відповідає заглибленій частині житла, досягає 20—30 см, а в місцях розташування вогнищ — до 40—50 см; причому глибина вогнищ порівняно до рівня підлоги житла доходить до 30 см, як, наприклад, вогнища на кв. 7 і 8 розкопу IV (рис. 5).

Розпорошені кремені й дрібні уламки кісток виявлені і в горизонті,

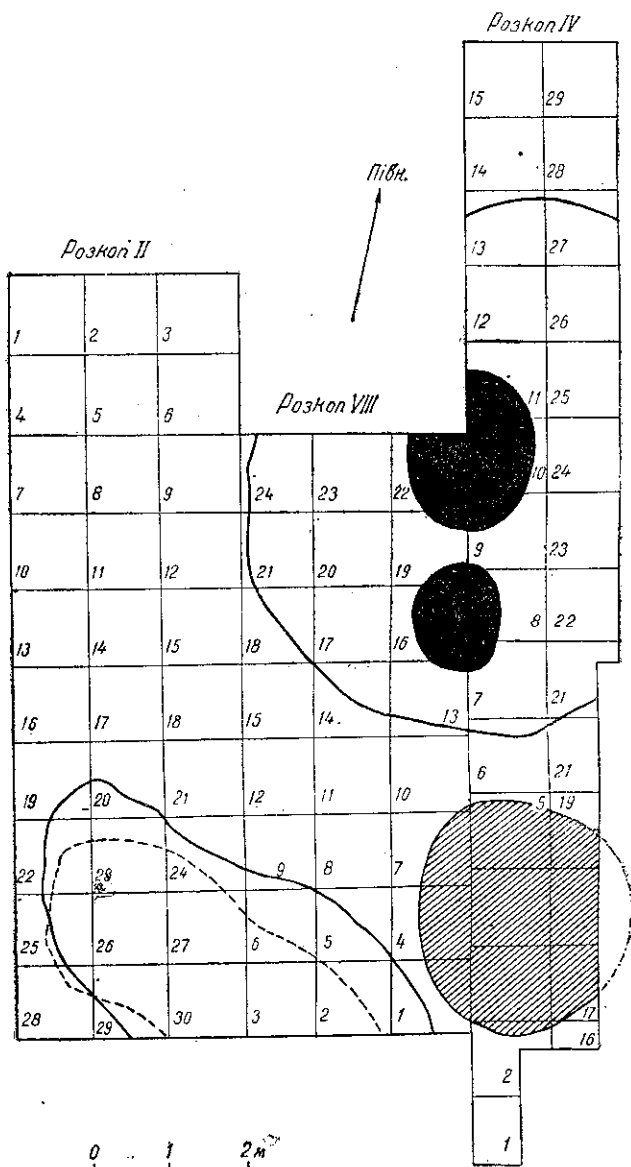

Рис. 4. План розкопів II, IV, VIII.

що перекриває житло, який завдяки цьому набуває характеру справжнього культурного шару. Площа його значно перевищує розміри самого житла.

Найявність значної площі поширення кременів і окремих кісток поза окремими скупченнями можна пояснити, з одного боку, розмиванням культурного шару водою під час повіней або дощовими потоками, які, проте, не зруйнували його основних комплексів. Подібну картину розми-

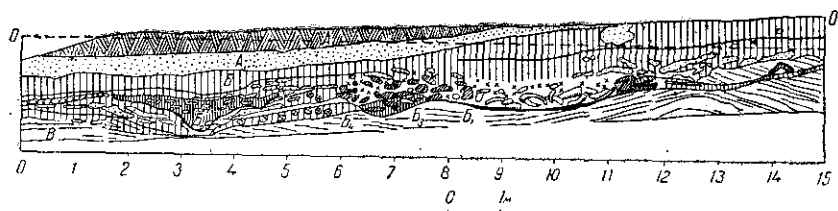

Рис. 5. Розріз розкопу IV.

A — горизонт ґрунту; *A*₁ — шар підзолу; *B* — шар із знахідками; *B*₁ — товстий вуглистый прошарок; *B*₂ — вогнищева яма; *B*₃ — вогнище з численними розщепленими бивнями, пластинами, уламками кісток і кременю; *B*₄ — вохристый і вуглистый прошарки з дрібними уламками кісток і кременіям; *B*₅ — косошаруваті піски.

вання культурного шару спостерігав П. Й. Борисковський під час розкопок Пушкарівської I стоянки в околицях Новгород-Сіверського¹. З другого боку, в ній можна вбачати ділянки самої стоянки, розташовані між окремими спорудами.

Внутрішнє обладнання житла і характер його заповнення мають важливе значення для відтворення побуту та господарської діяльності його жителів.

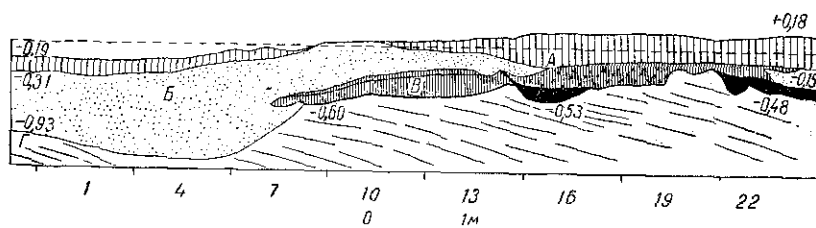

Рис. 6. Розріз розкопу VIII.

A — бурокоричневий супісок, що вміщує кремені вироби та окремі кістки мамонта, іноді обвуглені; *B* — піщано-суглинний шар з ортзандами, що вміщує кремені вироби і вуглисті прошарки; *B*₁ — жовтуватосірий супісок — культурний шар з великою кількістю кісток мамонта, кременів і залишками вогнищ; *B*₂ — косошаруваті піски.

Насамперед привертають увагу два вогнища, розташовані близько одне від одного по центральній подовжній осі житла (рис. 6). Нижнє вогнище розкопане повністю, а верхнє — на три чверті. Форма вогнищ близька до круга з деяким видовженням у напрямі видовження житла, що також пояснюється розмиванням житла водою вже після залишення його людиною.

Розміри нижнього вогнища (на кв. 7 і 8 розкопу IV) близько 1,5 м по більшому діаметру; верхнього — трохи більше, близько 2 м. Запов-

¹ П. И. Борисовский, Пушкаревское палеолитическое жилище, КС ИИМК, вып. VII, стор. 86.

нення вогнищ складається з великої кількості кісток, головним чином у вигляді маленьких обвуглених уламків (особливо у верхньому), вуглинок від перепалених кісток, дрібних виробів з кісті та бивня (особливо в нижньому) і великої кількості кременів. Наявність кістяних виробів у нижньому вогнищі, які здебільшого не мають слідів дії вогню, дає підставу припускати, що воно служило вигрібною ямою для верхнього вогнища. Вироби з кісті і основна маса кременю, очевидно, потрапили у вогнища, особливо у верхнє, вже після залишення житла людиною.

Рис. 7. Скупчення кісток на розкопі VIII (кв. 22—24).

Таке припущення досить імовірне, бо інакше знахідки мали б сліди дії вогню, чого насправді, за деякими винятками, не виявлено.

Не менш важливим є й розміщення кісток на площі житла, в якому може бути відзначена певна закономірність. Так, на розкопі VIII (кв. 22 і 23) були знайдені складені один на одного бивні мамонта, що служили матеріалом для виробництва; деякі з них мали сліди обробки. На кв. 20-24 виявлено скупчення спеціально відсортованих великих кісток мамонта; на кв. 17, 18 та інших — зуби мамонта разом з частинами черепів, часто досить великими (рис. 7) ¹.

Подібна картина була відзначена при розкопках і на сусідньому розкопі IV. На кв. 12, 26, 7, 8 і 22 також виявлено велике скупчення кісток мамонта, в основному щелепів із зубами та великих уламків черепів. На кв. 9, 10, 11, 24 і 25 — скупчення довгих кісток та бивнів тієї ж тварини; з них деякі мають сліди обробки.

¹ Б. С. Жуков, Дневник раскопок 1927 г., Архив музея антропологии Московск. гос. университета, коллекция 346.

Спостереження над характером і розміщенням цих кісткових решток дають підставу говорити про те, що перед нами залишки справжнього довготривалого, частково заглибленого в землю, міцного житла, яке мало досить складне внутрішнє обладнання.

Розміщення зубів мамонта разом з щелепами і навіть цілих черепів по краю скупчення кісток (кв. 7, 21, 22, 23, 26 та 12 розкопу IV і кв. 17, 18, 21 на розкопі VIII) виразно показує розміри цього житла, стіни якого були обставлені черепами та іншими кістками тварин, які мали укріплювати основи для його покрівлі (рис. 8).

В кв. 12 і 26 розкопу IV поверх зубів та черепів лежало багато довгих трубчастих кісток кінцівок мамонта, інколи по дві в ряд, які входили, очевидно, також до конструкції житла як стовпці для підтримання його невисокої покрівлі.

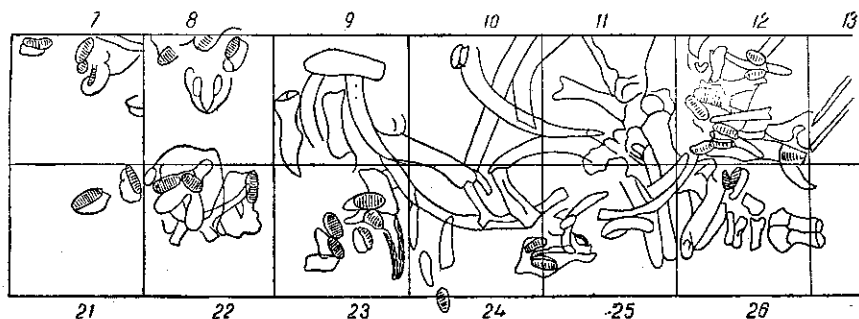

Рис. 8. Поширення кісток на розкопі IV (площа міцного житла).

Внутрішня частина житла була заповнена великою кількістю бивнів, що розклалися, та довгих кісток мамонта, які перекривали собою нижній горизонт кісток значно кращої збереженості.

Деякі кістки і бивні не мають слідів дії вогню, хоч вони і лежать безпосередньо на вогнищах. Це можна пояснити тим, що вони раніше лежали зверху на покрівлі житла і потрапили на підлогу вже при його зруйнуванні. Гіршу їх збереженість у порівнянні з кістками та бивнями, що лежали безпосередньо під ними, можна пояснити довгочасним перебуванням на древній денній поверхні.

Великі ж кістки і навіть ребра (що легко руйнуються), які лежали нижче і тому збереглися краще, знаходилися всередині житла і після його зруйнування були перекриті землею та кістками, що впали разом із зруйнованою покрівлею.

Описане нами житло, очевидно, близько нагадувало зимове житло північних народів недавнього минулого, трохи заглиблене в землю. Розкопане житло трохи підвищувалося над рівнем горизонту, будучи зверху присипане землею, добутою при спорудженні його заглибленої внутрішньої частини. Після зруйнування житла вода вимила частину легких культурних залишків з його внутрішньої частини, особливо з вогнищ. Оскільки древня поверхня стоянки мала схил у південно-східному напрямі, то змиті водою залишки у вигляді золи, дрібних уламків кісток, бивнів та кременю були відкладені нижче по цьому схилу в безпосередній близькості від житла, утворивши досить потужний прошарок, забарвлений вугіллям і вохрою (рис. 5 і 6).

Отже, житло в Супоневі своїм характером і особливостями дуже подібне до тих жител, які були відкриті і досліджені в Гагарині, Костенках I, Єлисеєвичах, Гінцях і на інших стоянках, відрізняючись від деяких з них лише своїми розмірами.

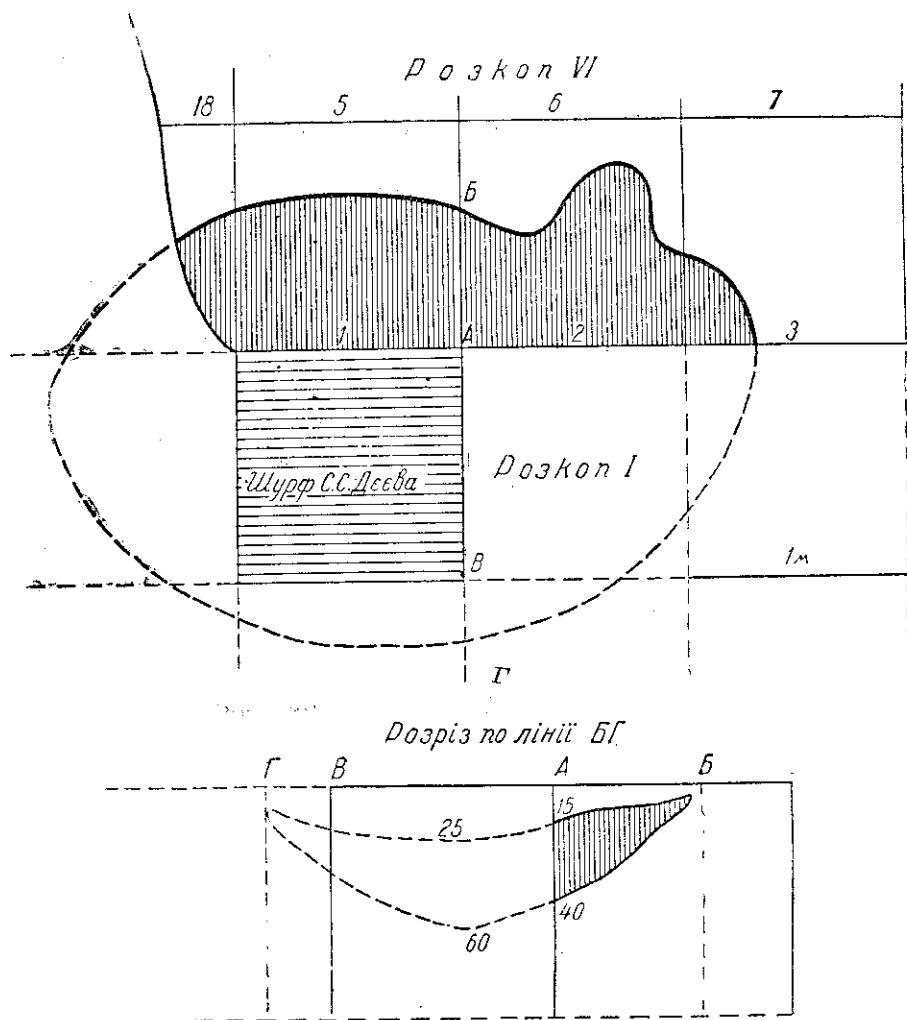

Рис. 9. План і розріз житлового заглиблення на розкопах I і VI.

На розкопі VI також були відкриті залишки двох жилих споруд, але іншого характеру. В них ясно виражених вогнищ встановити не вдалося; можливо, таких вогнищ у цих житлах і не було.

У нижніх (південних) квадратах розкопу VI (рис. 3 і 9), що прилягали до розкопу I, була виявлена частина досить потужної „лінзи“¹ культурного шару (рис. 10,а), заповненої численними знахідками у вигляді кременів, окремих вуглинок, розколотих маленьких кісток та кусків мінеральної фарби (вохри), з яких звичайно складається заповнення житлових комплексів на палеолітичних стоянках.

¹ Цим терміном ми будемо називати залишки жилих споруд.

Товщина лінзи в її найглибшій частині по краю розкопу становить близько 25 см (рис. 9); у тій частині лінзи, що не збереглася, культурний шар мав ще більшу потужність. Це підтверджується розвідувальним розкопом, проведеним під керівництвом С. С. Деева в 1925 р. (рис. 3 і 9), який межував з кв. 1, де культурний шар мав 35 см товщини.

Лінза, безперечно, простягалася і по площі розкопу I (рис. 9), хоча під час його розкопування вона не була виявлена, будучи знищена ба-

лочкою пізнішого проходження, яка тут проходила. Частина лінзи, що прилягала до вулиці, також була зруйнованою, але загальне підвищення її дна дає підставу припускати, що в цьому напрямі вона дуже скоро закінчувалася (рис. 10,а). Навколо лінзи культурного шару по рівню її верхнього краю на древній денній поверхні було виявлено значну кількість безсистемно розкиданих кременів, що трапляються і на всій площі розкопів VI, I та A, а можливо, поширені і на значнішій площі, що була периферією стоянки, на якій не провадилися розкопки.

Це лінзовидне скупчення культурних залишків було нижньою, заглибленою в землю частиною невеликого, майже круглого в плані, житла, яке мало, мабуть, якусь легку конструкцію, що не збереглася і не піддається

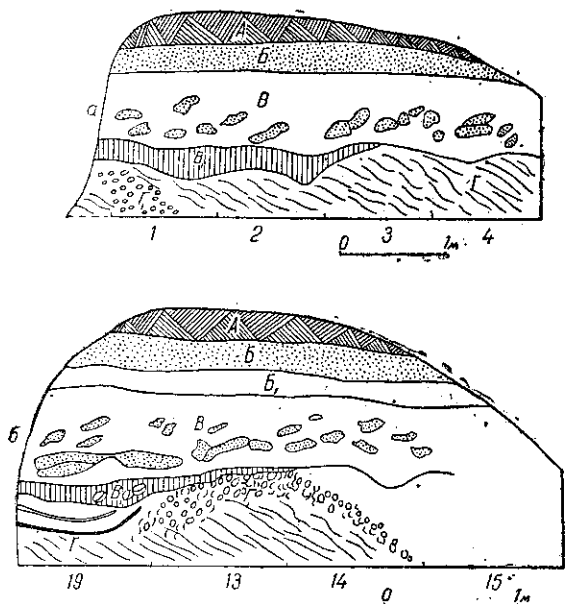

Рис. 10. Розріз розкопу VI.

а — Розріз на межі з розкопом I. А — темний ґрунтовий горизонт; В — підзол; В₁ — горизонт полуторних оксидів з гніздами підзолу; В₂ — культурний шар; Г — шаруватий пісок; Г₁ — крейдяна шебінка
б — розріз по північній стіні: А — горизонт ґрунту; В — підзол; В₁ — інтенсивна смуга ортзанду; В₂ — горизонт полуторних оксидів з гніздами підзолу; В₃ — культурний шар; Г — шаруватий пісок; Г₁ — крейдяна шебінка.

точному відтворенню. Якщо судити з частини лінзи, яка збереглася, можна думати, що розміри заглибини були близько 3 × 2 м. Привертає увагу невеликий виступ з північного боку (на кв. 2) шириною в основі близько 0,6 м, який служив, мабуть, входом до житла (рис. 9). Подібний вхід до житла був виявлений П. П. Єфіменком¹ у землянці А на стоянці Костенки I.

Не менш цікавий і інший житловий комплекс на протилежному (північному) кінці розкопу VI, що також зберігся неповністю. Його західний край знищений під час прокладання вулиці, а розкопана частина становить приблизно половину всього житла (рис. 3, розкоп II). Своєю нерозкопаною частиною це житло йде у північну стінку розкопу.

Зроблений тут поперечний розріз (рис. 10,б) дає уявлення про форму лінзи із знахідками і глибину її заповнення (20 см — у центральній ча-

¹ П. П. Ефименко, Из материалов палеолитического поселения Костенки I, Советская археология, XI, 1949, стор. 116.

стині). Лінзовидне скупчення, поступово стончуючись, закінчується в напрямі вулиці і в глибині розкопу, виходячи своїми краями на рівень древньої денної поверхні.

Нижче від лінзи із знахідками відзначено два темних тонких прошарки, верхній з яких — вохристий (блідорожевий), а нижній — вуглистий (чорний). Їх зв'язок з житлом (лінзою) за документацією розкопок встановити неможливо, але можна думати що це сліди більш ран-

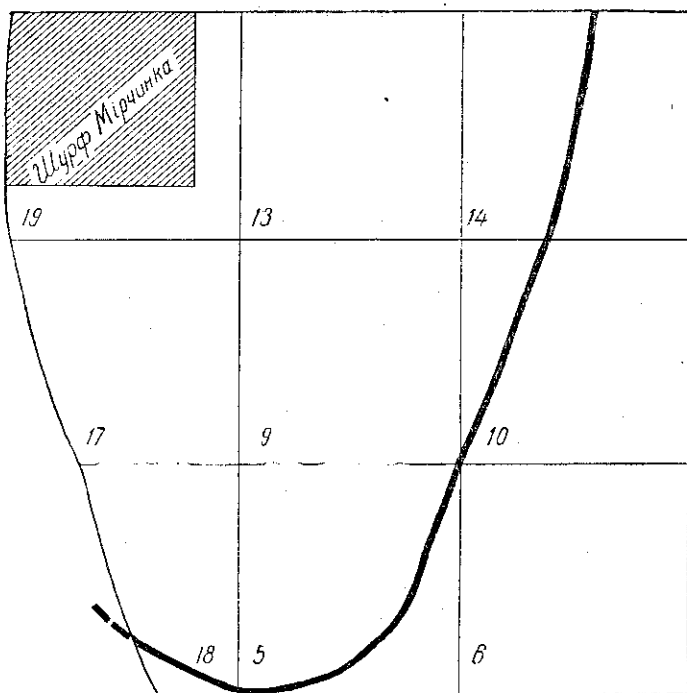

Рис. 11. План житлового заглиблення на північних квадратах розкопу VI.

нього проживання тут людини. Така картина була відзначена і на стоянці Афонтівій Горі II біля м. Красноярська.

Як вважає П. П. Єфіменко, „такі прошарки є, очевидно, залишками ґрунтового покриву. Разом з тим вони свідчать, що людина нерідко відвідувала ці місця під час своїх мисливських експедицій“¹.

Розкопана частина цього житла, що займає кв. 5, 9, 13, 17, 18 і 19 і частково 10 і 14, мала ширину близько 3 м (без західного краю, де проходить вулиця). Довжина житла, якщо судити з його форми (видовжений овал), не перевищувала 6—7 м (рис. 11). Заповнення заглибини, яка є також нижньою частиною короткочасного житла, звичайне — тут знайдено багато кременів, уламків кісток, окремі зуби мамонта, вуглики та кусочки фарби. Хоч більш-менш виразних скупчень кісток великих тварин тут не виявлено.

Житло у північно-західному куті на площі 1 м² було розкопане Г. Ф. Мірчинком у 1925 р.

¹ П. П. Єфіменко, Первобытное общество, Л., 1938, стор. 575.

Краще збереглася заглибина з культурним шаром на площі південних квадратів розкопу IV, яку автори розкопок у 1926 р. (П. П. Єфіменко) назвали „вогнищевою ямою“ (рис. 4 і 5). Початок цієї заглибини був відмічений уже на кв. 2 і 16; на кв. 3 і 17 вона швидко поглиблювалася в напрямі до дальшого ряду квадратів, досягаючи там (кв. 4 і 18) своєї максимальної глибини (0,6 м). Потім північно-західний край заглибини поступово підвищувався, закінчившись на кв. 5 і 19. Східний край заглибини був зруйнований вулицею, і її контури можна відновити лише приблизно в зачистці стінки розкопу товщина культурного шару тут (на кв. 17 і 18) дорівнює 0,2 м. Західний край заглибини закінчувався на відстані 0,8 м (на площі розкопу VIII).

Таким чином, ця заглибина, розташована цілком або частково на дев'ятох квадратах, займає площу близько 8 м². Форма її в плані наближається до круга, в розрізі вона має вигляд лінзи з потовщеною центральною частиною і краями, що поступово потоншуються; дно — округле (рис. 5). Виразних скупчень кісток у заглибині не виявлено, якщо не рахувати чималої кількості кісток псеся, головним чином відрізаних лапок. Чимало знайдено тут і кременів.

Отже, заглибина, або вогнищева яма, є, очевидно, нижньою частиною невеликого короткочасного житла, що мало якусь легку надземну конструкцію, яка могла бути збудована з тонких дерев'яних жердин, вкритих шкурами тварин.

Це короткочасне житло побудоване на місці зруйнованих міцних довготривалих жител, які тут існували раніше, що підтверджується положенням заглибини щодо рівня горизонту, зв'язаного з довготривалим житлом верхніх квадратів розкопів IV і VIII. Як видно з розрізу (рис. 5), заглибина не доходить до рівня вуглистого та вохристого прошарків і зовсім з ними не зв'язана, що наочно свідчить про її пізніше походження.

Характер заповнення заглибини дає підставу припускати, що постійно діючого вогнища в цьому житлі не існувало, хоч окремі вуглинки зустрічаються досить часто, особливо в нижній частині. Можливо, вогонь розводився десь поблизу, і вуглинки могли потрапити в заглибину вже після того, як житло було зруйноване і залишене людьми. Таке ж походження і окремих включень підзолу, що зустрічаються у верхній частині заповнення і не містять ніяких знахідок. Підзол, очевидно, був намитий водою з вищих ділянок тераси.

Цікавим є розміщення знахідок у південному кінці розкопів II і VIII (рис. 4). Культурний шар тут розділений на два горизонти досить товстим (20—25 см) стерильним прошарком піску. Нижній горизонт (рис. 12), потужніший, являє собою досить значне скупчення кісток великих тварин і псеся із незначною кількістю кременів. Заглибина, очевидно, спеціально збудована, була заповнена культурним шаром з вуглинками. У центральній частині вона досягала 26 см глибини і собою нагадувала невелике вогнище.

Верхня межа горизонту знахідок лежала на глибині 1,35—1,40 м від поверхні розкопу. На розкопі II цьому рівню відповідає залишок вуглистого прошарку на кв. 12 і 15 (рис. 12), який є, очевидно, частиною древньої денної поверхні навколо довготривалого міцного житла, розташованого в північній частині розкопів VIII та IV.

Зважаючи на це, можна з певністю сказати, що скупчення кісток нижнього горизонту є також заглибленою частиною довготривалого міцного (очевидно, зимового) житла. Це скупчення розкопане лише частково, бо його південно-східний край іде під стінку розкопів II і VIII. Форма скупчення близька до овалу, видовженого в напрямі північний захід —

південний схід. Довжина розкопаної частини становить 5 м, ширина близько 3 м. На основі дослідження залишків, які збереглися, не можна ще висловити цілком певної думки про надземну частину цього житла. Очевидно, воно в цілому було близьким до житла, що розташоване на місці північних квадратів розкопів IV і VIII. Наявність великої кількості черепів та довгих трубчастих кісток мамонта в заповненні заглибини дає підставу для такого зіставлення, хоч певної закономірності в розміщенні цих кісток тут і не було, можливо, внаслідок сильного руйнування житла та зрушення з місця окремих його комплексів.

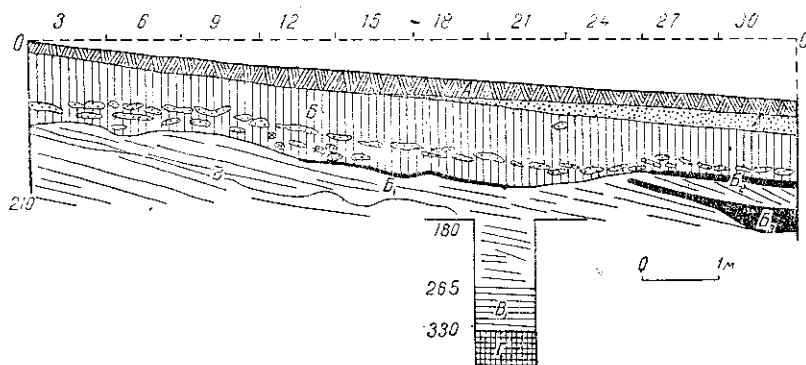

Рис. 12. Розріз розкопу II.

A — горизонт ґрунту; *A*₁ — горизонт підзолу; *B* — щільний глинистий горизонт; *B*₁ — вуглисті прошарок; *B*₂ — верхній шар знахідок (з кременями); *B*₃ — нижній горизонт знахідок (з кістками); *B* — зеленуваті, частково глинисті піски; *B*₄ — горизонтально-шаруваті піски; *F* — крейда.

У північно-західній частині житла, в невеликій заглибині площею 1 м², виявлено скупчення понад 300 кісток псця. Можливо, воно мало певне культове значення для мешканців житла або стоянки. Скупчення кісток псця свідчить ще про одну галузь господарської діяльності — полювання на цього звіра, яке було досить розвиненим.

Житло було зруйноване водою, що залишила поверх руїн товстий шар піску, на якому люди пізніше оселилися в легкому, очевидно літньому, тимчасовому житлі. Верхній горизонт культурного шару і є залишком трохи заглибленої частини цього житла.

На відміну від нижнього, у верхньому горизонті було виявлено багато кременів і вуглинок; уламків кісток, до того ж незадовільної збереженості, було знайдено небагато. Верхній горизонт своїми розмірами трохи перевищує нижній, поступаючись, проте, товщиною (не більше 10—12 см). Верхній горизонт збігається з нижнім у плані і своїм південно-східним краєм також іде у стінку розкопів II і VIII.

Верхній горизонт верхніми краями збігається з рівнем вогнищевими розкопу IV і становить з нею одночасний комплекс.

Окремо треба розглянути значну розмірами складну споруду, розміщену на площі розкопу III (рис. 3). Початкові розміри споруди встановити не вдалося, оскільки задовго до розкопок її західний край був знищений вулицею. Найбільша довжина тієї частини споруди, що збереглася, — близько 11 м, ширина близько 3,5 м. Реконструювати її надземну частину неможливо.

Збереглася основна частина споруди із заглибиною, заповненою скупченням кісток. Вона і є центром всієї споруди, що своєю формою нагадує овал, сильно видовжений з півночі на південь.

Центральна частина споруди являє собою довгу заглибину у вигляді рову шириною в 1,2—1,5 м і глибиною, що на окремих квадратах досягає 30 см. Уся ця заглибина заповнена кістками великих тварин (мамонта, коня, північного оленя) та пісця. В усьому шарі кісток, а місцями й нижче від них, в піску, що їх підстеляє, виявлені знахідки із кременю — від великих заготовок і нуклеусів до найменших осколків, які свідчать, що обробка кременю відбувалася в значній мірі на самій стоянці.

Цікавим є знаходження скупчення спеціально відсортованих кремінних пластин (кв. 30) для виготовлення з них знарядь праці (рис. 13).

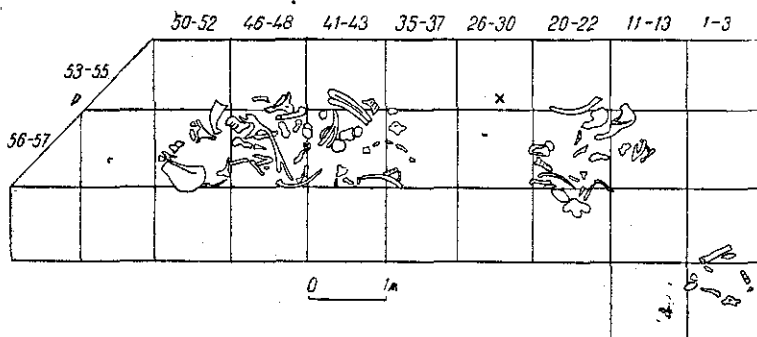

Рис. 13. Скупчення кісток на розкопах III та Б. × — скупчення кремінних ножовидних пластинок — заготовок для знарядь.

Важливими є й знаходження кісток мамонта, що зберегли анатомічний порядок суглобів (на кв. 47 і 51). Це свідчить про те, що частина туш цих тварин не була вжита людьми в їжу. Отже, споруда служила своєрідною коморою, де зберігалися частини туш тварин та їх кістки й бивні для дальшого застосування і обробки. Знайдені тут оброблені бивні та кістки (на кв. 43 і 54) та відсортовані кремінні пластини дають підставу вважати цю споруду і своєрідною майстернею — центром виробничої діяльності жителів стоянки.

Глибина заглибини різна, чому відповідає і різна потужність культурного шару, що її заповнює. Так, на кв. 12, 20—22; 36, 42, 43, 47, 48, 50 і 51 товщина шару із знахідками дорівнює 30 см, а на кв. 28—30 — лише кільком сантиметрам (рис. 13).

У масі знахідок зустрічалися куски блідорожевої вохри, яка зафарбувала культурний шар, особливо в південній частині розкопу, на межі з розкопом Б.

На площі розкопу Б (рис. 3 і 13) розташована невелика округла яма діаметром близько 1 м і глибиною 90—100 см, глибша, ніж заглибина на розкопі III. Вона заповнена окремими кістками різних тварин (мамонта, коня, вовка та ін.), частина з яких має сліди обробки їх людиною у вигляді нарізів, розколів та ін. Найімовірніше, що така глибока й вузька яма використовувалась як місце зберігання продуктів харчування — м'яса тварин, забитих під час полювання.

Такі ями-комори відомі й на ряді інших стоянок пізнього палеоліту (наприклад, у Костенках I)¹.

¹ Сказати щось певне про характер споруд на розкопі VII неможливо, оскільки там була прокладена тільки одна траншея шириною в 1 м. Проте виявлене значне скупчення кісток мамонта дає підставу гадати, що й там була, мабуть, довготривала житлова споруда, подібна до тих, що були досліджені на розкопах II, IV і VIII.

Аналізуючи наші спостереження, можна зробити висновок, що на стоянці було два комплекси споруд, зв'язаних з окремими горизонтами культурного шару.

Перший з них, більш ранній, зв'язаний із нижнім горизонтом знахідок на розкопах II, VIII та IV, характеризується залишками міцних, заглиблених у землю, споруд довготривалого типу з великими скупченнями кісток тварин, головним чином мамонта. При цьому значна частина кісток, безперечно, входила в конструкцію самих споруд і потрапила у внутрішню частину вже після їх зруйнування. Для них характерна також наявність довготривалих спеціально влаштованих вогнищ. Це — звичайні утеплені постійні житла, що були місцем притулку для первісних жителів стоянки в холодну пору року, головним чином взимку.

Другий комплекс, пізніший, характеризується не такими міцними спорудами; тут немає скупчень кісток та добре влаштованих вогнищ. До цього комплексу належать вогнищева яма на розкопі IV, жилі споруди на розкопі VI та верхній горизонт знахідок на розкопах II і VIII. Вони знаходяться вище від більш раннього горизонту, що має вуглистий прошарок і перекритий шаром піску. Це — звичайні сезонні житла, що служили людям захистом від негоди тільки під час їх короткотривалого перебування на місці стоянки, очевидно, в теплу пору року.

Аналогічну картину розміщених знахідок, очевидно, також зв'язану з різними типами жилих споруд, відзначив С. М. Замятін під час розкопок ряду інших стоянок пізнього палеоліту (Костенок II, Бердижа, Боршева I):

„Інколи можна спостерігати — пише С. М. Замятін, — що в місцях скупчення великих кісток порівняно мало кременів і виробів людини, кісткового вугілля та інших знахідок (розкоп III, нижній горизонт розкопів II і VIII у Супоневі. — *І. III.*). Навпаки, в місцях скупчення кремінних знарядь і осколків кісткового вугілля, при постійній наявності в цих місцях великої кількості маленьких роздрібнених уламків кісток, цілі довгі кістки мамонта, як правило, ніколи не трапляються“¹ (вогнищева яма на розкопі IV, верхній горизонт розкопів II і VIII, житла на розкопі VI в Супоневі).

Загальна картина життя на стоянці нам уявляється в таких основних рисах.

Територія стоянки, на якій було розташовано кілька міцних, заглиблених у землю, жител, була залита водою, яка зруйнувала житла і частково розмила знахідки, що були у внутрішній частині, і відклала їх нижче по схилу тераси. Вода розмила древню денну поверхню навколо жител, відзначену на стоянці тонким вуглистим прошарком, не зачепивши лише окремих її ділянок.

Вода поверх усього відклала також товстий шар піску, що перекрив нижній культурний горизонт. Таке затоплення стоянки повторювалося, очевидно, кілька разів за короткий час, як про це можна судити з шаруватості відкладеного тут піску.

Після спаду води на місце стоянки повернулися її попередні жителі й влаштували тут на піску свої нові житла, легшої конструкції. Проте слід відзначити, що перерва в заселенні стоянки була недовгою, і обидва горизонти культурного шару треба віднести до одного й того ж культурного комплексу, оскільки аналіз знахідок, насамперед знарядь з кременю, ніякої різниці не показав.

¹ С. Н. Замятин, Раскопки у с. Гагарина, Известия ГАИМК, вып. 118, 1935, стор. 42.

Отже, Супоневська стоянка була невеликим поселенням первісних мисливців і збирачів, що жили в спеціально влаштованих житлах. Таке поселення становило єдиний господарський осередок, а його населення „утворювало згуртовану виробничу організацію“¹, що складалася на основі спорідненості її членів, чисельність яких не перевищувала кількох десятків чоловік.

Тільки умовами колективності праці можна пояснити ту велику продуктивність полювання і збиральництва, результатом яких є величезні скупчення кісток мамонтів та інших тварин, знайдені на ряді стоянок, у тому числі і в Супоневі. Колективними силами доставлялися на місця стоянок цілі частини туш мамонтів, вага яких інколи становила 0,5—1 т, як це можна бачити на прикладі Супонєва, де частини кістяків мамонтів лежали в нерозчленованому стані, зберігаючи анатомічний порядок (розкоп III).

Низький рівень продуктивності праці, примітивність знарядь праці та страх перед силами природи викликали необхідність створення такого виробничого колективу, поза яким окрема людина в умовах первісно-общинного ладу була приречена на загибель.

Найчіткішу і найяскравішу характеристику виробничих сил і виробничих відносин за первісно-общинного ладу, оснований на колективності праці, дав Й. В. Сталін у своєму геніальному творі „Про діалектичний та історичний матеріалізм“: „Кам'яні знаряддя та лук і стріли, які з'явилися потім, виключали можливість боротьби з силами природи і хижими тваринами поодинокі. Щоб зібрати плоди в лісі, наловити риби у воді, збудувати яке-небудь житло, люди змушені працювати гуртом, якщо вони не хочуть стати жертвою голодної смерті, хижих тварин або сусідніх громад“².

И. Г. ШОВКОПЛЯС

ЖИЛИЩА СУПОНЕВСКОЙ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКИ

Резюме

Исследованием Супоневской позднепалеолитической стоянки (1926—1927 гг.) был установлен факт существования на ней жилых и хозяйственных сооружений.

По характеру устройства и назначению жилые сооружения стоянки можно разделить на две группы.

Первая группа — прочные полуземляночные утепленные жилища с хорошо устроенными углубленными очагами. В конструкцию этих жилищ входили длинные кости, черепа и бивни мамонтов.

Другая группа — легкие сезонные жилища без каких-либо следов стационарных очагов, лишенные скопленных костных остатков.

Хозяйственные сооружения, также полуземляночного типа, служили местом хранения запасов пищи и первоначальной обработки кости бивня и кремня.

¹ П. П. Ефименко, Первобытное общество, Л., 1933, стор. 393.

² Й. Сталін, Питання ленінізму, вид. 11, Укрполітвидав, К., 1947, стор. 468.

П. Й. БОРИСКОВСЬКИЙ
(Ленінград)

ПАЛЕОЛІТИЧНЕ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ БІЛЯ м. АМВРОСІЇВКИ

Вперше скупчення кісток зубрів біля м. Амвросіївки (Донбас) було відзначене геологом Б. Ф. Меффертом у 1912 р. У 1935 р. розкопки у цьому ж місці були проведені співробітником Сталінського історико-краєзнавчого музею В. М. Євсеевим, який встановив наявність тут палеоліту¹.

У 1940 р. розкопки стоянки були продовжені експедицією Інституту археології Академії наук Української РСР, яка працювала під керівництвом І. Г. Підоплічка і за найближчою участю В. І. Бібікової².

Розкопки 1940 р. відбувалися за несприятливих кліматичних умов і тривали тільки 20 днів. Тому І. Г. Підоплічко не зміг повністю дослідити розкриті ділянки розкопу і був змушений значну частину ділянок присипати землею, а вивчення стоянки закінчити вже у 1941 р. Проте Велика Вітчизняна війна перервала даліше вивчення цієї пам'ятки.

Інститут археології Академії наук Української РСР та Інститут історії матеріальної культури Академії наук Союзу РСР, плануючи на 1949 р. великі розкопки біля м. Амвросіївки, виходили з того, що, хоч ця пам'ятка починаючи з 1935 р. стала широко відома серед спеціалістів і увійшла до зведень, присвячених палеоліту СРСР³, відомості про неї були дуже неповні і навіть суперечливі. Нез'ясованим лишалось питання про вік і культурну приналежність пам'ятки, а найголовніше — неясне було питання щодо інтерпретації „костища“ — скупчення кісток зубрів — найцікавішої частини місцезнаходження.

У літературі були висловлені діаметрально протилежні думки в питанні про походження костища (житло, місце загону зубрів, звалище покидьків, культове місце), причому, оскільки існуючі відомості були неповні і уривчасті, жодна з цих думок не була достатньо аргументована.

Ураховуючи своєрідний характер пам'ятки, яку належало вивчати (величезне скупчення фауністичних залишків у сполученні з досить рідкими палеолітичними культурними рештками незвичайного складу), керівництво експедицією було доручено геологу-палеонтологу та археологу і ними спільно здійснювалось⁴.

¹ В. М. Євсеев, Палеолітична стоянка Амвросіївка, Палеоліт і неоліт України, 1947, стор. 265—276.

² І. Г. Підоплічко, Амвросіївське знаходисьце, Археологія, II, К., 1948, стор. 215—216.

³ П. П. Ефименко и Н. А. Береговая, Палеолитические местонахождения СССР, Материалы и исследования по археологии СССР, № 2, 1941, стор. 267—268; История СССР (на правах рукописи), ИИМК, ч. I, II, 1939; Материалы к всесоюзному археологическому совещанию, 1945, стор. 22.

⁴ У цій статті широко використані матеріали польового щоденника І. Г. Підоплічка та його визначення.

Розкопкам 1949 р. передувала розвідка стоянки, здійснена П. Й. Борисковським та І. Г. Підоплічком у вересні 1948 р., що мала на меті з'ясувати післявоєнний стан пам'ятки і визначити місця майбутніх розкопок.

Амвросіївське палеолітичне місцезнаходження розташоване за 2 км від притоки р. Міусу — р. Кринки, у верхів'ях балки Казенної, що впадає у р. Кринку. Воно знаходиться на плато, що підноситься, як показало нівелювання, на 100 м над серпневим рівнем р. Кринки, на мису, утвореному балкою Казенною і ярмом, що впадає в неї праворуч. У балці Казенній, поблизу місцезнаходження, за 300 м від нього, є джерело питної води, яким могли користуватися і в давнину.

Результати розкопок 1949 р. дали можливість І. Г. Підоплічку твердити, що система ярів сучасної балки Казенної існувала в загальних рисах і в епоху утворення Амвросіївського костиста.

Основним завданням розкопок 1949 р. було встановити характер і походження величезного скупчення кісток зубрів і заглиблення у древній поверхні, з яким це скупчення було пов'язане. Треба було також з'ясувати зв'язок скупчення кісток і культурних залишків, що залягали у ньому, з підйомним кремінним матеріалом, поширеним на поверхні землі на схід від костиста, на площі близько 20 000 м², і з культурними залишками, які були виявлені в шурфах на схід і на південний схід від костиста.

У зв'язку з цими завданнями було закінчено дослідження розкопу 1940 р. і розкрита майже вся поверхня костиста, не розкопана за попередніх років. Значна частина цієї розкопаної площі костиста з його північно-східного краю, протилежного тій частині, яка вивчалася в 1935 і 1940 рр., була досліджена. Всього на площі костиста і суміжних з нею ділянок розкопано близько 201 м², з них площа в 102 м² була розібрана до древнього ґрунту. Крім того за межами костиста закладено 16 розвідувальних шурфів (№ 13—29), частина з яких дала важливі матеріали.

Внаслідок розкопок було з'ясовано, що скупчення кісток зубрів, яке залягало під чорноземом і суглинком, заповнювало древній яр, що прорізував суглинок у напрямі з північного сходу на південний захід, завширшки в 4—5 м і завдовжки в декілька десятків метрів. Цей яр впадає також у древній, але більший яр.

Ярок, будучи дуже неглибоким (1—1,5 м максимальної глибини), простягався по схилу яру, існуючого і нині, що впадає в балку Казенну. Схили ярка мають різну будову: південно-східний бік, що прилягає до підвищеного мису, на схилі якого ярок розташований, стрімкий (стрімкість 30—45°). З цього боку кістки зубрів, що заповнюють яр, примикають прямо до такого ж стрімкого древнього схилу, утвореного крейдовим вапняком. Протилежний, північно-західний схил ярка дуже пологіший, має стрімкість не більше 10—20°, підноситься максимум на 40 см над дном ярка і, утворюючи слабо виявлений перегин, переходить далі на північний захід у схил згадуваного вже древнього яру. Вузький і неглибокий яр, особливо порівняно із своїм північно-західним схилом, більше нагадує полицю або уступ на схилі великого яру¹, поверхня південного схилу якого рівномірно пологіша; на ній не виявлено ніяких ознак ярка, розкритого розкопками, що прорізував її в давнину.

¹ Суглинок, в якому був прорізаний яр, заповнює древнє заглиблення у крейдовому вапняку. Це заглиблення має значно стрімкіші схили і різкіше виявлений профіль, ніж яр, який ми досліджували.

Ретельне розчищення древнього дна ярка, що підстилає скупчення кісток (причому древня поверхня ґрунту була залишена нерозібраною; знято було лише кістки та інші культурні залишки, які на ній залягали), показало, що про древню жилу западину, про залишки палеолітичного житла тут не може бути й мови. Дно ярка мало нерівні, невизначені обриси, в окремих місцях його запливли кістки та їх анатомічні групи. Яроч поступово поглиблювався і поширювався у напрямі на південний захід. Але на всьому його протязі дно було нерівним і ознак, які б свідчили про його штучне походження, не було виявлено. На дні ярка були відсутні ямки або заглиблення, конструктивного характеру (сховища, ямки для стовпів і т. д.).

Як на дні ярка, так і в костищі, що його заповнює, не виявлено слідів вогню у вигляді попелу, вугілля, обпалених кісток, не кажучи вже про вогнища, які могли б бути влаштовані на дні житла. Отже, хоч розміри і загальний профіль амвросіївського заглиблення нагадують деякі палеолітичні і пізніші житла, ми з певністю можемо сказати, що ця древня заглибина — неглибокий яроч, заповнений пізніше кістками і палеолітичними культурними залишками, — ніколи не використовувалася як житло.

На дні ярка траплялися окремі кістки зубрів та їх анатомічні групи, що цілком запливли в суглинку. Вище кістки зубрів лежали суцільною товщею (брекчією), цілком заповнюючи яроч і частково поширюючись за його межі. Найбільша потужність брекчії вдовж осі ярка досягає 1 м; біля країв ярка товща залягання кісток зменшувалась до 10—12 см. Кістки, що заповнювали яроч, залягали в суглинку, причому верхній горизонт суглинку мав червонувате забарвлення і був завтовшки в 15—50 см. Нижній горизонт суглинку, що вкривав дно ярка, мав сизуватіше забарвлення із зеленкуватим полиском; потужність його 15—80 см.

Ці два горизонти суглинку мають однакове походження і розрізняються між собою тільки забарвленням. Вміст обох горизонтів (кістки, кремні) — цілком однаковий.

І. Г. Підоплічка вважає, що нижній горизонт суглинку має сизе забарвлення тому, що на першому етапі заповнення кісткового скупчення суглинком матеріал надходив за рахунок оголеної крейди з південно-східного схилу ярка.

Верхній горизонт суглинку має червонувате забарвлення за рахунок характеру делювіального матеріалу, а головним чином, у зв'язку з древнім ґрунтоутворенням, що охопило свого часу поверхню кісткового скупчення, але було припинене дальшими процесами.

Однорідність вмісту обох горизонтів дає нам можливість, хоч дослідження їх відбувалося окремо, описати обидва горизонти разом.

Скупчення кісток складалося із величезної кількості кісткових залишків, що належали виключно зубрам (*Bison priscus*). За підрахунками і визначенням І. Г. Підоплічка, на розкопаній в 1949 р. площі виявлено залишки 202 особин зубра. Крім того залишки 294 особин зубра виявлено під час розкопок 1935 і 1940 рр. Можна думати, що на нерозкопаній площі місцезнаходження є залишки приблизно 450—500 особин зубра. Отже, за підрахунками І. Г. Підоплічка, в Амвросіївському палеолітичному місцезнаходженні на порівняно невеликій площі залягають залишки 950—1000 особин зубра.

Серед кісток траплялись анатомічні групи: хребці (до дев'яти разом), кістки передніх та задніх кінцівок, черепи з роговими стрижнями і кількома хребцями. Але таких анатомічних груп, порівняно з загальною кількістю кісток, було небагато — до 100. Цілих кістяків (подібно до

знахідок цілих кістяків хоча б на Мальтинській палеолітичній стоянці тут не виявлено.

Кістки належали в рівній мірі всім частинам кістяка зубра. Будь-якого помітного переважання тих або інших частин кістяка — не виявлено. Кістки належали особинам різного віку — і дорослим, і зовсім молодим зубрам, як це буває у звичайному стаді.

Кістки інших тварин, крім зубрів, тут відсутні. Лише у периферійній частині скупчення, трохи вище поверхні кісткового шару, був знайдений астрагал коня, очевидно випадкового походження.

Переважає більшість кісток, знайдених у скупченні, була ціла. Деякі кістки, внаслідок тиску на них інших кісток або землі, мали сліди зломів. При суцільному перегляді декількох десятків тисяч кісток, знайдених під час розкопок 1949 р., були виділені 14 кісток, що мали сліди різання кременним знаряддям. Пізніше ці кістки були досліджені з допомогою бінокулярного мікроскопа С. А. Семеновим, який зробив такий висновок: „На більшій частині поданих для аналізу фрагментів кісток зубра дійсно є нарізки кременним знаряддям. Їх походження не може бути пояснене природними факторами. Нарізки зроблені рукою людини“.

У загальних рисах такий же висновок зробив і М. П. Грязнов, який ознайомився з цими кістками.

Кістки із слідами різання кременним знаряддям були знайдені в різних горизонтах, — як у верхній частині костища, так і на самому його дні.

Безперечно, кісток із слідами відколювання, зробленого в давнину, було значно більше, ніж це виявлено, проте ця кількість все ж дуже незначна, порівняно із кількістю кісток, що залягали в скупченні. Кісток із слідами дії вогню, як і попелу та вугілля (чи то деревного, чи кісткового), зовсім не виявлено.

Палеолітичних культурних залишків — оброблених кременів і кістяних знарядь — у скупченні було знайдено небагато. Всі ці залишки рівномірно розподілялись у верхніх і в найнижчих горизонтах костища. Немає даних для того, щоб говорити про переважне їх залягання в тому або іншому горизонті. До закінчення вивчення культурних залишків ми можемо покищо викласти лише дані попереднього з ним ознайомлення, головним чином у польових умовах.

Кремень, що був підданий обробці, — темносірий, іноді трохи коричнюватий, прозорий, крейдяний. В найближчих околицях у крейдяних відкладах є багато родовищ такого кременю; багато його трапляється і в галечниках. Майже всі кремені, знайдені в костищі (крім 4—5 екземплярів), не патинізовані, не обкатані, мають свіжі гострі грані. Склад кременних виробів, знайдених у костищі під час наших розкопок, дуже цікавий. Таких виробів — три групи.

1) Це, насамперед, кілька десятків (близько 50) призматичних нуклеусів. Нуклеуси в середньому завдовжки 5—7 см. Вони типові для пізнього палеоліту, але їх обриси не дуже правильні. Особливість їх — значна товщина і ширина; своєю формою вони швидше подібні до кулі або до металевого каменя. Витягнутих вузьких екземплярів серед них не виявлено. Другою особливістю нуклеусів є повна відсутність на них слідів підправління, вторинної обробки, перетворення їх у нуклевидні скобелі, скребачки або різці (виняток становить один екземпляр, дрібною старанною ретушшю по краях площадки перетворений на скобель).

2) Далі — кілька сот видовжених правильних ножовидних пластин. Розміри їх — неоднакові. Але великих пластин, що були б довші за

9 см, так само як і мініатюрних екземплярів завдовжки 1—2 см, тут не виявлено. Більша частина пластин має 4 см довжини при 1,5—2 см ширини. Привертає увагу ряд природно загострених правильних пластин. У всіх пластин краї досить прямі, гострі, не відретушовані. Проте при сильному збільшенні — до 50 раз (при вивченні з допомогою бінокулярної лупи) майже у всіх пластин на обох краях (і з верхньої і з нижньої поверхні) виявлено дрібні вищербини і заповірованість, утворені внаслідок використання пластин як ріжучого знаряддя.

3) Третя і остання група кремінних виробів, яких на Амвросіївському костіщі виявлено 90 екземплярів, — вузькі мініатюрні вістря із затупленим краєм. Довжина цілих екземплярів (таких більшість) 2,5 — 4 см, ширина 0,3—0,5 см. У всіх екземплярів дрібною крутою затуплюючою ретушшю цілком оброблений один довгий прямий край, а протилежний, трохи вигнутий край, — тільки біля самого вістря. Приблизно в половині вістрів такою дрібною затуплюючою ретушшю оброблений правий край, тоді як в іншій половині — лівий.

Проведене С. А. Семеновим вивчення цих вістрів з допомогою бінокулярного мікроскопа (збільшення в 68 раз) довело, на відміну від подовжених пластин, що на їх краях і на вістрі не виявлено будь-яких слідів спрацьованості у вигляді дрібних вищерблень або заповірування. Отже, вістря не могли використовуватися як проколки, свердла або ріжуче знаряддя, встановлені в оправу з дерева або з кості.

Найімовірнішим є припущення, що людність, яка жила за палеолітичних часів, використовувала ці вістря як вкладиші в кістяні або дерев'яні наконечники мисливської зброї. Пластини із затупленим краєм двома паралельними рядами закріплювались у кістяному або дерев'яному стержні з пазами, причому затуплений край примикав до стержня, а протилежний — невідретушований гострий край — виходив назовні. Можливо, злегка виступало і вістря, будучи звернене донизу і відретушоване з двох боків; таким чином утворювався наконечник, що трохи нагадував гарпун.

Така інтерпретація амвросіївських мініатюрних вістрів із затупленим краєм підтверджується наконечником з кремінними вкладишами із Талицької пізньопалеолітичної стоянки. Там добре зберігся кістяний стержень з двома рядами пластин із затупленим краєм, вправлених у нього, що нагадують амвросіївські¹. Затуплений край пластин прилягав до стержня, в той час як гострий невідретушований край виходив назовні.

Наша інтерпретація амвросіївських вістрів має підтвердження і в їх поширенні на костіщі. Вони залягали на різних глибинах — на самому верху і в самому низу скупчення кісток, але розташовувались у ньому нерівномірно, окремими компактними групами.

Найбільше виявлено вістрів у центральній частині скупчення, на ділянках, що були розкопані в 1940 р. У чотириметровому кв. 5 їх було 14 екземплярів, у кв. 7—19, у кв. 8—12 екземплярів. На периферії скупчення, відразу ж за межею його центральної, основної частини, у двох сусідніх метрових кв. 330 і 346 було знайдено 6 екземплярів вістрів. Хоч у жодному випадку не було простежено розташування вістрів у тому положенні, в якому вони були розташовані в оправі, проте можна ду-

¹ Наконечник із Талицької стоянки не опублікований; зберігається в Державному музеї антропології у Москві. Вміщена у статті О. М. Бадера (О. Н. Бадер, Первоначальное заселение Урала и Волгокамья человеком, Ученые записки Молотовск. гос. университета, т. V, вып. 2, 1947) схема дає про цей наконечник лише віддалене уявлення. Користуємось рисунком, наданим у наше розпорядження М. Д. Гвоздовер.

мати, що такі компактні групи вістрів збереглися від наконечників з вкладишами, що лежали тут і зруйнувалися.

Крім трьох, досить значних груп кремінних виробів, охарактеризованих нами, в скупченні кісток у різних місцях було знайдено: кілька десятків масивних, з неправильними обрисами, необроблених жовен кременю, що мали до 15 см у діаметрі; до десяти відщепів і осколків кременю і приблизно таку ж кількість великих валунів крейдяного вапняку до 24 см у діаметрі.

Отже, склад кремінного інвентаря Амвросіївського костища — не звичайний. У ньому відсутні характерні для пізньопалеолітичних стоянок скребачки і різці різних типів; майже не виявлено відщепів і осколків кременю, яких так багато ми знаходимо у пізньопалеолітичних стоянках. Як побачимо далі, кремінний інвентар Амвросіївського костища дуже відрізняється від кремінного інвентаря Амвросіївської стоянки, тобто від кременю, зібраного на поверхні на схід від костища і виявленого у шурфі № 24.

Розкопки 1949 р. дали 12 кістяних наконечників, що походять з костища. До цієї кількості треба додати 10 наконечників, знайдених під час розкопок 1935 і 1940 рр. Понад половина наконечників, хоч були поламані, збереглися цілком у всіх своїх частинах, причому окремі їх куски іноді лежали вкупі, один біля одного, іноді ж були дуже зміщені і відділені один від одного кількома метрами.

За своєю довжиною наконечники дуже варіюють — від 10 до 25 см. Вони виготовлені з кісток кінцівок зубра і мають веретеноподібну форму, із загостреною основою і добре відшліфованим вістрям. У перерізі наконечники овальні, злегка сплюснені і в середній частині мають 1—1,5 см у діаметрі. З 22 наконечників тільки один має неглибокі поздовжні двобічні пази, а два — такі ж однобічні пази. В пази могли вставлятися і за допомогою смоли закріплюватися описані вище кремінні вістря із затупленим краєм (вкладиші).

У костищі було знайдено два куски червоної вохри. Один кусок виявлений у центрі костища, на території розкопу 1940 р. на тій же ділянці, де залягало велике скупчення цілих рогів зубрів (понад 10). Другий кусок, дуже маленький, знайдений ближче до північно-східного краю костища. Нарешті, у периферійній північно-східній частині костища була знайдена черепашка *Cerittum*. Черепашка належала до четвертинної, а не крейдяної епохи і, очевидно, як прикраса, була принесена людьми з морського узбережжя.

Цим вичерпуються культурні залишки, знайдені на костищі.

Повернемося знову до опису самого костища.

Розкопками 1949 р. виявлені межі й обриси північно-східного краю скупчення кісток і встановлено, де закінчується скупчення (завтовшки в кілька десятків сантиметрів), густо насичене кістками зубрів, і де починається обширна периферія, що має тонкий (завтовшки до 10 см) шар кісток, які лежали на суглинку або на крейді і були змиті із скупчення.

Північно-східний край скупчення збігається з верхів'ям невеликого древнього ярка, про який ми говорили вище. Але в той час як верхів'я ярка має невизначені, розпливчасті обриси, північно-східний край скупчення різко обмежений і відділений від периферії, що поширюється на північний схід від нього. Верхня поверхня скупчення кісток утворює тут, при переході до периферії, уступ або поріг, який простягається з південного сходу на північний захід (перпендикулярно до довгої осі від ярка і скупчення) по прямій лінії на відстані близько 6 м.

Загальна висота порога досягає 40—45 см. З його розрізу було видно, що тут суцільна товща кісток, яка утворює скупчення, ділиться на два прошарки — верхній і нижній, між якими залягає майже стерильний прошарок суглинку завтовшки до 25 см.

Ширина цього прошарку суглинку, що утворює нібито клин від порога у бік скупчення кісток, — близько 1 м. Далі на південний захід два прошарки кісток, розділені прошарком суглинку, зливаються в один.

За межами порога, на північний схід від нього, простягається тонкий (близько 10 см завтовшки) шар кісток зубрів намівного походження. Кістки, що його утворюють, змиті з основного скупчення. Характерно, що серед них майже відсутні анатомічні групи, які, хоч зрідка, трапляються у скупченні.

Поріг, що тягнеться по прямій лінії, безперечно, утворився на місці якоїсь штучної, улаштованої людиною перешкоди, що обмежувала костище. Можливо, що це була товста колода або кілька колод, покладені вздовж північно-східної межі костища. Характерно, що в суглинку і крейді, які підстилають поріг, відсутні відповідні йому уступи або перегини.

І. Г. Підоплічко відзначає, що кістковий шар, який покриває суглинок порога, складається головним чином з великих кісток, притому без помітного анатомічного зв'язку, в той час як у шарі кісток, що підстилає суглинок, трапляються анатомічні групи. Кістковий шар на ділянках, що знаходяться на північний схід від порога, містить цілі кістки і навіть анатомічні групи. Тому створюється враження, що частина кісток була винесена під перешкодою (колодою?), яка утворила поріг. При розбиранні порога під суглинком, що вклинюється між двома прошарками кісток, виявлена група великих трубчастих кісток, розташованих вертикально і похило, які своїм положенням показують напрям руху біля перешкоди, що зникла. Про те, що кістки в щось вперлись, свідчить їх розташування: стегнова та гомілкорова кістки, радіус, метатарзус лежать нібито впродовж осі перешкоди. Таке ж спрямування кісток біля основи порога спостерігається у кв. 331.

На протязі близько 1 м у кв. 331, 332 і 316 поріг був деформований невеликою вимоїною, що прорізувала його; у пізніші часи вимоїна була заповнена намівним шаром чорнозему.

Внаслідок розкопок 1949 р. була розкрита точно визначена північно-східна межа скупчення кісток зубрів.

Складніше було визначити південно-східну межу скупчення. Південно-західний край костища, що прилягав до невеликого новоутвореного ярка, який простягався з південного сходу на північний захід і прорізував древній яр, заповнений кістками, був розкритий розкопом В. М. Євсеева в 1935 р. Можливо, що південно-західний край костища був зруйнований цим новим ярком.

Проте І. Г. Підоплічко робить висновок, що внаслідок утворення ярка була зруйнована тільки периферія костища і не зачеплений основний кістковий шар, що являв собою міцну кісткову брекцію, стійку проти розмивання.

І. Г. Підоплічко припускає, що позначена на рисунку В. М. Євсеева прямою, нібито обрубаною лінією південно-західна межа костища виникла не внаслідок утворення ярка, що виник пізніше, а є, як і розкритий в 1949 р. поріг, основною межею скупчення кісток. Якщо ми погодимось з цим припущенням, то загальну довжину костища (до порога, не ураховуючи периферії) можна визначити в середньому в 31 м (33 м по південно-східному боці і 29 м по північно-західному).

Південно-східна межа скупчення кісток визначається древнім крейдовим схилом, до якого прилягає костешище. Межа ця простягається майже по прямій лінії з незначними вигинами на відстані близько 33 м. Північно-західний схил древнього ярка, заповнений, як про це вже згадували, кістками, на відміну від південно-східного, — дуже положистий. Шар кісток, у міру підняття цього схилу, стає все тоншим і поступово сходять нанівець.

Верхня межа північно-західного схилу древнього ярка може бути і північно-західною межею скупчення кісток. Проте ця межа, внаслідок розмивання, якого зазнавало скупчення, і змиву значної кількості кісток на протилежний північно-західний схил древнього ярка, визначається дуже нечітко¹. У середньому ширина скупчення дорівнює приблизно 6 м. Отже, скупчення кісток зубрів утворювало фігуру, що нагадувала трапецію, і мало площу 180—190 м². До цього треба додати кілька сотень квадратних метрів периферії, куди кістки були змиті із скупчення. Про периферію, що розташовувалася на північний схід від порога, ми також уже згадували. Очевидно, така ж периферія знаходилася і на південному заході від скупчення, але була зруйнована новоутвореним ярком.

Інший тип периферії являють собою ділянки, розташовані на північний захід від скупчення. Тут, на протилежному схилі древнього ярка, кістки лежать на суглинку і на крейді тонким шаром і місцями розташовані по поверхні крейди язиками, що свідчить про змив їх з центральної частини скупчення. Змивання кісток по схилу сталося ще тоді, коли деякі з них зберігали анатомічний зв'язок.

Кремені, що зрідка трапляються разом з кістками, на відміну від кременів, що походять із самого скупчення, іноді вкриті патиною, подібно до кременів, що походять з поверхні і трапляються у шурфах. Таке розташування змитих кісток на протилежному схилі древнього ярка цілком певно свідчить про те, що цей ярк був утворений на схилі глибшого і ширшого древнього яру, що зберігся і донині.

Верхня поверхня скупчення кісток, трохи нахилена на північний захід, загалом рівна, з незначними опуклостями і заглибинами. Кістки тут дуже утрामбовані і, очевидно, спершу утворювали справжній вал, що підносився над ярком.

На ділянках, розкопаних у 1940 р., кістки верхньої поверхні скупчення збереглися значно краще, ніж на ділянках, розкопаних у 1949 р.; тут кістки складаються з невеликих уламків і серед них менше анатомічних груп. В той час як поверхня ділянок, розкопаних у 1940 р., переважно трохи вгнута, поверхня ділянок, розкопаних у 1949 р., переважно опукла. І. Г. Підплічко пов'язує це з меншою потужністю покривного суглинку в розкопі 1949 р.

Кістки в скупченні не мали слідів сортування. У різних частинах скупчення і на різних глибинах представлені загалом в однаковій мірі різні кістки зубрів. Відзначимо лише, що в південно-західній частині розкопу 1940 р. (кв. 1, 2, 4, 5) виявлено більшу кількість цілих рогових стержнів зубрів (іноді з черепами), ніж на будь-якій іншій ділянці костешища. Тут же був знайдений і великий кусок червоної вохри, про який ми згадували вище.

Наприкінці зазначимо, що костешище, як і шари суглинку та чорнозему, що перекривають це костешище, в багатьох місцях порізане кротолинами сліпців.

¹ Коли б не було порога, то так само нечітко визначалася б і північно-східна межа скупчення.

При ознайомленні з матеріалами Амвросіївського костига постає питання: чи це не палеолітична пам'ятка? Але про палеолітичний вік місцезнаходження достовірно не говорять ні фауністичні залишки, ні кремінний та кістковий інвентар.

Відповідь на це питання дали закладені нами шурфи, зокрема шурф № 24, яким були розкриті залишки одночасної костиги стоянки.

Шурф № 24 площею 6 м² (2×3 м) був закладений за 200 м на схід від північно-східної стінки розкопу 1940 р. У цьому напрямі поверхня мису, утвореного балкою Казенною і яром, що впадає у неї праворуч, трохи підвищується, і ділянка, на якій розташований шурф, на 8 м вища від верхнього схилу ділянки, на якому розташовані розкопи 1940 і 1949 рр.

Стратиграфія шурфу № 24 така (зверху вниз):

	м
1) чорнозем	0—0,54
2) темнопальовий суглинок, у найнижчій частині прошарку дрібного вапнякового гравію	0,54—1,00
3) іржава сизозелена глина, прокопана до глибини	1,5

Знахідки культурних залишків починаються в шурфі відразу ж під дерновим шаром і йдуть у чорнозему і в суглинку на глибину 90 см від поверхні. Нижче культурні залишки зникають.

Найбільше культурних залишків знайдено в нижній частині чорнозему та у верхній частині суглинку, на глибині 20—70 см від поверхні. Культурних залишків — оброблених кременів і розколотих кісток — у шурфі дуже багато. Але ясно вираженого культурного шару, простежуваного у вигляді стрічки по стінці розкопу, що має чітко окреслену нижню і верхню межу, — не виявлено. Це — швидше горизонт залягання культурних залишків.

Культурні залишки, виявлені у шурфі, дуже відрізняються від культурних залишків, знайдених у костигі, хоча і мають з останніми деякі спільні риси. Культурні залишки представлені насамперед розколотими і обробленими кременями. Всього на площі в 6 м² виявлено понад 3000 розколотих кременів, включаючи до цього числа й великі жовна та нуклеуси і найдрібнішу луску. Всі кремені темносірі, прозорі, крейдові, такі ж як і на костигі, але на відміну від кременів, що походять з костиги, кремені із шурфу вкриті білою або голубою патиною. Кремені не мають ясно виявлених слідів обкатаності, але грані їх і краї трохи зашпигані, не такі свіжі й гострі, як грані і краї кременів із костиги. Де кілька кременів перепалені, тоді як кремені із слідами дії вогню в костигі відсутні.

Типи кремінних виробів, знайдених в шурфі, так само як і співвідношення їх різних категорій, докорінно відрізняються від того, що ми спостерігаємо в костигі.

Привертає увагу велика кількість покидьків обробки кременю — відщепів, осколків, найдрібніших лусочок. Багато виявлено типових пізньопалеолітичних призматичних нуклеусів. Вони досить правильних обрисів; від більшості нуклеусів відколювалася значна кількість правильних вузьких пластин з паралельним ограненням. Ретельністю і досконалістю оббивання окремі нуклеуси можна порівняти з мезолітичними екземплярами.

Серед подовжених пластин малих розмірів з паралельними ограненнями, виявлених у великій кількості, немало відколотих саме від таких нуклеусів. На відміну від нуклеусів, виявлених в костигі, значна частина нуклеусів, знайдених в шурфі, з допомогою дальшої ретельної

дрібної ретуші по краю була перетворена в нуклевидні скобелі з правильним півкруглим лезом. Велика кількість нуклевидних скобелів — характерна особливість шурфу № 24. Окремі нуклеуси з допомогою кількох вузьких сколів були перетворені в масивні грубі нуклевидні різці. Інші знаряддя, виготовлені на пластинах і відщепях, також в основному складаються з різців. При цьому дуже рідко трапляються бокові і звичайні серединні різці на вузьких подовжених пластинах.

Для різців Амвросіївського шурфу характерна аморфність, архаїчність, відсутність сталих серій та форм, що повторюють одна одну. Переважають масивні нуклевидні різці (скошені, серединні, багатофасеточні) і різці на куті зламаної пластини. Частина різців — на подовжених пластинах різних форм.

Різці виготовлялися тут же, про що свідчить значна кількість їх крайових відщепів.

З інших знарядь (яких знайдено небагато) стали серію утворюють своєрідні мініатюрні вістря із затупленим краєм — точно такі, як були виявлені в костигі. Цим кремінний інвентар шурфу № 24 по суті і вичерпується, бо скребачки, вістря, пластини з ретушшю, що трапляються тут дуже рідко, нетипові і сталих серій, хоча б невеликих, — не утворюють.

Разом з кремінням у шурфі було знайдено й чимало кісток. Усі вони, за визначенням І. Г. Підоплічка, без винятку, належать зубру (*Bison priscus*). Але на відміну від кісток, що походять з костигі, майже всі кістки шурфу, роздрібнені людиною на більш-менш дрібні куски, — типові кухонні рештки. Можливо, частина з них була розколота в процесі виготовлення веретеноподібних наконечників, таких саме, як і знайдені в костигі. Нарешті, в костигі траплялося кілька кусків червоної фарби і черепашка *Cardium*, безсумнівно принесена людьми з морського узбережжя.

Як уже зазначалося, ясно виявленого культурного шару, який би містив залишки вогнищ, ями та ін., у шурфі виявлено не було. А втім його важко й простежити, оскільки шурф — дуже малих розмірів. Відзначимо, що в шурфі на глибині 70—90 см від поверхні (у нижній частині суглинку) розчищена компактна купа розмірами 20×20 см, в якій було 70 кременів — здебільшого подовжні пластини, а також різці, крайові відщепи різців та одна кінцева скребачка. Відщепів і дрібних лусочок кременю, яких так багато було в шурфі, у цій купі майже не знайдено.

Кремінний інвентар шурфу дуже нагадує кремінний інвентар однієї з груп стоянок пізнього палеоліту Східноєвропейської рівнини (ранньомадленських), — таких як Кирилівська, Студениця, Костенки II, Костенки III. Подібний кремінний інвентар відсутній за будь-якої іншої епохи палеоліту; невідомий він і за неоліту. Отже, кремінний інвентар достовірно свідчить про пізньопалеолітичний (ранньомадленський) вік Амвросіївського шурфу № 24.

Культурні залишки шурфу виявляють також близький зв'язок з культурними залишками костиги і дають підставу твердити про їх одночасність. Про це свідчить наявність в обох пунктах виключно кісток зубра, використання одного й того ж виду кременю, однакова техніка розколювання, а головне, — наявність в обох пунктах цілком однакових своєрідних мініатюрних вістрів із затупленим краєм, що, безперечно, служили вкладишами у металеві знаряддя. Коли б йшлося про наявність в обох пунктах якихось звичайних форм палеолітичного знаряддя (різців,

скребачок та ін.), то цього не можна було б використати як доказ одночасності.

Але в даному випадку мова йде про дуже своєрідні і рідкі верхньопалеолітичні форми, представлені в обох пунктах цілком однаковими, невеликими, але сталими серіями. Тому ми можемо з певністю говорити про одночасність культурних залишків, знайдених у шурфі, і культурних залишків, виявлених у костисті, а значить, і про пізньопалеолітичний вік Амвросіївського костиста.

Різний ступінь латинізації кременів, виявлених як у шурфі, так і в костисті, пояснюється не їх різночасністю, а різними умовами їх залягання. Кремені, що залягають у товщі кісток, були захищені від дії променів сонця і від водних потоків і зберегли поверхню не латинізованою, а грані — гострими і свіжими.

Культурні залишки шурфу № 24 відтворюють картину звичайної пізньопалеолітичної стоянки, що є в той же час місцем обробки кременю. Тут ми зустрічаємо звичайний набір кремінного знаряддя певної епохи пізнього палеоліту, велику кількість покидьків виробництва кремінного знаряддя, в тому числі й покидьків виробництва різців. Обпалені кремені свідчать про наявність вогню.

Розширення шурфу, можливо, виявить залишки більш обширного поселення з вогнищами і довгочасними житловими спорудами.

Ця пізньопалеолітична стоянка зазнавала деякого розмивання, про що свідчить відсутність у шурфі виразно виявленої смуги культурного шару та численні оброблені кремені, поширені на поверхні мису між костистом і шурфом № 24.

Підйомний кремінний матеріал¹ характером кременю, латинізації, формами знаряддя і технікою обробки дуже нагадує кремінний матеріал, що походить з шурфу. Він потрапив на поверхню як внаслідок діяльності землерийних тварин, так, очевидно, і в наслідок деякого розмивання стоянки, тим більш, що поверхня мису знижується на захід. Проте розмивання було незначним, і, зокрема, культурні залишки, виявлені в шурфі, залягають у ньому не в перевідкладеному стані. Характерно, що в шурфі збереглися кусочки вохри та що дрібні й великі уламки кісток залягають разом з великими кременями і з великою кількістю найдрібніших кремінних лусочок.

Але якщо шурфом № 24 розкрито частину стоянки, одночасної костисту, то що являє собою костиста з його дуже своєрідним складом культурних залишків?

В. М. Євсєєв висловив припущення, що костиста було місцем звалища непотрібних кісток поблизу від людського житла². Проте цьому припущенню суперечить наявність у костисті всіх частин кістяків зубрів, до того ж, як правило, цілих, а не роздрібнених, а також склад кремінного й кістяного інвентаря, знайденого тут же.

На костисті відсутній звичайний вміст палеолітичних „кухонних куп“ — відщепи й осколки кременю, вугілля, попіл, перепалені кістки. Представлені зате добре збережені кістяні наконечники, здебільшого цілі, і три групи кремінних виробів, які аж ніяк не можна зарахувати до категорії покидьків. Отже, припущення В. М. Євсєєва не може бути прийнятим.

І. Г. Підоплічко вважає, що костиста є місцем загибелі цілого стада зубрів, загнаного сюди внаслідок колективної облави. Загнані під час

¹ Значна кількість такого матеріалу була зібрана нами у 1948 р. і передана до Музею антропології і етнографії АН СРСР.

² В. М. Євсєєв, Палеолітична стоянка Амвросіївка, Палеоліт і неоліт України, 1947.

одного вдалого полювання сотні зубрів нібито падали з висоти на дно ярка, один на одного. При цьому в господарстві була використана лише незначна кількість туш, які лежали зверху. Переважна кількість туш так і залишилася гнити без вжитку. В деяких тушах збереглися кістяні наконечники металевого знаряддя, що потрапили в них під час полювання.

Таке пояснення тісно пов'язане із загальною концепцією І. Г. Підоплічка про зникнення більшої частини представників плейстоценової фауни внаслідок активної мисливської діяльності первісних людей.

До цієї інтерпретації І. Г. Підоплічка приєдналась у своїй кандидатській дисертації і В. І. Бібікова. На ствердження такої інтерпретації Амвросіївського костища В. І. Бібікова наводить ряд етнографічних прикладів облавних полювань (північно-американські індіанці, деякі племена Африки), внаслідок чого гинуло дуже багато тварин, а використовувалася лише незначна частина туш.

Проте ми не можемо погодитися з таким роз'ясненням обставин, за яких було утворене амвросіївське скупчення кісток. Цьому суперечить ряд фактів. Древній ярк, заповнений кістками зубрів, дуже неглибокий, має слабо виявлений рельєф і швидше являє собою невеликий уступ на схилі великого древнього, що зберігся і нині, яру. Стадо зубрів, загнане сюди зверху, не могло загинути тут; воно врятувалося б, побігши далі, бо північно-західний схил древнього ярка дуже низький і пологіший. Незрозуміло, чому люди мали б загнати зубрів саме на цей невеликий уступ, коли поруч був глибокий і великий яр. Та й не могло стадо зубрів у 900—1000 голів, що досягало 500 т ваги, вміститися на уступі площею 180—190 м².

Припущенню І. Г. Підоплічка суперечить відносно мала кількість анатомічних груп кісток, знайдених у скупченні. Цілих кістяків в анатомічному порядку в скупченні не виявлено. Припущенню про одночасну загибель в ярку цілого стада суперечить і виявлення окремих кісток та їх груп нижче скупчення, що цілком запливли в суглинку. Нарешті, знаходження у скупченні на різних глибинах кусків червоної вохри і окремих кісток із слідами різання кремінним знаряддям непримиримо суперечить припущенням, висловленим І. Г. Підоплічком. Коли б тут залишалося лежати й гнити ціле стадо, — таких знахідок не було б.

За палеоліту справді практикувалися великі облавні полювання. Великі облави на зубрів могли б бути влаштовані і недалеко від Амвросіївського костища. Але конкретна обстановка самого костища і древнього ярка, з ним пов'язаного, не дає підстав припускати, що на костищі збереглися залишки однієї вдалої облави. Приклади облавного полювання у північно-американських індіанців та в народів Африки можуть подаватися лише з великою обережністю, бо людність пізньопалеолітичного часу перебувала на значно нижчому ступені технічного, господарського і суспільного розвитку. Не могла, зокрема, людність палеолітичних часів улаштовувати міцні огорожі із вкопаних у землю стовпів, які стримали б зубрів, що потрапили в пастку.

За характерного для верхнього палеоліту рівня розвитку мисливського господарства мало ймовірно, щоб сотні туш забитих зубрів були залишені на місці облавного полювання зовсім не використані. Мало ймовірно також, щоб ці сотні туш гнили за 200 м від стоянки людей і щоб величезне стадо зубрів загнали в яр прямо через поселення.

Після ознайомлення з матеріалами, одержаними внаслідок розкопок в Амвросіївці в 1949 р., П. П. Єфіменко висловив припущення, що древній ярк, заповнений кістками протягом дуже тривалого часу, був місцем,

куди мисливці палеолітичного часу загнали окремих зубрів або їх групи і тут же розбирали їх туші, беручи собі найкращі шматки м'яса. Це припущення позбавлене ряду слабих місць пояснення І. Г. Підоплічка. Зокрема йому не суперечить виявлення в скупченні окремих кісток із слідами різання кременним знаряддям.

Але ми вважаємо, що невеликий уступ на схилі яру був мало зручним для загання в це місце навіть окремих тварин, а не величезного стада. Такому поясненню виникнення коститища суперечить і виявлення у ньому приблизно в рівній кількості всіх частин кістяків зубрів і значної кількості цілих кістяних наконечників, що, безперечно, мали для первісних людей велику цінність.

Ми висуваємо іншу, що відрізняється від попередніх трьох, інтерпретацію виникнення Амвросіївського коститища.

Складні й досить розвинені релігійні уявлення та обряди епохи пізнього палеоліту нам відомі у великій кількості виявів. Зокрема в Західній Європі відомий ряд пізньопалеолітичних культових місць, розташованих поза межами поселень. Ми маємо на увазі „святилища“, пов'язані насамперед з мисливською магією, в глибині печер коридорного типу з нанесеними на стінах і стелі зображеннями тварин, нерідко пробитих списами або побитих камінням, скульптурами тварин, відбитками людських ніг та ін. Культові місця, розташовані поза поселеннями, широко відомі також за неоліту і за пізніших епох. Згадаймо хоча б наскельні зображення і лабіринти північного заходу СРСР, жертвні печери Приуралля, культові місця басейну р. Десни.

Матеріали етнографії, що належать до різних племен і народів, також дають велику кількість розташованих поза поселеннями культових місць, зокрема місць, пов'язаних з мисливською магією. Проте на території СРСР культові місця, розташовані поза поселеннями, відомі тільки починаючи з неоліту. Для палеоліту вони були відомі лише у Західній Європі. Почасти це пояснюється тим, що на території СРСР майже зовсім невідомі палеолітичні печери карстового типу. Але подібні культові місця, безперечно, влаштовувались і на відкритому повітрі. Ми вважаємо, що Амвросіївське коститище і є таким культовим місцем, місцем виконання обрядів мисливської магії, зв'язаним з палеолітичною стоянкою, залишки якої виявлені з допомогою шурфу № 24.

У дуже багатьох, головним чином мисливських, племен і народів до недавнього часу зберігся пов'язаний з тотемізмом і мисливською магією культовий звичай всі кістки вбитих тварин збирати і зберігати в певному, спеціально для цього призначеному місці. Звичай цей мав багато відмінностей. Нерідко кістки, призначені до збереження, заборонялося обпалювати, розбивати, давати собакам. В одних випадках зберігатися повинні були всі кістки, в інших — лише певні кістки кінцівок і т. д. Часто належало зберігати кістки лише певних видів тварин, що мали головне значення у господарстві і в тотемічному культі.

Ці дуже поширені звичаї та обряди звичайно пов'язані з вірою у відродження тварин, кістки яких були збережені. Збереження кісток у певному місці і в певному порядку розглядається як необхідна умова відродження тварин і вдалого полювання на них у майбутньому.

Д. К. Зеленин¹, Н. Харузин², Л. Я. Штернберг³, А. М. Золотарев⁴,

¹ Д. К. Зеленин, Табу слов у народів Восточної Європи и Северной Азии, ч. I; Запреты на охоте и иных промыслах, Сборник Музея антропологии и этнографии, VIII, 1929, стор. 45—50. Д. К. Зеленин, Культ онгонов в Сибири, 1936, стор. 162—172.

² Н. Харузин, Этнография, IV. Верования, 1905, стор. 361—370.

³ Л. Я. Штернберг, Первобытная религия, 1936, стор. 25, 29, 33, 405.

⁴ А. М. Золотарев, Пережитки тотемизма у народів Сибіри, 1934, стор. 16, 25.

Д. Фрезер¹ та інші автори наводять багато прикладів подібних вірувань і обрядів і велику кількість описів подібних місць.

Юкагіри не розбивали кісток ведмеда і не давали їх собакам; весь кістяк ведмеда вони збирали цілком і ховали на „висячий“ могилі, як раніше ховали людей². Тунгуси вішали на дерево всі без винятку кістки ведмеда, дбаючи про те, щоб жодна з кісток не залишилась. Айни на ведмежому святі ретельно стежили за тим, щоб усі кістки вжитого в їжу ведмеда були зібрані і віднесені в ліс на певне місце — одне й те саме рік у рік³. Алтайці кістки вбитих звірів кидали у воду або закопували в сніг; місцеві жителі вірили, що коли кидати куски тварин, куди попало, то порода цього звіра переведеться. Особливо боялися кидати кістки звірів у вогонь⁴.

Багато племен індіанців Північної Америки особливу шанобу виявляли до кісток бобрів, оленів і лосів. Ці кістки вони дбайливо зберігали, не даючи їх гризти собакам і не кидаючи у вогонь⁵. Ескімоси Берінгової протоки дбайливо зберігали кістяки всіх убитих ними морських тварин. Під час урочистого свята, яке відзначали раз на рік взимку, кістякам усіх тварин, що були забиті протягом року, віддавали велику шану: навколо кістяків танцювали, їм приносили частування у громадській хатині і на закінчення кидали через спеціальні ополонки у воду⁶.

Індіанці племені міннітера вірили, що кістки вбитих і обідраних ними бізонів вкриваються новим м'ясом, оживлюються новим життям, і тварини знову виростають, щоб бути вбитими ще раз у наступному місяці⁷.

У преріях західної Америки можна було спостерігати розкладені симетричними купами і колами черепи буйволів, які мали воскреснути⁸.

Житла індіанців Гондурасу були захищені кістками оленів. Індіанці вірили, що коли б вони викинули кістки вбитих оленів, то інших оленів їм би вбити більше не пощастило⁹. Деякі австралійці Квінсленду вірили в те, що коли кістки або черепи дюгоня не скласти в купу або не зберегти іншим способом, то ці тварини більше не ловитимуться¹⁰.

Таких прикладів можна навести багато. Наприкінці наведемо опис принесення в жертву лопарями кісток і рогів оленів, зробленого Георгі: „Більша половина жертв лишається просто на місці, а від того превеликі нагромаджуються купи кісток і рогів... М'яса не приносять вони ніколи в жертву, твердо вірячи в те, що боги не забаряться вкрити ним кістки“¹¹.

Наведені нами приклади стосуються племен і народів, що пройшли найрізноманітніший історичний шлях і перебувають на різних ступенях історичного розвитку. Проте значна кількість цих прикладів, взятих для

¹ Д. Фрезер, Золотая ветвь, вып. IV, Богоедство, жертвоприношения, искупление и представление о душе, 1928, стор. 49—63; J. G. Fraser, The golden Bough. 3-d edition. t. V. Spirits of the corn and of the wild. m. II. London, 1914, стор. 224—260.

² Д. К. Зеленин, Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии, ч. I, стор. 47.

³ Там же, стор. 47.

⁴ Там же, стор. 48.

⁵ Д. Фрезер, Золотая ветвь, вып. V. Богоедство, жертвоприношения, искупление и представление о душе, 1928, стор. 56—58.

⁶ Там же, стор. 58.

⁷ Там же, стор. 60.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 241.

¹⁰ Там же, стор. 258.

¹¹ Георгі, Описание всех обитающих в Российском государстве народов, 1799, стор. 13.

роз'яснення походження Амвросіївського костища, виправдовує їх наведення. Один етнографічний приклад може мати певну доказову силу найчастіше лише в тому випадку, коли він належить племені, яке рівнем свого історичного розвитку близьке до племені, що залишило дану археологічну пам'ятку.

Але тут — велика кількість схожих релігійних вірувань, що збереглися у пережиточному вигляді в різних племен і народів. Тим самим виявляються пережитки цілого пласта культових уявлень і обрядів, того ж пласта, який виявляється в Амвросіївському костищі і в західноєвропейських пізньопалеолітичних печерах.

Ми вважаємо, що Амвросіївське костище було місцем, куди мешканці стоянки, розкритої шурфом № 24, спеціально складали всі кістки основного об'єкта полювання — зубра, сподіваючись цим забезпечити відродження тварин і вдале полювання на них у майбутньому. Так пояснюється виняткова повнота добору кісток усіх частин кістяка і тварин усіх віків, відсутність кісток із слідами дії вогню, дуже мала кількість окремих кісток із слідами розколювання рукою людини і різання кременним знаряддям. Очевидно, в це культове місце складалися не тільки кістки тварин, але й деякі частини туш, чим пояснюється розташування ряду кісток в анатомічному порядку.

Але як пояснити наявність кременних і кістяних виробів, знайдених на Амвросіївському костищі, та їх своєрідний добір? Для первісних релігійних вірувань і обрядів характерна складність, нерозчленованість, переплетення різних форм, полісемантизм. Ми вважаємо, що кістки зубрів, які утворювали амвросіївське скупчення, зберігалися не тільки тому, що малося на увазі забезпечити відродження тварин, але й тому, що вони уособлювали самі тварини в обрядах мисливської магії. Така заміна звіра його кістками відома з пам'яток палеоліту. Згадаймо хоча б череп ведмедя із Монтеспан, прикріплений до глиняного тулуба, по якому завдавалися удари, або ж зображення на кістяній пластинці із Раймондену голови, ніг і хребця зубра. З другого боку, згадаймо численні палеолітичні зображення зубрів та інших тварин, пробитих списками, гарпунами, або зображення на тілі тварин кружків і заглиблень, що, можливо, відтворювали металеві камені, якими були побиті ці тварини.

Знайдені в Амвросіївському костищі здебільшого цілі кістяні наконечники і кременні вкладиші від складних наконечників, мабуть, потрапили сюди внаслідок подібних обрядів мисливської магії. Списи з такими наконечниками кидались у черепи і кістки зубрів під час магічних обрядів, щоб таким способом забезпечити вдале полювання.

Під час магічних обрядів у костище могли потрапити й куски червоної вохри.

Отже, Амвросіївське костище і культурний інвентар, що міститься у ньому, на іншому матеріалі відтворюють ті ж примітивні релігійні вірування та обряди, що дійшли до нас у широко відомих, нанесених на стінах печер зображеннях зубрів, пробитих списками.

Знайдені в костищі здебільшого кулевидні невідретушовані нуклеуси, жовна кременю і кулевидні валуни крейдяного вапняку, очевидно, потрапили сюди, подібно до кістяних наконечників та кременних вкладишів, як металеве мисливське знаряддя.

Важче пояснити походження подовжених кременних пластин. Спочатку ми охильні були вважати їх також наконечниками мисливського знаряддя, тим більше, що використання як наконечників гострих, невідретушованих кременних і обсидіанових пластин широко відоме як за

археологічними, так і за етнографічними матеріалами. Проте дослідження країв пластин показало, що ними користувалися для різання (наконечники не виявили б слідів утилізації по краях). Отже, можна припускати, що в скупченні кісток, поряд із списами і металевими каменями, була ще одна категорія знарядь. Все ж це питання не можна вважати остаточно роз'язаним.

Таким чином, є всі підстави вважати Амвросіївське костище спеціальним культовим місцем, на якому зберігалися кістки забитих на полюванні зубрів, щоб тим самим забезпечити відродження тварин, і де навколо кісток відбувались обряди мисливської магії. А щоб забезпечити вдале полювання в майбутньому, в кістки та в частини туш кидалися списи.

Знаходження в Амвросіївському костищі наконечників мисливського знаряддя генетично пов'язується з численними знаходженнями наконечників стріл у жертвних місцях пізнішого походження¹. В деяких випадках, як, наприклад, у дослідженій Н. А. Прокошевим печері в скелі Дируватій на р. Чусовій, стріли спеціально випускались у високо розташовану печеру².

Перші кістки зубрів, кинуті в амвросіївський древній яр, запливли в його болотистому дні і нині трапляються в суглинку нижче основної товщі кісток. Кістки, що потрапили сюди пізніше, утворили потужну брекчію. Поріг у північно-східному краї скупчення утворився на місці штучної перешкоди, що відгороджувала це культове місце.

Ми вважаємо, що в дальшому на території СРСР буде знайдено чимало таких палеолітичних культових місць. Досі їх виявленню перешкоджало те, що вони знаходилися за межами досліджуваних палеолітичних поселень. Крім того, деякі з них, можливо, були прийняті за купи покидьків або ж за спеціально складені запаси палива і матеріалів для виробів.

Знахідки в Мейендорфі та в Штельморі, за межами пізньопалеолітичного і мезолітичного поселень, у древньому ставу кістяків оленів, безсумнівно кинутих на дно ставу як жертви³, так само як і знаходження в Боршево II за межами пізньопалеолітичного поселення викладки з каміння, що відтворює голову коня⁴, відкриває широкі перспективи для розшукування подібних древніх культових місць, які пов'язані з поселеннями, але знаходяться за їх межами.

Розкопки 1949 р., хоч і залишили частину площі Амвросіївського костища нерозкритою, дали можливість скласти про нього повне і всебічне уявлення. Тому навряд чи доцільно продовжувати розкопки костища найближчими роками.

Але обов'язково потрібно провадити розкопки Амвросіївської стоянки, розширивши шурф № 24⁵. Внаслідок розкриття розкопками значної площі стоянки буде можливо повніше висвітлити питання про Амвросіївське костище, з приводу якого існує кілька, цілком протилежних поглядів.

¹ А. В. Шмидт, Жертвенные места Камско-Уральского края, 1932, стор. 9, 36—37; А. П. Окладников, Прошлое Якутии до присоединения к Русскому государству, 1949, стор. 86.

² Археологические работы на новостройках, т. I, 1935, стор. 185.

³ A. Rust, Die altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf, 1937; Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmor, 1943; Гордон Чайлд, Прогресс и археология, 1948.

⁴ П. И. Борисковский, Раскопки Боршевской второй палеолитической стоянки в 1936 г., Советская археология, V, 1940.

⁵ Шурфи № 15—22, закладені в 1949 р. на схід від костища, показали, що залишки стоянки слід шукати в районі шурфу № 24.

Наприкінці вважаємо, що рекогносцирувальними роботами експедиції в двох пунктах, які знаходяться між Амвросіївським костистом і р. Кринкою, виявлені місцезнаходження оброблених рукою людини кременів.

Найцікавішим є перше з цих місцезнаходжень, розташоване за 800 м на північ від костиста, на вододілі р. Кринки і балки Казенної на висоті близько 100 м над серпневим рівнем цієї річки. Тут на порівняно обмеженій площі було зібрано кілька густо патинізованих дисковидних нуклеусів і масивних відщепів з широкими ударними площадками. Зібраний матеріал не має ще настільки виразних ознак, щоб можна було зробити щодо нього якісь певні висновки. Можливо, тут наявні древньо-палеолітичні залишки; проте не виключена можливість датування цих кременів і початком неоліту¹.

П. И. БОРИСКОВСКИЙ

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЕ МЕСТОНаХОЖДЕНИЕ БЛИЗ г. АМВРОСИЕВКИ

Резюме

Скопление костей зубра близ г. Амвросиевки (Донбасс) было обнаружено давно, в 1912 г. Этот уникальный памятник получил широкую известность после проведенных там раскопок в 1935 и 1940 гг. Однако оставался невыясненным вопрос о возрасте стоянки и ее культурной принадлежности и, самое главное, об интерпретации „костиста“ (скопление костей зубра) — наиболее достопримечательной части местонахождения.

В результате работ 1949 г. удалось выяснить особенности залегания огромного скопления костей, а также кремневых орудий, обнаруженных в небольшом количестве среди них.

Автор рассматривает костист как культовое место, где совершались обряды охотничьей магии, и связывает его с позднелпалеолитической стоянкой, остатки которой обнаружены поблизости.

¹ П. П. Єфименко, ознайомившись з нашою колекцією, також схильний датувати її початком неоліту.

ЗАМІТКИ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

О. В. БОДЯНСЬКИЙ
(Київ)

НЕОЛІТИЧНИЙ МОГИЛЬНИК БІЛЯ НЕНАСИТЕЦЬКОГО ПОРОГА

Влітку 1948 р. на правому березі Дніпра, на південь від с. Микоцького, Солонянського району, Дніпропетровської області, автором був виявлений неолітичний могильник.

Виступ берега тут утворює гранітно-гнейсове пасмо з скелею Монастиркою та відомим Ненаситецьким порогом. Цей могильник знаходиться приблизно за 600 м на південь від скелі Монастирки та за 400 м від

Рис. 1. План місцевості в околицях Ненаситецького порога.

Дніпра на схилі плато (рис. 1). На площі могильника ніяких насипів помітно не було.

Під час розкопок виявлено такі нашарування:

а) у верхньому горизонті на глибині 0—0,2 м — дерновий шар, чорнозем, без знахідок;

б) на глибині 0,2—0,4 м — темнобурувату, трохи супіщану землю. В цьому шарі по всій площі розкопу траплялися дрібні кусочки вохри. В кв. 14 виявлено плоский округлий камінь (граніт) розміром $0,82 \times 0,43$ м; у кв. 11 знайдено уламок посуду з дрібнотрикутним накольним орнаментом;

в) на глибині 0,4—1,4 м — ґрунт бурого кольору, який поступово світлішає і переходить у лес. У цьому шарі також скрізь траплялися кусочки вохри. У кв. 4 на глибині 0,6 м знайдено грубу кремінну скребачку.

На площі могильника виявлено дев'ять поховань, опис яких подаємо нижче (рис. 2).

На глибині 1,3 м, у верхньому горизонті лесу, в кв. 15 виявлено два поховання (№ 1 і 2), поруйновані обвалом берега. Ніяких слідів похоронної ями тут помічено не було. Оточуючий ґрунт нічим не відрізнявся від корінного берегового; лише біля одного з поховань лес сильно забарвлений у рожевий колір.

Поховання № 1. Від цього поховання збереглася тільки верхня частина черепа; череп лежав на лівій скроні, тім'ям до заходу.

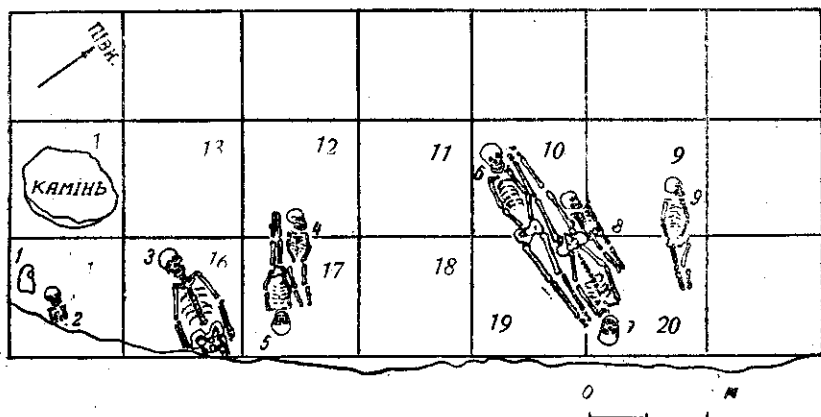

Рис. 2. План поховань могильника.

Поховання № 2. Це поховання дитини віком 3—4 міс. Знаходилося воно на тому ж рівні, що й попереднє, на відстані 0,2 м у східному напрямі від поховання № 1. Нижня частина кістяка дитини до крижових кісток зруйнована обвалом. Кістяк був дуже посипаний вохрою різних відтінків, яка, просочившись у лес, забарвила його в рожевий колір до 0,1 м завглибшки. Кістяк лежав на спині, головою на захід, з витягнутими руками; череп, злегка піднесений, був роздавлений вагою землі.

Біля кістяка знайдено цікавий інвентар: трохи пошкоджена посудинка з верхнього щитка черепахи, яка лежала опуклістю догори за 3 см з північного боку, паралельно до черепа; 10 підвісок із зубів оленя, виявлених на шиї кістяка; кремінна скребачка та уламки стулки *Unio*.

Поховання № 3. Це поховання виявлено за 0,9 м на північний схід від поховання № 2, у кв. 16. Воно залягало на глибині 1,65 м від сучасної поверхні — найглибше від інших поховань могильника. Похоронної ями не помічено; лише біля тулуба кістяка шар лесу був забарвлений у рожевий колір завглибшки до 0,12 м. Це поховання було найбагатшим.

Напроти поховання № 3 в обвалі берега знайдено два непофарбованих черепи людини та кістки, густо посипані вохрою.

Кістяк поховання № 3, що був пофарбований, лежав на спині, головою на захід; злегка зігнуті кисті рук були випростані вздовж тулуба, торкаючись пальцями тазових кісток; череп без будь-яких слідів фарби, був трохи піднесений. Кістяк перекривала купа кісток іншого поховання, складених у певному порядку: на лівій руці кістяка, за 0,2 м нижче від плеча, паралельно тулубу, лежали відчленовані ліктьові кістки дорослої людини, покладені одна на одну. На ліктьових кістках, паралельно до них, лежали гомілки ніг з ступнями. Ступні торкалися ключиці основ-

ного кістяка, на кістках правої руки якого в анатомічному порядку лежали кістки двох рук людини. Плечові епіфізи їх торкалися один одного, кисті рук були направлені кінцівками на схід. Безсумнівно, ці руки і ноги були відчленовані від інших осіб і покладені до основного поховання. Якщо взяти до уваги знайдені в обвалі черепи, то можна припускати, що тут були поховання кількох осіб у розчленованому стані (рис. 3).

Біля кістяка виявлено багатий інвентар (рис. 4). З південного боку голови, в рожевій, ніби ізолюваній плямі (0,15 м діаметром) знайдено десять намистин кільцевої форми та три підвіски з зубів оленя. Такі ж підвіски виявлено біля шиї, а також на ліктьових кістках і біля тазу (вісім підвісок лежали в лівій очній ямці кістяка, деякі знайдено на кінцях відчленованих рук і ніг). На грудній клітці збереглися два коротких разки кільцевого намиста з білого каменю, що лежали *in situ*. Таке ж намисто знайдено біля шиї і тулуба кістяка. На тазових кістках з лівого боку виявлено кремінні вироби: підретушований уламок пластини та коротку пластину із скошеним краєм. На грудях лежали дві половини необроблених стулок *Unio*, а біля кісток тазу, з лівого боку — половина та четверта частина *Unio*, обломані в давні часи.

Рис. 3. Поховання № 3.

Кістяк належав дорослій особі середнього віку, очевидно жінці. Поховання № 4 і 5. У північному напрямі, за 0,9 м від поховання № 3, на тому ж горизонті, що й поховання № 1 та № 2, на глибині 1,3 м від сучасного рівня поверхні, виявлено два дитячі поховання № 4 і 5, засипаних з голови до ніг червонорожевою вохрою, від чого лес зафарбувався на глибину 0,1 м. Поховання розташовані поруч, головами в протилежні боки.

Кістяк поховання № 4 лежав випростаний на спині, головою на північний захід; руки витягнуті вздовж тулуба; череп, розламаний землею, схилений на лівий бік. Збереженість кістяка — незадовільна. Біля голови та шиї знайдено такі ж підвіски із зубів оленя, як у похованнях № 2 та № 3, і одну намистину кільцевої форми, а на черепі — уламок черепашки.

Кістяк поховання № 5 лежав також випростаний на спині, з витягнутими вздовж тулуба кистями рук, орієнтований на південний схід. Череп піднесений, трохи схилений на правий бік. Ноги витягнуті, зведені у ступнях і знаходяться вище тулуба. Кінці ніг торкаються потилиці кістяка з поховання № 4. Під правою скронею знайдено уламок верхнього щитка черепахи. Кістки збереглися погано.

Поховання № 6, 7 і 8. Ці майже одночасні поховання знаходилися за 1,5 м на північ від поховання № 4 і 5, на глибині 1,5 м від сучасного рівня землі, в жовтобурому лесі. Горизонт залягання поховань однаковий з попередніми, але глибина різна, бо поверхня землі в північ-

ному напрямі поступово підвищується. Ці поховання не фарбовані. Похоронних ям не виявлено.

Кістяк поховання № 6 лежав головою на захід, випростаний на спині. Руки злегка зігнуті в ліктях, кисті знаходилися на тазових кістках; ноги зведені у ступнях і торкаються лівої скроні черепа з поховання № 7. Череп і ноги лежать вище тулуба на 0,1 м (так, як поховання з Маріупольського мотильника). На грудній клітці кістяка знайдено п'ять кільцевидних намистин з білого каменю, подібних до знайдених у похованні № 3, але менших діаметром.

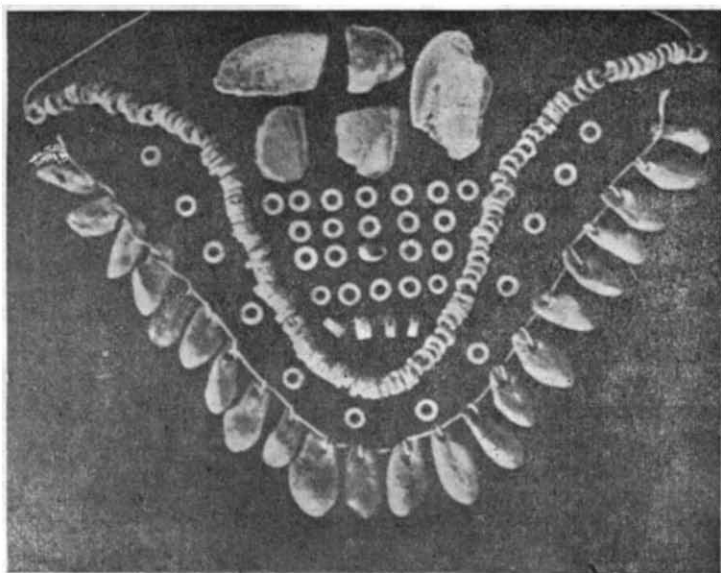

Рис. 4. Комплекс інвентаря поховання № 3.

Кістяк поховання № 7 знаходився поруч з похованням № 6, з північного боку. Кістяк лежав випростаним на спині, із зведеними ступнями (рис. 5, 6), кінці яких торкалися лівої скроні черепа поховання № 6. Руки зігнуті в ліктях (ліва сильніше); кисті рук лежать на тазових кістках. Кістяк орієнтовано головою на схід, череп на 9 см вище тулуба. Череп і кістки, хоча й розтріснуті, добре збереглися. З лівого боку голови, як і біля попередніх поховань, знайдено уламок черепашки (рис. 6). Речей не виявлено.

Кістяк поховання № 8, що належав дитині років 6—7, лежав з північного боку поховання № 7 і перекривав праву руку цього поховання, відділяючись від нього тонким (5 см товщини) стерильним прошарком землі. Кістяк випростаний на спині, кисті рук (дуже потлілі) витягнуті вздовж тулуба. Поховання орієнтовано головою на захід. Погано збережений, роздавлений землею череп лежав на лівій скроні. Голова і ноги знаходилися вище тулуба на 7 см. Довжина кістяка 0,8 м. З правого його боку, на рівні ліктя правої руки, знайдено кремінну ножовидну пластину; біля шиї — дві кільцеві намистини з білого каменю. Біля голови лежав уламок *Unio*; поблизу грудної клітки — три дрібні грудочки вохри.

Поховання № 9. Кістяк поховання № 9, що виявлено на площі кв. 9 і 20, знаходився на глибині 1 м від сучасного рівня землі, на ле-

совій поверхні, 0,9 м на північ від поховання № 8, на одному рівні з попередніми похованнями. Кістяк лежав на спині, орієнтований голо-

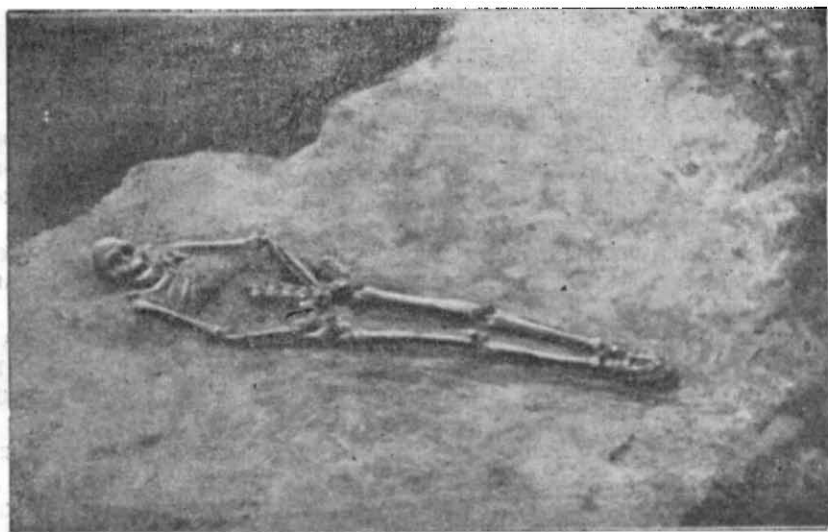

Рис. 5. Поховання № 7. Вигляд з півночі.

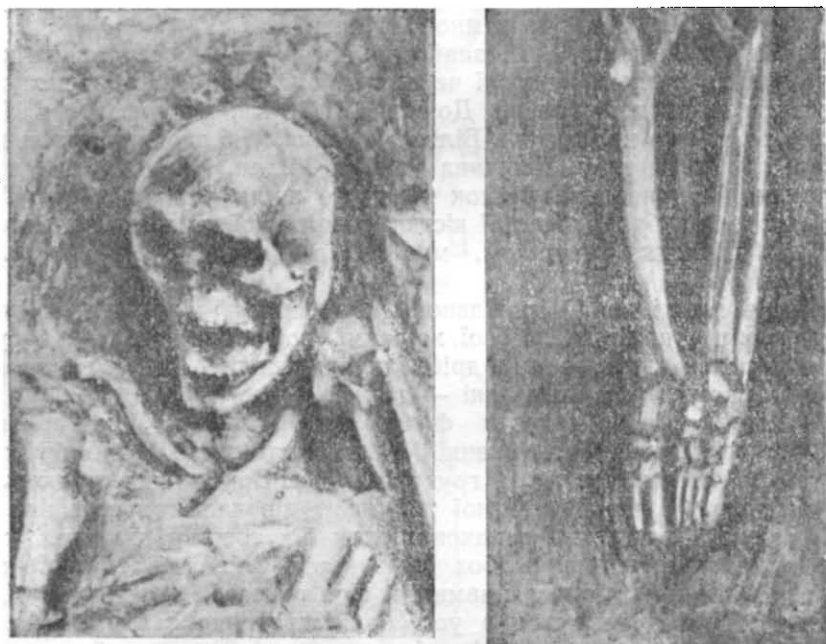

Рис. 6. Поховання № 7. Деталі.

вою на північний захід. Кісті рук знаходяться на крижових кістках. Поховання посипане вохрою червоного кольору. Кістяк належав дитині, очевидно, 5—7 років; довжина його 0,85 м. Біля ліктя правої руки знайдено нижню частину кістяного шила.

Речовий інвентар поховань (табл. I)

I. У похованнях № 2, 3 і 8 на тулубах кістяків виявлені такі кремінні вироби:

а) скребачка кінцева на чотирисхилій пластині (табл. I, 26). Вершина її закруглена крутою ретушшю, ребра досить круто шербасто ретушовані. Кремень темний, прозорий (поховання № 2);

б) дзьобовидний різак із скошеним лівим краєм на грубій короткій пластині (табл. I, 24). Праве робоче ребро гостре, із слідами вживання. Вершина, ліве ребро і низ різачка круто ретушовані шербастою ретушшю. Кремень сірий, матовий, непрозорий.

Цікаво відзначити, що з кременю такого типу вироблена третина загальної кількості знарядь, виявлених автором при розкопках на V Ігреській стоянці¹;

в) скребачка, виготовлена на уламку пластини (табл. I, 21). Поверхня скребачки зовні опукла, з білуватою кіркою, зісподу трохи пати-нізована; ліве ребро зверху закруглене дрібною шербастою ретушшю. Кремень — темнокоричневий, прозорий (поховання № 3);

г) пластина з трьома схилами. Вершина її тупокутна, круто підретушована, скошена в лівий бік; ребра дуже гострі, праве частково з дрібною зазубленістю (табл. I, 23). Кремень темний, прозорий (поховання № 8);

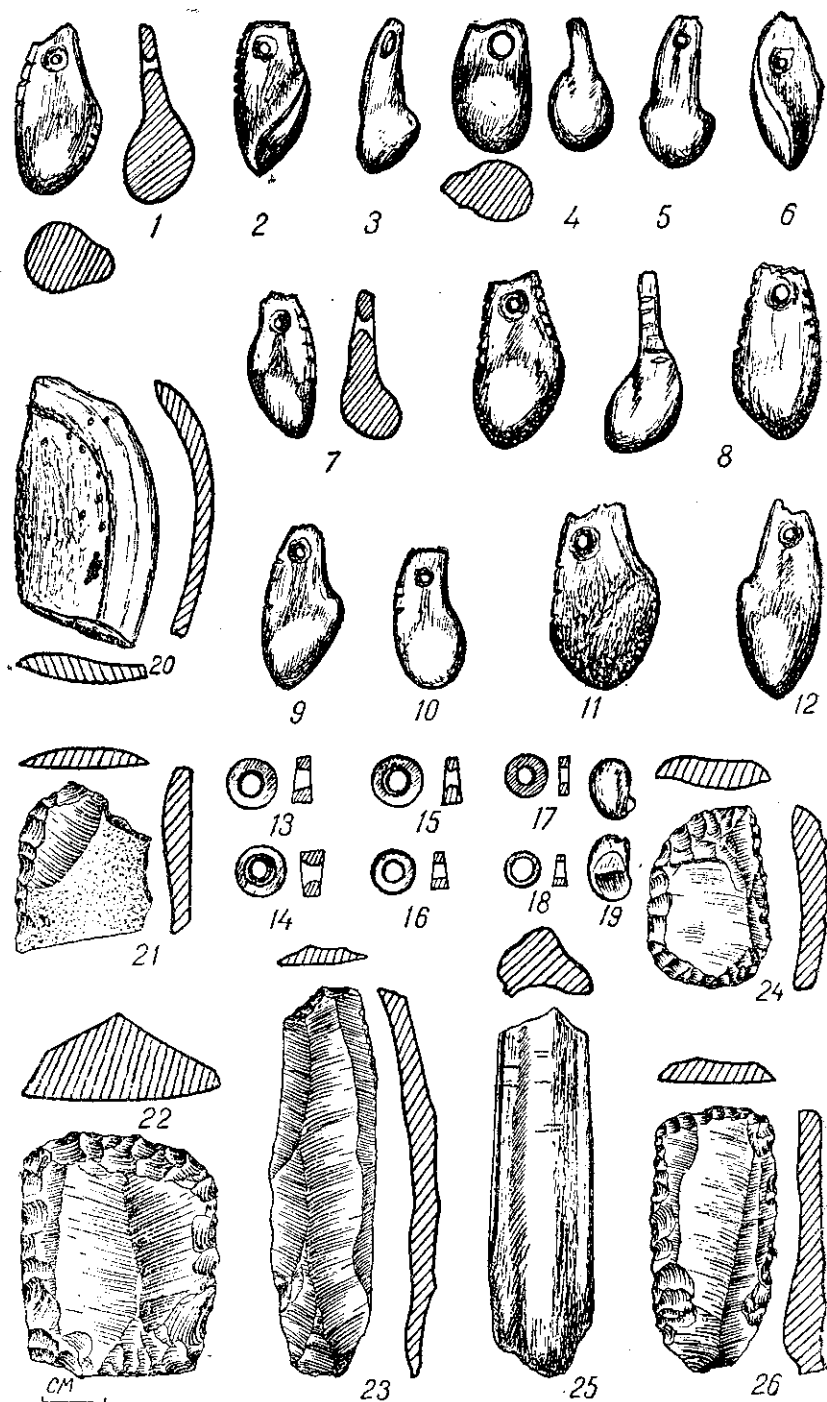
д) скребачка, знайдена на площі стоянки, — випадкова знахідка. Розміром вона зовсім відмінна від попередніх виробів. Виготовлена з грубої тригранної пластини, обламаної по краях; вершина її круто ретушована (табл. I, 22). Кремень темнокоричневий.

II. Біля поховання № 2 знайдено посудинку з обламаним краєм, яка є опуклим щитком річкової черепахи. Внутрішня частина посудинки мала сліди незначної обробки. Довжина її 16 см, ширина 9 см. Ця посудинка розпалась на частини. Біля поховання № 5 знайдено частину посудинки такого ж типу. Довжина уламка 8,2 см, ширина 5,4 см. Біля поховання № 9 знайдено уламок кістяного шила (нижню частину), виготовленого з грубої трубчастої кістки, розпиляної по довжині. Поверхня шила від уживання гладенька, має декілька слабих горизонтальних нарізів.

III. На площі кв. II знайдено уламок стінки керамічної посудини. У тісті помітна домішка дрібної жорстви. Зовнішня поверхня посудини вкрита паралельними рядами дрібних трикутників. Глина на зломі до половини сірожовта, а всередині — темна.

IV. Намисто знайдено в фарбованих (№ 3, 4) і нефарбованих (№ 6, 8) похованнях. У похованні № 3 намисто (до 150 намистин) виявлено біля голови, хребця та грудей кістяка. Воно являє собою плоскі, ніби виточені кільця правильної форми, з дірочками посередині. Товщина більшості намистин однакова: один бік товщий другого. Інші ж мають однакову товщину з обох боків (табл. I, 13, 14, 15). Можливо, однакова товщина робилася навмисне, але це могло залежати і від матеріалу. Поверхня намистин з усіх боків старанно зашліфована, гладенька. Намистини виготовлені, згідно з аналізом, з карбонату кальцію — вапняку. Камінь міцний, в'язкий, білувато-воскового відтінку, зручний для обробки. Більшість намистин від лежання в землі мають білий крейдяний колір. Дірочки в намистинах здебільшого конусовидні, рідше циліндричні. Таке свердління провадилося конусовидними сверд-

¹ Див. статтю „Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра“, Археологічні пам'ятки УРСР, т. IV, вид. АН УРСР (друкується).

Основний інвентар з поховань Микольського могильника.

лами різного діаметра. Середній діаметр намиста 0,8 см, дірочок 0,3 см. Між разками намиста знайдено черепашку *Neritina cf. fluviatilis* (присноводна форма), що мала також дірочку для підвішування (табл. I, 19).

У похованні 4 знайдено одну намистину діаметром 0,7 см, матеріалом і технікою подібну до намиста з поховання № 3.

У похованні № 6 знайдено п'ять намистин. Їх форма й техніка виготовлення така ж, як і в попередніх похованнях. Товщина і діаметр намистини менше 0,6 см, діаметр дірочки 0,2 см. Дірочки рівні, з незначною конусовидністю (табл. I, 16, 17).

З поховання № 8 походять дві намистини подібних форм і розмірів. Свердління дірочок у цих намистин циліндричне (табл. I, 18).

VI. Підвіски із зубів оленя знайдені лише біля фарбованих поховань № 2, 3, 4. Біля поховання № 2 (дитячого) знайдено 10 таких підвісок, що є нібито недорозвиненими кутніми зубами оленя з округленими, здебільшого асиметричними краями. Коренева частина зубів плоска, майже завжди необроблена. На деяких підвісках вершина кореня стерта, очевидно, від довгого користування. У верхній частині кореня просвердлені дірочки методом двобічного конусовидного свердління; в одному випадку дірочка циліндрична (табл. I, 4). Розміри підвісок різні (2,2—2,9 см). Одна підвіска по ребрах кореня має чотири або п'ять горизонтальних нарізок (табл. I, 2), деякі всередині дуплисті, залежно від природної будови зуба. Середній діаметр дірочок 0,2 см.

З поховання № 3 маємо 50 підвісок. Усі вони тотожні попереднім, але різноманітніші формою і розмірами (2,2—3 см). Вісім підвісок на кореневій частині з одного або обох боків мають нарізки, горизонтально розташовані. Нарізки, можливо, означали якийсь рахунок.

При похованні № 4 знайдено дев'ять підвісок, тотожних попереднім. Вони зроблені із зубів з вузьким коренем; поверхня їх блискуча, колір ясножовтий, розмір 2—2,5 см (табл. I, 3, 5).

VI. Черепашки знайдено біля фарбованих поховань № 2, 3, 4 та біля нефарбованих — № 7, 8. Вони знаходилися біля голови або тулуба кістяка. Це — звичайні дніпрові молюски *Unio*. Черепашки являють собою особливої форми уламки, що становлять четверту частину черепашки (табл. I, 20); деякі з них необроблені. Слід звернути увагу, що аналогічні черепашки відомі з поховань Маріупольського могильника, деякі з них навіть такої ж форми.

VII. Серед досліджених поховань шість кістяків були сильно пофарбовані вохрою, поховання № 1 і 3 — фарбовані частково. Дитячі поховання густо посипані вохрою з голови до ніг. Цю ознаку помічено і на тулубі поховання № 3, дуже засипаного вохрою. Вохра мулистого складу являє собою порошкоподібну грудкувату масу, яка здебільшого складається з оксидів заліза, іноді з краплинами кварцу. Грудочки рожевого кольору, складом ідентичні білій каоліновій глині, знайдено біля поховання № 3 та 9. Це, можливо, каолінова глина, забарвлена вохрою. Вохра загалом має червоний колір з різними відтінками: оранжевим, рожевим, темночервоним. На деяких грудочках помітні ніби сліди обпалення, яке, можливо, привело до деякої зміни кольору. Порошкоподібна фарба за тисячоліття зафарбувала лес, кістки й речі в рожевий колір.

Микольський могильник на поверхні землі нічим не був відзначений: поховання розташовані в ряд з півночі на південь по одному та групами, з інтервалами між ними. Кістяки знаходились на поверхні лесу — лінії по-

чатку ґрунтотворних процесів. Усі поховання лежать на спині, випростані, в трьох випадках із зведеними разом ступнями. Руки витягнуті вздовж тіла і торкаються крижових кісток або лежать кистями на крижових кістках. Кістяки орієнтовані або на захід, або на схід з відхиленням до північного заходу (поховання № 6 і 9) та південного сходу (поховання № 5). Перші, очевидно, були жіночими, інші — чоловічими.

У всіх похованнях ноги й голови здебільшого лежали трохи вище тулуба. Форму похоронних ям спостерегти не вдалося, але, як можна припускати на підставі слідів фарби, — вони мали вигляд вузького овалу з круглими краями і з трохи вгнутих дном.

Привертає увагу поховання № 3, до якого покладено відчленовані руки й ноги інших осіб. У Маріупольському могильнику досліджено подібний обряд в колективному похованні № 90—96¹.

Характерним є речовий інвентар могильника, що дає можливість пов'язати його з неолітичними стоянками Надпоріжжя, а також визначити його дату.

Кремінні вироби, знайдені при похованнях, мають форму, типову для розвиненого неоліту.

Знахідки посудинок з щитка річної черепашки і уламок кістяного шила з подовжнім розпилом широко відомі в пізній фазі раннього неоліту з стоянок острова Шулаєва, острова Сурського (пункт 2) та V Інгрєнської.

Положення фарбованих кістяків, намисто та підвіски Микольського могильника знаходять найближчі аналогії серед поховань Маріупольського могильника. За типом вони аналогічні похованням із розкопок А. В. Добровольського на стоянці Собачки, а також виявленим автором парним похованням на високому лівому схилі балки Гадючої, вище стоянки Собачки.

У 1946 р. біля скелі Монастирки, на березі Дніпра, за 400 м у південно-східному напрямі від розкопаного неолітичного могильника, автором було виявлено неолітичне поселення, аналогічне поселенням типу Собачки, яке належить до розвиненого неоліту. Уламок посуду з дрібнотрикутним орнаментом та кремінна скребачка, знайдені на площі могильника, ідентичні знахідкам поселення Монастирка.

Отже, є підстави пов'язати Микольський могильник з поселенням біля скелі Монастирки і датувати його розвиненим неолітом.

А. В. БОДЯНСКИЙ

НЕОЛИТИЧЕСКИЙ МОГИЛЬНИК ВОЗЛЕ НЕНАСЫТЕЦКОГО ПОРОГА

Резюме

В 1948 г., во время археологической разведки в Надпорожье автором был обнаружен на правом берегу Днепра в с. Никольском, южнее известной скалы Монастырка, неолитический могильник.

¹ М. Макаренко, Маріупольський могильник, К., 1933.

Было раскопано девять погребений, расположенных группами в ряд — с севера на юг. Скелеты лежали вытянутыми на спине, головами на восток и запад. Шесть погребений были окрашены красной охрой.

Возле погребений обнаружен следующий инвентарь: панцыри речных черепах, служившие, очевидно, сосудами, обломок костяного шила, кремневые пластины, концевые скребки на отщепках из широких пластинок, подвески из зубов оленя, ожерелья из бус кольцевидной формы, материалом для которых служил известняк.

Ближайшие аналогии этих погребений есть в Мариупольском могильнике, а также в могильниках порожиистой части Днепра в урочище Собачки. Могильник, очевидно, датируется временем развитого неолита.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН
(Київ)

ПОСЕЛЕННЯ БІЛОГРУДІВСЬКОГО ТИПУ БІЛЯ УМАНІ

Пам'ятки білогрудівського типу, відкриті і досліджені після Великої Жовтневої соціалістичної революції поблизу Умані працівниками місцевого музею, як це загальноновизнано, належать до кінця бронзової доби і мають важливе значення в проблемі генезису скіфської культури.

Пам'ятками білогрудівського типу є горби з культурними залишками, які відомі як кургани з тілопаленнями або як „білогрудівські зольники“. Групи таких горбів були відкриті біля сс. Піковця, Дмитрушок, Пуґачівки, (кол. Ксендзівки), Попудні, Гереженівки, Собаківки, Теклівки. У Білогрудівському лісі біля с. Піковця налічувалося сім груп, до складу яких входив 31 горб; з них 12 було розкопано з 1919 по 1926 рр. Ці горби являли собою плоскі насипи, висота яких у середньому становила 0,5 м, а діаметр — 20—24 м.

На жаль, наслідки досліджень „білогрудівських зольників“ були опубліковані дуже коротко і сумарно, причому інтерпретація їх була в багатьох випадках явно помилковою й не відповідала вимогам сучасної археології.

У зв'язку з цим Інститут археології Академії наук Української РСР наприкінці вересня 1949 р. доручив авторові ознайомитися з пам'ятками білогрудівського типу в околицях Умані.

Матеріали розкопок в Білогрудівці, які зберігалися в Уманському історико-краєзнавчому музеї, майже повністю загинули під час фашистської окупації.

Але вже після Великої Вітчизняної війни були виявлені нові археологічні матеріали білогрудівського типу: недалеко від с. Краснопілки та за 7 км на захід від Умані в Синицькому лісі. В обох цих пунктах були проведені невеликі розкопки, які дали нові матеріали.

У Синицькому лісі виявлено велику групу горбів білогрудівського типу. Курганоподібні горби розташовані в кв. 91 лісової ділячі, біля західної околиці с. Кочержинців. Місце це рівнинне, знаходиться приблизно за 0,5 км від найближчих балок з джерелами води. Тут на площі близько 0,75 км у діаметрі розкидано не менш 25 горбів, на відстані 50—80 м один від одного. Висота їх 0,5—0,6 м, діаметр 15—20 м. Два горби — трохи більших розмірів.

На горбу № 2 проведено розкопки, якими мали на меті з'ясувати стратиграфію й структуру насипу. Для цього він був досліджений по середній лінії з півночі на південь на площі 48 м². Горб плоский, висотою 0,6 м, діаметром 17 м. Вдовж північного його краю проходить сучасна канава.

На поверхні горба непомітно ніяких споруджень, проте на структурі самого насипу якось повинні були відбитися старі розкорчування лісу. За межами горба ґрунтовий шар не перевищує 20—25 см; нижче йде суглинок каштанового кольору. Культурні залишки трапляються у вигляді окремих фрагментів посуду.

На горбу, у верхньому горизонті чорнозему 15—20 см завтовшки культурні залишки відсутні; вони скупчуються на глибині 20—45 см нижче поверхні ґрунту, в шарі чорнозему, змішаного з суглинком. Найбільш насичені культурними залишками квадрати в центрі горба; далі на північ культурний шар стає тонший, менш насичений, причому трапляється багато дрібних (до 1 см у перетині) шматочків обпаленої глини; у на-

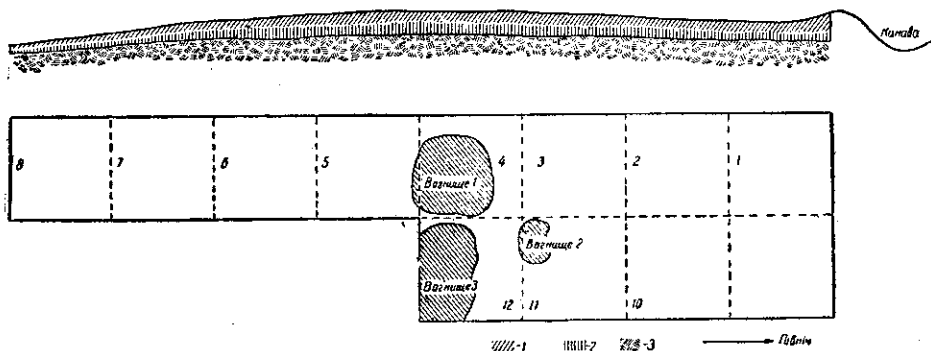

Рис. 1. Розріз та план розкопок горба № 2 у Синицькому лісі: 1 — рослинний шар; 2 — культурний шар; 3 — поважний ґрунт.

прямі на південь культурний шар ще тонший (біля південного краю на глибині 15—25 см), ще менш насичений культурними залишками. Культурний шар підстелюється, як і за межами горба, суглинком каштанового кольору. Поверхня під культурним шаром взагалі рівна (без ям); у центрі горба вона на 20 см вища, ніж біля його країв.

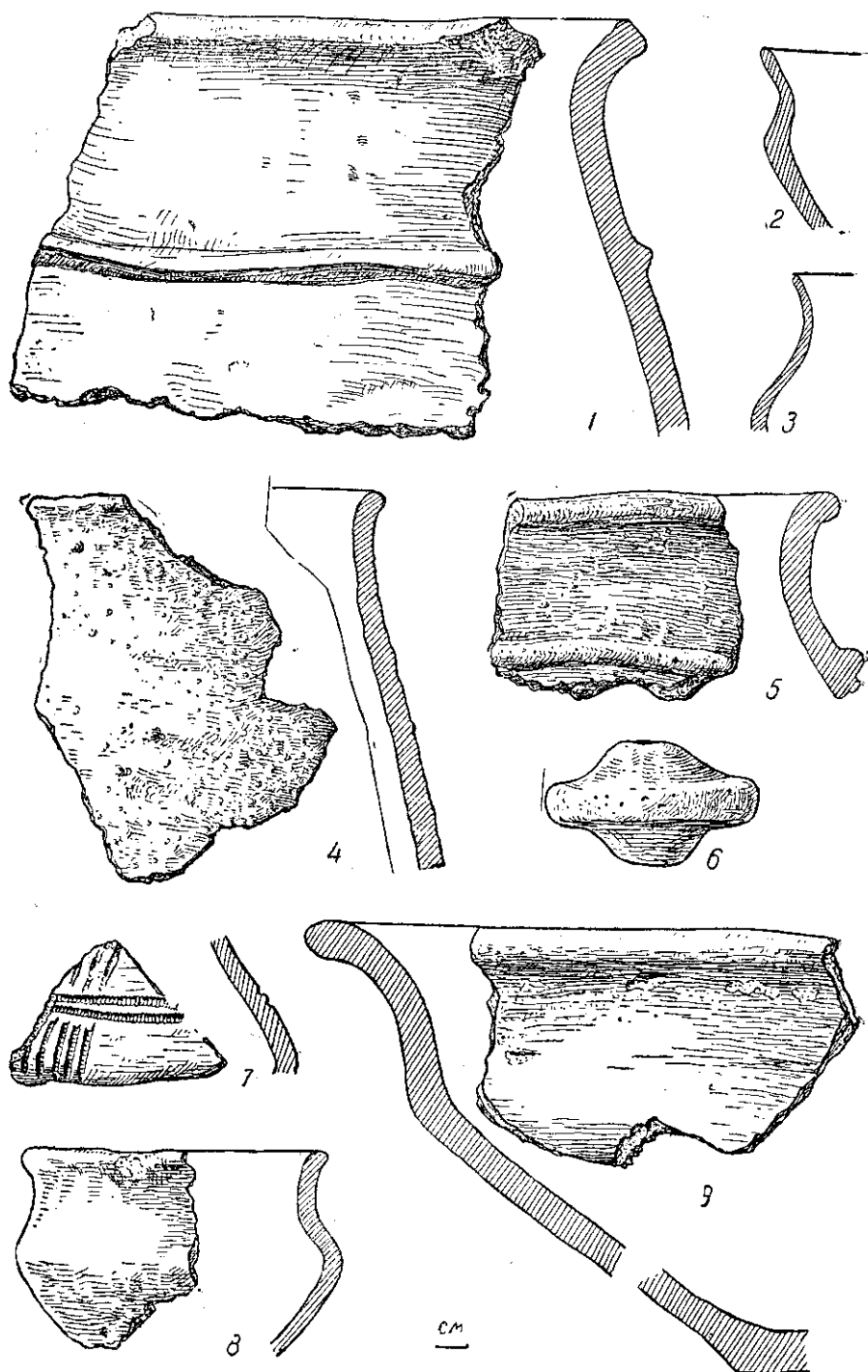
У середині підвищення, на площі трохи більшій 2 м у поперечнику виявлено три відкритих вогнища: два великих і одне маленьке (рис. 1). Вогонь розводили безпосередньо на поверхні землі; місцями він пропік її на 5—6 см. Золи у вогнищах було мало — прошарками в 2—3 см.

Жодних ознак поховань з тілопаленнями під час розкопок горба № 2 у Синицькому лісі не виявлено, як їх не було виявлено і раніше під час розкопок у Білогрудівському лісі біля с. Піковця (за винятком залишків одного поховання скіфського часу, тобто зовсім не одночасного пам'яткам).

Перші дослідники свій висновок про те, що пам'ятки білогрудівського типу є похоронними курганами, зробили не на основі фактичних даних, а лише зважаючи на курганоподібну форму горбів.

Наведені факти дають підставу вбачати в дослідженому горбі залишки наземного житла, в конструкції якого, очевидно, була широко використана земля (наприклад, помсти із земляною насипкою між ними), розвал якої утворив насип курганоподібної форми. Горб № 2 можна визнати цілком типовим для білогрудівської культури, бо він має багато подібних ознак до тих, які досліджувалися раніше в Білогрудівці й мали під центром вогнище¹. У деяких горбах виявлені знач-

¹ Коротке звітлення ВУАК за археологічні досліді року 1925, К., 1926, стор. 75.

Зразки кераміки.

ніші прошарки золи¹, проте й такі горби слід вважати залишками або місцями наземних жител.

Культурний шар містив порівняно невелику кількість уламків глиняного посуду, уламки мініатюрних глиняних посудинок, кремінні знаряддя, осколки кременів, глиняні пряслиця, грузила, невеликі глиняні таблетки і дуже мало кісток тварин. Слід також відзначити гранітні камені розміром з кулак, що часто трапляються тут. У деяких квадратах таких каменів налічувалося до п'яти й більше десятків. Вони розкидані в культурному шарі без будь-якого порядку, і ніщо не говорить про їх призначення, бо за формою вони є звичайними буличниками. У землі розсіяно вугілля та черепашки від садових слимаків.

Глиняний посуд, крім більшої частини мініатюрного й частково чорного лощеного, виготовлявся з глини із значною домішкою товченого граніту. В глину для кухонного посуду домішувалася жорства в такій кількості, щоб після загладжування поверхня залишалася шершавою. Посуд обпалювався відкритим способом і тому черепки на зламі мають чорний або червонувато-чорний колір.

Кухонний посуд представлений уламками горшків, які мають плоске деще, що виступає або не виступає назовні, високий, злегка опуклий тулуб і трохи відігнуті назовні вінця (табл. I, 1, 4, 5). Вінця найчастіше потоншені, рідше однакової товщини з стінками або навіть у вигляді округлого потовщення. Єдиною прикрасою посуду служить округлий або трикутний в розрізі, майже у всіх випадках гладкий (здається, частіше наліпний) валик, що розташовується на плічку; дуже рідко зустрічаються уламки з валиком, який має рідкі вдавленості пальцем. Такого роду посуд типовий для Білогірцівки, для якої відомі знахідки уламків посудин з валиком, кінці якого не зімкнуті². Деякі посудини не мають ніяких прикрас.

Зрідка траплялися уламки глибоких блюд з плоским дещем і піднятим верхом, з сильно відігнутим назовні потовщеним заокругленим краєм (табл. I, 9). Форма цього посуду досить виразна. Є уламки і невеликих мисок такого ж типу. Вони мають чорний колір, всередині — залощені, а зовні — заглажені. Зустрічалися й уламки кухлів або черпачків з плоским дещем, опуклим тулубом, добре виділеною шийкою та відігнутими назовні вінцями (табл. I, 2, 3, 8; табл. III, 2). Ручки кухлів порівняно високі, овальні в розрізі. Поверхні кухлів звичайно заглажено майже до лощення.

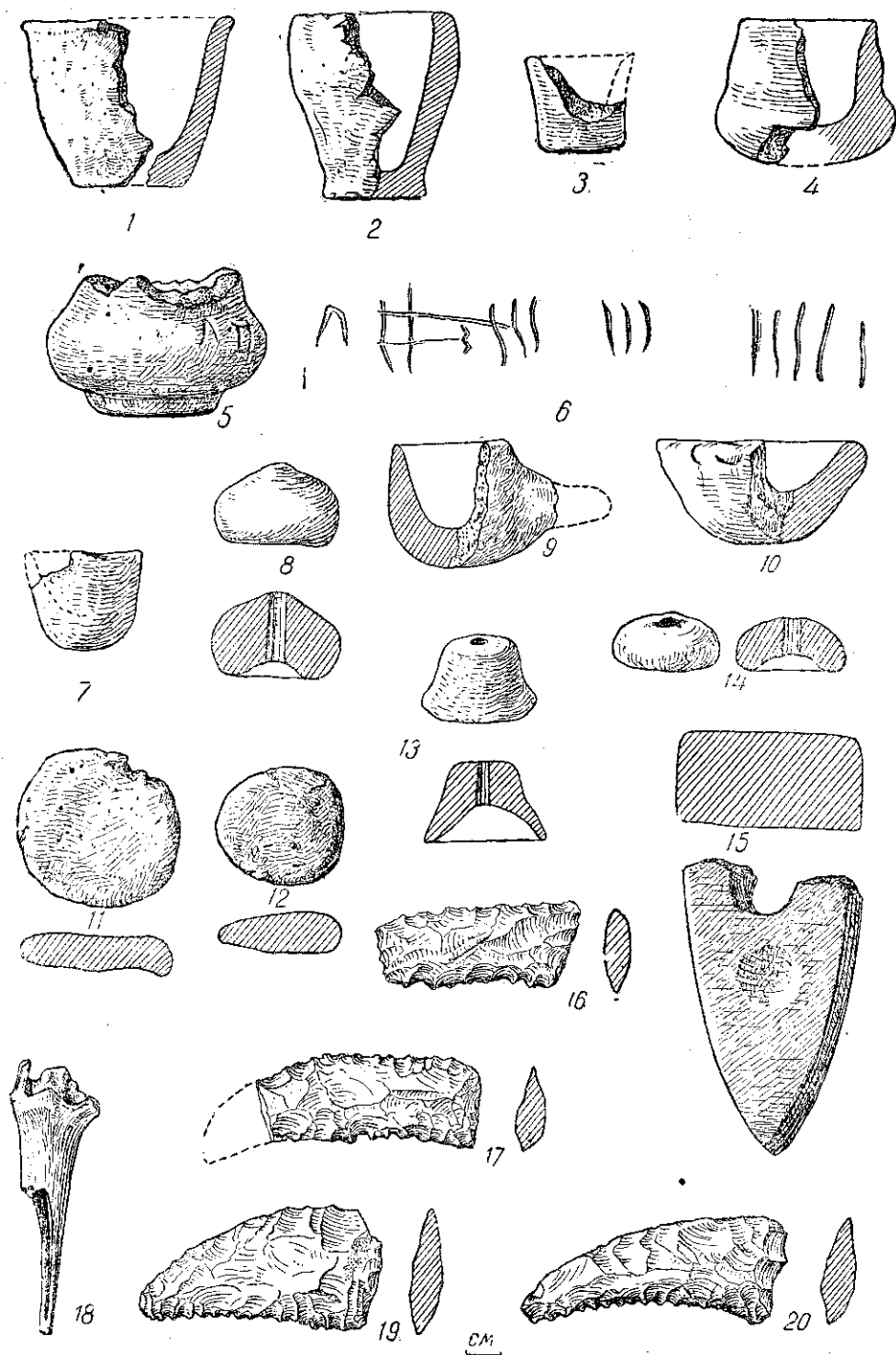
Особливу групу становлять окремі уламки чорних лощених посудин (форму яких відтворити не вдалося), прикрашені глибоко вдавленим дрібнозубчастим чеканом. Таким є уламок невеликої тонкостінної посудини з плічком (табл. I, 7), уламок великої посудини з широким плічком, нижче якого спускаються трикутники, які чергуються з пучками вертикальних смуг (табл. III, 1), і, нарешті, фрагмент стінки великої посудини (блюда?), прикрашеної горизонтальними лініями, зробленими зубчастим чеканом (табл. III, 3, 4). Уламки таких посудин зустрічалися і в Білогірцівці, але на їх основі також не можливо було відтворити їх форми³.

Мініатюрні посудини, часто сильно фрагментовані, являють собою велику й інтересну групу. Всі вони виготовлені з глини, без домішок;

¹ Коротке звітання ВУАК за археологічні дослідження року 1925, К., 1926, стор. 76, могила XI.

² Там же, стор. 79, рис. XIX, 13.

³ Там же, рис. XIX, 4 і 9.

Предметы з поселень.

ліплення їх — грубе; поверхня хоч і заглажена, але вм'ятини від пальців не вирівнені.

Відтворено форми восьми посудинок: простого банкового горщика з відігнутих назовні потоншеним краєм (табл. II, 1); подібного до попереднього горщика з товстим злегка увігнутим краєм (табл. II, 2); посудинки у вигляді наперстка з прямими стінками, що потоншуються (табл. II, 3); посудинки подібної до попередньої, але конічної форми (табл. II, 7); посудинки циліндричної форми з прямою ручкою-стрижнем (табл. II, 9); циліндричної посудинки з сильно розширеною закругленою денною частиною (табл. II, 4); конічної мисочки з прямим краєм (табл. II, 10).

Особливий інтерес становить досить велика посудина з обламаним краєм вінець. Вона має високий піддон, округлий опуклий тулуб і пряме низьке горло (табл. II, 5). Глина, з якої виготовлена посудина, містить у вигляді домішки випалені зерна (просо?). На плічках її ще по сирій глині прокреслені неглибокими лініями такі знаки: знак у вигляді літери л, квадратик, коротка ламана лінія, три довгі, три короткі й чотири довгі вертикальні смужки (табл. II, 6). Перед нами якась піктограма, що вказує на культове призначення цієї посудини. Можливо, що й інші мініатюрні посудинки служили для якихось культових дій, наприклад жертвоприношення.

Глиняних пряслиць і схожих на них грузил знайдено дев'ять екземплярів. Вони мають різні форми і розміри: у вигляді кружка, конічного ковпачка (табл. II, 13), конуса (табл. II, 14), конічноувігнуті (табл. II, 8), у вигляді колесика (табл. I, 6).

Глиняні таблетки білуватого випалу, які часто зустрічаються в білогрудівських горбах, виявлені і тут (табл. II, 11, 12).

Кістяні вироби представлені одним пряслицем, вирізаним з епіфіза і кістяною проколкою з обламаним кінцем, зробленою з трубчастої кістки, очевидно, вівці (табл. II, 18).

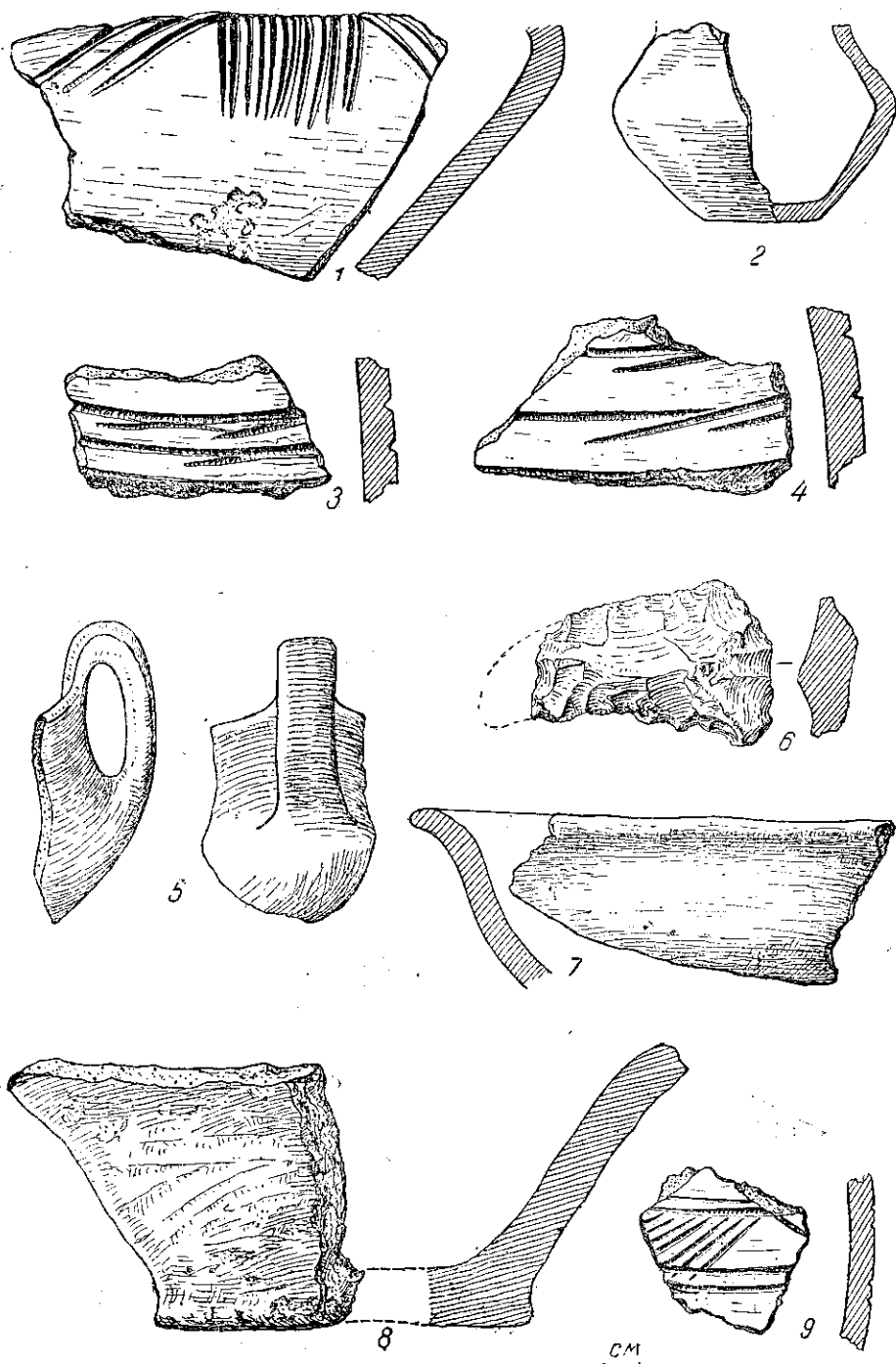
Велике значення в господарській діяльності носіїв білогрудівської культури мав кремій, з якого виготовлялися крупні вкладиші для серпів. Знайдено чотири вкладиші, виготовлені з сірого кременю. Менш зношений в роботі вкладиш має вигляд трикутного широкого ножа з увігнутим зубчастим лезом (табл. II, 19), два інші — дуже затуплені, з полісованими лезами (табл. II, 17, 20). Один вкладиш — додатковий, у вигляді прямого зубчастого ножа (табл. II, 16). Леза всіх вкладишів залощені в роботі. Крім вкладишів, в культурному шарі раз у раз зустрічалися кремінні осколки та куски оброблених кременів. До числа землеробських знарядь належить уламок верхнього каменя ручної зернотерки, зробленої з граніту.

Кам'яні знаряддя представлені великим уламком шліфованої сокири клиновидної форми з отвором для рукоятки, зробленою з дрібнозернистої метаморфічної породи (табл. II, 15).

Як відзначено вище, кістки тварин траплялися в культурному шарі в дуже обмеженій кількості: на всій площі розкопок було знайдено не більше 50 кісток. Мала кількість кісток у розкопках при їх хорошій збереженості, очевидно, явище не випадкове. Те ж саме спостерігалось і в Білогрудівці, де в одному горбі було зібрано 238 кісток, у другому — 107¹, а в третьому (на площі понад 200 м²) 704 кістки². Отже, ці цифри свідчать, що скотарство не могло служити основою добробуту

¹ Коротке звітлення ВУАК за 1926 рік, К., 1927, стор. 76.

² Там же, стор. 81.

Предметы з поселень.

„білогрудівців“. Зважаючи на ці дані та на часті знахідки кременних вкладишів для серпів, є підстави припускати, що господарство носіїв білогрудівської культури будувалося переважно на землеробстві.

З розкопок у Синицькому лісі визначено такий остеологічний матеріал¹:

Види тварин	Кількість кісток	Кількість особин
Бик	15	2
Дрібна рогата худоба .	6	2
Свиня свійська	10	2
Кінь	4	1
Собака	1	1
Олень благородний . .	2	1
Разом . . .	38	9

Поселення білогрудівського типу, виявлене студентами, розташоване біля східного краю робітничого селища учгоспу Уманського сільсько-господарського інституту, приблизно за 1,5 км на південь від с. Красно-пілки. Місцевість являє собою довгий рівний схил до джерела в балці, що знаходиться за 0,4 км на схід. Поле розорюється, на поверхні ознак поселення не помітно.

Студентами при закладці шурфу в культурному шарі було вибрано кілька уламків глиняного посуду з валиковим орнаментом, частину черпачка з ручкою, уламок кам'яної сокири, щелепу корови, вугілля й, що особливо важливо, кусочок металевго шлаку — важкий зливok від коркової частини залізної сиродувної криці, яка містила 58% заліза². Знахідка шлаку на поселенні білогрудівського типу свідчить про наявність обробки заліза, що є важливою рисою в характеристиці цієї культури.

Навкруги шурфу нами було закладено розкоп на площі 32 м². При цьому з'ясувалося, що культурний шар залягає на глибині 0,5—0,7 м нижче поверхні в чорноземі, що поступово переходить у каштановий суглинок. Ям та вогнищ на площі розкопу не виявлено. Культурні залишки були розсіяні в шарі 20—30 см товщини. Розкопками виявлено невелику кількість уламків глиняного посуду, два грубо оброблених і незакінчених кременних вкладиші для серпів (табл. III, 6) і незакінчене свердлінням пряслице з епіфіза кістки тварини. Тут, як і на розкопках в Синицькому лісі, кісток тварин майже не виявлено (на 160 уламків посуду знайдено лише п'ять кісток), що ще раз стверджує висловлене вище припущення про незначну роль скотарства в господарстві населення білогрудівської культури.

Серед знахідок привертає увагу великий уламок посудини з валиком, від якого спускаються донизу три коротких приливи. Поряд з уламками чорних лощених блюд того ж профілю, що відмічені для горба № 2 в Синицькому лісі, тут знайдені уламки з м'якшими контурами та пригостреним краєм (табл. III, 7). Інтересний уламок від посу-

¹ Визначення кандидата біологічних наук В. І. Зубаревої-Бібікової.

² Аналіз виконаний канд. хімічн. наук О. А. Кульською (Інститут геології Академії наук Української РСР). Спектральний аналіз показав таке: Fe — багато; Mg, Ca, Ni, Ti, V — менше, Si, Ge, Cu, Al, Mn — мало.

дини, очевидно горщика, з денною, сильно звуженою частиною (табл. III, 8). Є уламки посудин з дрібнозубчастим чеканом (табл. III, 9). Частина черпачка має стрічкову ручку, що порівняно високо підноситься над краєм (табл. III, 5). Виявлений уламок сокири належить до того ж типу, який відзначений і для Синицького поселення і є, очевидно, досить типовим для білогрудівської культури. Від сокири зберігся чотирикутний обухок з отвором для рукоятки.

Білогрудівська культура ще мало вивчена. Пам'ятки її поки що твердо локалізуються лише в околицях Умані, але, безперечно, вона мала більше поширення в лісостеповій смузі Правобережжя.

Інтересні спостереження про поширення близьких до Білогрудівки культурних форм були проведені в басейні р. Тясмина¹ в 1947 р. Є. Ф. Покровською, яка обслідувала місця поселень, відкритих О. О. Бобринським під час розкопок скіфських курганів, на яких серед інших культурних залишків йому не раз траплялися типові кремінні вкладиші для серпів².

Посудини з валиковими наліпами зближують білогрудівську культуру з такими пам'ятками доскіфської доби, як Сабатинівка і на середній течії Південного Бугу, поселення біля с. Волоського в порожистій частині Дніпра і ряд інших поселень на нижній течії Дніпра та Інгульця. Відоме поселення цієї ж доби, розташоване на Білозерському лимані біля с. Кам'янки, Запорізької області, досліджене у 1947 р. О. О. Кривцовою-Граковою³. Проте всі ці поселення більш давні.

Особливо близькі до поселень білогрудівського типу, очевидно, кургани бронзової доби поблизу с. Печори, Шпиківського району, Вінницької області⁴, посудини з яких також прикрашені тільки гладким валиком.

Носії білогрудівської культури, безперечно, гостро відчували нестачу металу, чим і пояснюється широке застосування в їх побуті та господарській діяльності кам'яних і кремінних знарядь, яких ми не знаходимо вже за тієї доби в більш південних районах. Треба відмітити, що нестача металу, але з меншою гостротою, відчувалася і в лісостеповій Наддніпрянщині аж до часу скіфської архаїки; лише протягом цієї доби кремінь остаточно виходить із вжитку. В зв'язку з цим відзначимо, що оброблені кремені не раз знаходили в скіфських курганах, досліджених у басейні р. Тясмина⁵. Під час розкопок ранніх зольників на великому городищі кімерійсько-скіфського часу (приблизно рубежа VIII—VII ст. ст. до н. е.) в Чорному лісі, поблизу м. Знам'янки, Кіровоградської області, траплялися кремінні осколки й пластини; там же був знайдений уламок чудового кремінного вкладиша для серпа.

Білогрудівська культура стоїть на зламі залізної доби, про що красномовно свідчить знаходження залізного шлаку на поселенні біля с. Краснопілки. На передскіфський характер їх вказує також поширення чорного лощіння й таких пізніх форм, як черпачки та блюда. Блюда мають відігнутий край, що відрізняє їх від звичайних скіфських (у тому числі й від ранніх); у цьому відношенні вони можуть бути зближені з керамікою

¹ Див. статтю Є. Ф. Покровської, вміщену в цьому томі.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I, СПб, 1877, стор. 34, табл. IV, 8; т. III, СПб, 1901, стор. 34, табл. II, 5.

³ О. А. Кривцова-Гракова, Поселения бронзового века на Белозерском лимане, КС ИИМК, вып. XXVI, стор. 76 і далі.

⁴ М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подольи в 1948 г., Вестник Ленингр. гос. университета, № 11, 1948, стор. 177—178.

⁵ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. I, стор. 73; т. III, стор. 18, 35.

Немирівського городища, для якого характерні блюда саме з відігнутими краями. Посудини з валиковим орнаментом, черпачки, блюда, чорне лощіння генетично пов'язують білогрудівські пам'ятки з скіфськими.

Пам'ятками білогрудівського типу є місця великих поселень із залишками наземних жилих будівель, що збереглися у вигляді окремих горбів. Попередні розкопки 1949 р. на поселеннях цього типу дають підстави твердити, що визначення їх як похоронних пам'яток-курганів не відповідає дійсності.

У матеріальній культурі пам'яток білогрудівського типу можна простежити багато традицій, що зв'язують її з комаровською культурою і дають право віднести лише до пізнього етапу бронзової доби, коли в ній вже склалися нові елементи, багато з яких характерні для перед-скіфського етапу розвитку матеріальної культури осілих племен усього півдня Східної Європи.

Особлива роль землеробства в господарській діяльності племен Лисостепу на білогрудівському етапі дає підставу вбачати в них найважливішу складову частину того етнічного ядра, навколо якого відбувалося формування племінного угруповання, відомого для наступного історичного етапу під назвою „скіфів-орачів“.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

ПОСЕЛЕНИЯ БЕЛОГРУДОВСКОГО ТИПА БЛИЗ УМАНИ

Резюме

Памятники белогрудовского типа, открытые после Великой Октябрьской социалистической революции близ г. Умани, относятся к концу эпохи бронзы и имеют важное значение в разрешении проблемы генезиса скифской культуры.

В 1949 г. автором было осмотрено несколько пунктов с памятниками этого рода и проведены разведочные раскопки в Синицком лесу (к западу от Умани) и близ с. Краснополки.

В Синицком лесу частично раскопан один бугор, состоявший в основе из культурных остатков, а в центре его открыты три очага. Никаких признаков погребений в бугре не было обнаружено. Характер находок указывает, что бугры белогрудовского типа — не погребальные курганы, а остатки жилых построек.

Материальная культура этих памятников имеет характерные черты конца эпохи бронзы и начала железного века: горшки с гладким валиком на плечике; лощеная керамика, каменные сверленные топоры, кремневые орудия — вкладыши для серпов. Но вместе с тем имеются уже признаки местной обработки железа (шлаки).

Экономической основой общества этого времени являлось, видимо, земледелие; скотоводство играло второстепенную роль. Анализ материалов позволяет думать, что носители белогрудовской культуры могли составлять основное ядро в образовании скифов-пахарей, племена которых населяли, согласно сведениям Геродота, Лесостепь между Днепром и Днестром.

КУРГАН СТОРОЖОВА МОГИЛА

На правому березі Дніпра, за 18 км на південь від м. Дніпропетровська та за 3 км на захід від с. Кодака, знаходився курган Сторожова Могила. Цей курган являв собою великий горб із стрімкими схилами і був оточений неглибоким, але широким (близько 15 м) ровом. Насип кургана мав 7 м висоти, 48 м у діаметрі, його південно-західна частина була знищена під час Великої Вітчизняної війни.

У зв'язку з тим, що курган Сторожова Могила підлягав знесенню під час будівництва, Інститут археології Академії наук Української РСР доручив авторові цієї статті провести його дослідження¹.

Коли були розпочаті розвідувальні роботи — від кургана залишалася тільки основа, не більше 1 м заввишки. За повідомленням робітників, які розкопували курган, у верхній його частині було виявлено поховання без речей; під східним схилом, на глибині 2,5 м, — залишки кострища діаметром близько 3 м, з великою кількістю вугілля. Курган був з чорнозему, з незначною домішкою глини. Нижня частина насипу кургана, розкопана під наглядом автора, також складалася з чорнозему та глини. Крім того, в ній траплялися дрібні кусочки згнилого дерева.

Під курганом, у ґрунтових ямах було виявлено три поховання древнього часу. В центрі — основне поховання (№ 1) та два впускних — (№ 2 та 3) — на схід і північ від основного (рис. 1).

Поховання 1. Це основне поховання було розташоване в центрі кільця правильної форми, діаметром 6 м, складеного з невеликих лама-них гранітних каменів (0,2—0,25 м у діаметрі) (рис. 2). Камені у кільці були складені в два-три ряди, кожен ряд завширшки і заввишки 0,3—0,4 м. У кільці, крім поховання, виявлено хід шукачів скарбів і вкопаний в землю стовп.

Яма поховання № 1 була невеликих розмірів (довжина 1,2 м, ширина 0,58 м, глибина 0,7 м) і мала неправильну довгасту форму, орієнтовану на південний захід — північний схід. За краями ями, всередині кільця, тонким шаром лежав викинутий з ями ґрунт, що складався з чорнозему та глини, розбитої на дрібні грудки. Над ямою помітні сліди згнилого дерева від перекриття з брусів.

Кістяк лежав у скорченому стані, на спині. Руки витягнуті вздовж тулуба; ноги зігнуті в колінах, що були підняті спочатку вгору, а згодом звалилися на правий бік. Головою похований був орієнтований на північний схід.

¹ У розкопках кургана, проведених у першій половині червня 1949 р., діяльну участь взяли О. В. Бодяньський та І. І. Артеменко — наукові співробітники Дніпропетровського музею.

Кістки збереглися погано і частково їх розтягли гризуни, нори яких перетинають могилу в різних напрямках. У кістяка немає черепа, частково кісток правої руки і правої ноги, а також кисті лівої руки. Трохи вище дна могили, біля правої руки кістяка, знайдено грудку червоної фарби: на плечових кістках і на крижах були помітні плями яскравочервоної фарби. Біля ніг небіжчика знайдено зуб вівці або кози.

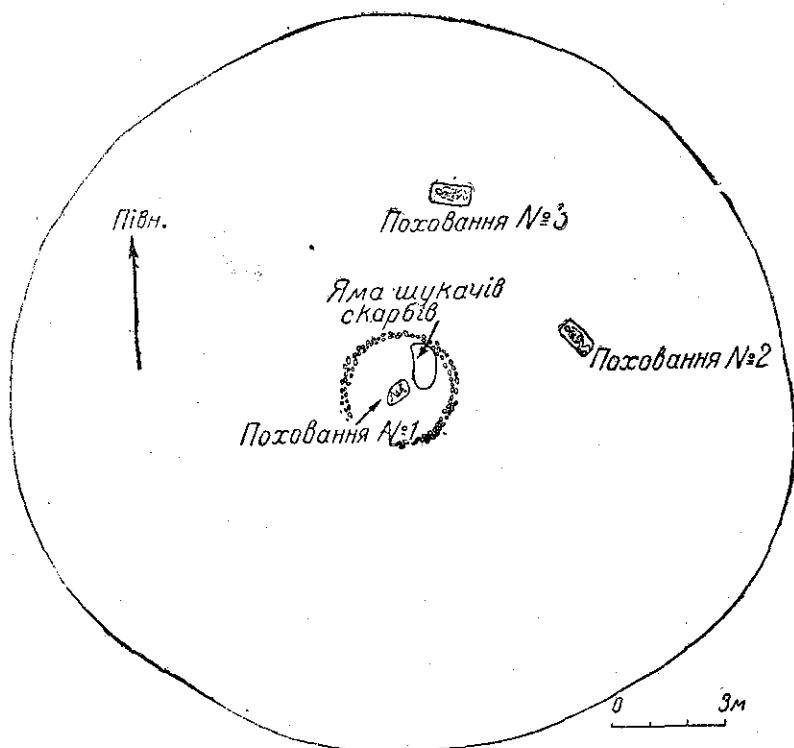

Рис. 1. План розкопок кургана.

Укопаний в землю стовп, про який згадувалося вище, знаходився за 1,5 м на південний захід від могили. Яма, викопана для нього, мала 0,5 м у діаметрі та 0,6 м глибини. Діаметр стовпа дорівнював 0,22 м. Відношення стовпа до ритуалу поховання не визначено, отже, чи не є він сучасним (?!).

Яма шукачів скарбів йшла зверху і займала майже весь північно-східний сектор кільця у вигляді широкого овалу, який входив підбоям під північний бік кільця. До поховання був проритий хід, що спускався вниз високими й широкими східцями на глибину 1,4 м нижче рівня денної поверхні. З вхідної камери хід ішов підбоям на північ, маючи два круглі в перерізі (0,8—0,9 м у діаметрі) розгалуження — на схід і захід, що, поступово звужуючись, закінчувалися за 1,6—2,7 м від початку тупиком. На нижньому східці та вхідній камері виявлені куски згнилого дерева, дві грудки червоної фарби, п'яточна кістка та колінна чашечка кістяка. Імовірно, що вони потрапили сюди з поховання № 1, з яким яма шукачів скарбів сполучалася норами гризунів.

Викопані ходи були засипані землею та занесені мулом. Тільки під стелею та в кінцях ходів залишалися незаповнені простори. На стелі ходів виразно видно сліди знаряддя до 10 см довжиною та 1 см висотою, яким копали яму, що мало вигляд вузької (2,5 см), трикутної

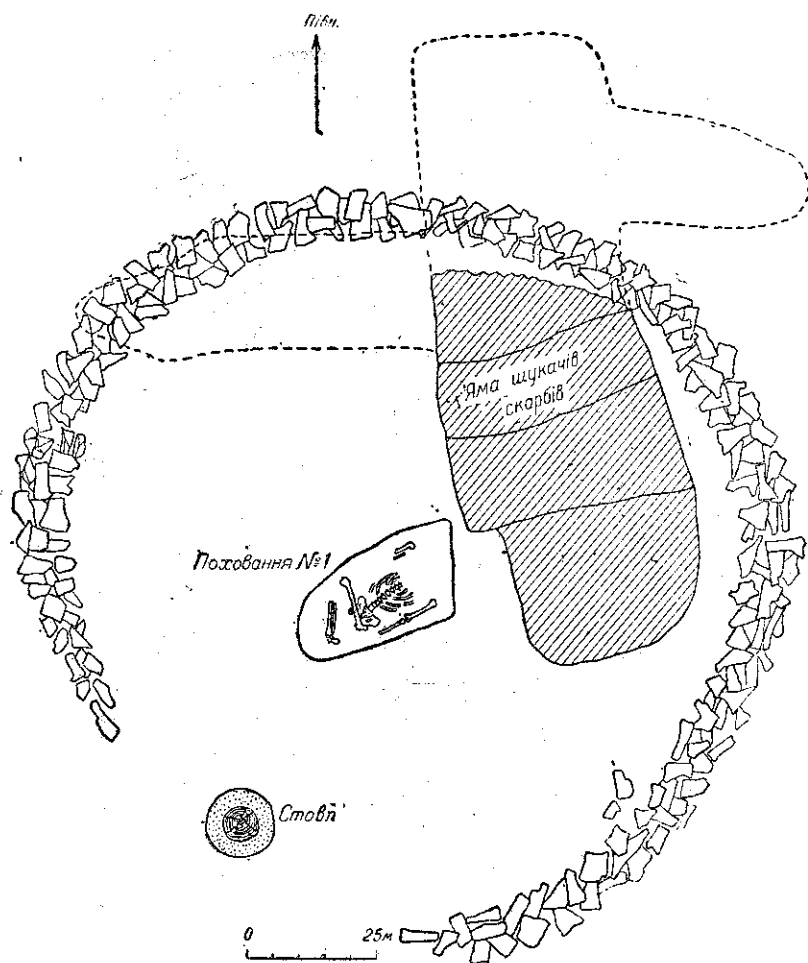

Рис. 2. План центральної частини кургана та поховання № 1.

в перерізі, прямої кирки з гострим загнутим кінцем. Судячи із затверділої землі та товстого нашарування солей на стінах ями, вона була викопана в досить давній час.

Поховання № 2. Це — одне з двох впускних поховань, і виявлене воно за 10 м на схід від поховання № 1. Для нього в насипі до рівня ґрунту була викопана велика овальна яма, довжиною (з північного сходу на південний захід) 3,5 м та шириною (з північного заходу на південний схід) 3,2 м. На дні її викопано власне могильну яму у вигляді прямокутника, орієнтованого по довжині на північний захід—південний схід. Довжина ями 1,9 м, ширина 1—1,08 м, глибина 0,9 м. Вона прикрита зверху довгастим накатом з колод діаметром 0,2—0,25 м.

Колоди збереглися досить добре; кінці їх лежали на краю ями, а середні частини провисали на глибину до 0,6 м.

Над північно-східним краєм ями майже в горизонтальному положенні лежали два дерев'яних колеса, з яких одно струхло, а друге збереглося краще (рис. 3, 4). Це колесо зроблене з розколотої вподовж колоди і мало діаметр понад 0,5 м, про що свідчить розмір збереженої

Рис. 3. Залишки колеса від повозки.

частини, радіус якої становить 0,25 м. Диск колеса дуже зотлів, проте вдалося встановити, що товщина його була не менше як 3—4 см, причому в напрямі до маточини колесо потовщувалося, досягаючи 11—12 см. Маточина являє собою масивні закруглення по обидва боки колеса, не зовсім до того ж симетричні. Отвір для осі, діаметром 6 см, має трохи навскісний напрям, можливо тому, що маточина могла бути зім'ята під вагою землі. Поверхня стінки втулки зашліфована під час тертя об вісь до чорного кольору.

Рис. 4. Розріз колеса від повозки.

На південно-західному боці могильної ями та біля її південного кутка знаходилися інші частини, також, мабуть, з повозки. Вздож могили лежали дві невеликі перекладки від короба повозки, або від її

дишла (війя) (рис. 5, 1, 2). Товщина перекладин 5—6 см; довжина їх різна: однієї 0,6 м, другої 1,3 м.

Інші частини повозки були немов розсіпані біля південного кутка могили. Це такі предмети: рогулька 18 см довжини (рис. 5, 3, рис. 6),

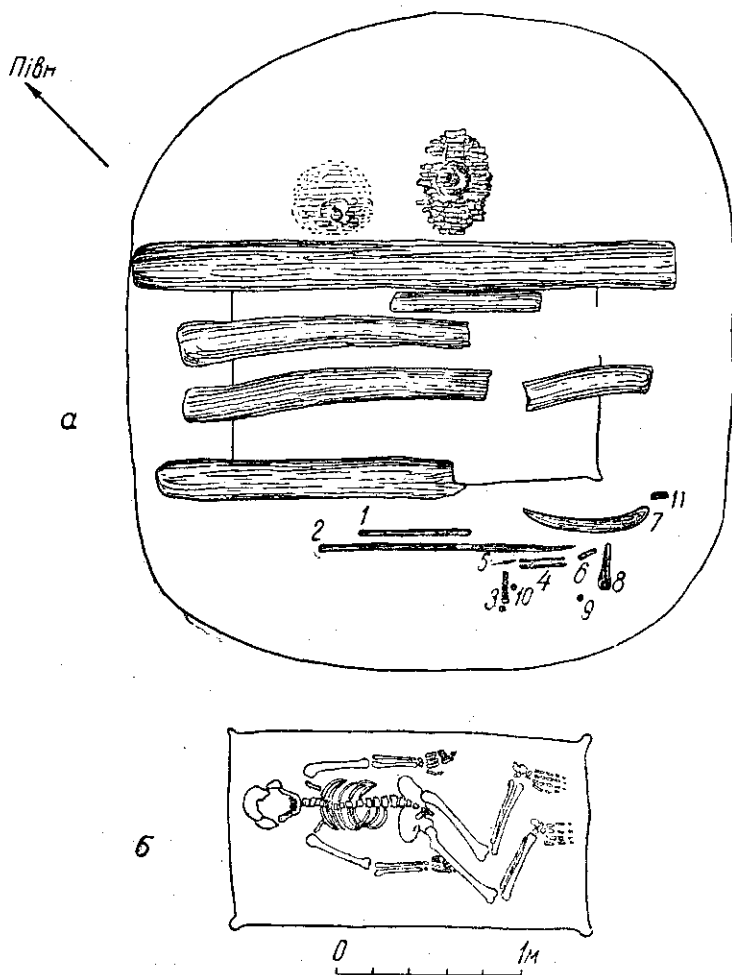

Рис. 5. Поховання № 2.

прутики 20 і 30 см довжини, при перерізі в 1—1,5 см (рис. 5, 4, 5), загострений круглий кілочок 19 см довжини, 2,2 см товщини (рис. 5, 6 і рис. 7, 1); крива плашка 70 см довжини, 5—6 см ширини (рис. 5, 7); довгаста плашка, що звужується до одного кінця, з двома круглими отворами біля ширшого кінця, довжиною 23 см (рис. 5, 8; рис. 7, 2); спиця довжиною 18 см, яка стирчала в землі майже вертикально; спиця мала вирізаний сплюснутий шарик, кінець спиці нижче шарика пристосований для закріплення в глибокому круглому отворі (рис. 5, 9; рис. 7, 3); дерев'яне кільце діаметром 5 см (рис. 5, 11); грудка чорнозему з чітко відтиснутою на ній циновою довжиною 13 см, яка мала крупне плетіння (рис. 8).

Важко визначити призначення кожного з цих предметів, проте приналежність їх до повозки не може викликати особливого сумніву.

Над накатом, який покривав могилу, та по її краях скрізь можна було помітити сріблястий тлін від згнилого очерету. На поверхні ґрунту

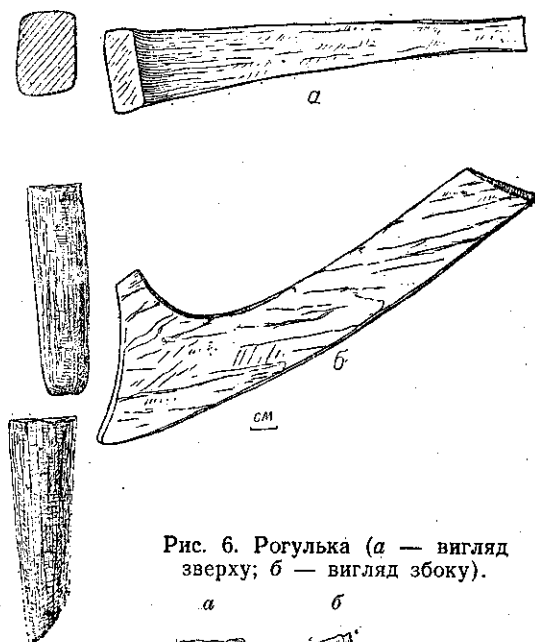

Рис. 6. Рогулька (а — вигляд зверху; б — вигляд збоку).

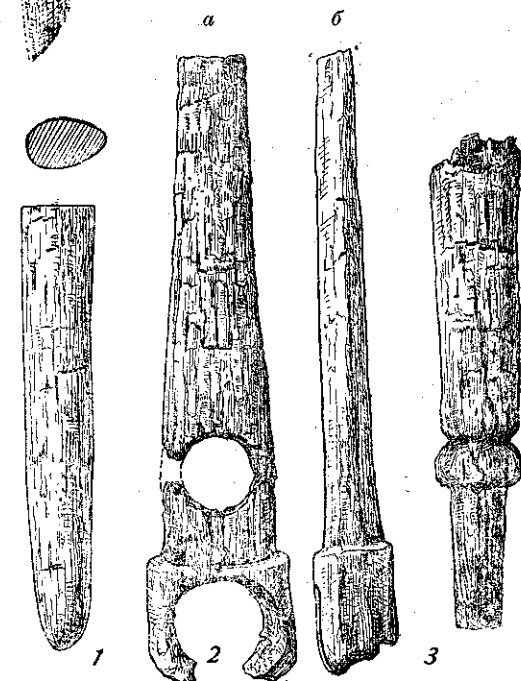

Рис. 7. Дерев'яні предмети: 1 — кілочок, 2 — довгаста плашка (а — вигляд зверху; б — вигляд збоку); 3 — спиця.

навколо могили виявлено розсип дрібних (2—3 см у перерізі) згнилих трісочок, нарубаних, певно, під час обробки колод, призначених для покриття могили.

Після зняття накату з колод відкрилася могильна яма (поховання № 2). Яма мала прямокутні обриси, нерівні стінки, кути її були викопані у вигляді вертикальних жолобків.

Під накатом і пухкою землею, яка проникла крізь накат, знаходилося поховання (рис. 5). Кістяк, що лежав на спині, був орієнтований головою на північний захід. Руки похованого витягнуті вздовж тулуба, ноги зігнуті в колінах, що пізніше звалилися на правий бік. Тім'я, кисть лівої руки та стопи ніг були покриті яскравою червоною фарбою. Кістки збереглися незадовільно. Зверху похований був покритий тонким шаром очерету (рис. 5,б).

Поховання № 3 (рис. 9). Це поховання знаходилося за 11 м на північ від центральної могили. Як і попереднє, воно також було впускним, проте контурів ями в насипі виявити не вдалося. Власне могильна яма була викопана в ґрунті; по краях її лежав тонкий шар очерету, яким вона була покрита зверху накату. Яма мала форму прямокутника, витягнутого з сходу на захід і по довжині перекрита накатом з п'яти колод 15—20 см товщини, кінці яких виявлені біля країв могили, в той час як середина провисала на глибину до 0,6—0,7 м. Довжина ями 2,3 м, ширина 1,23 м, глибина 1,3 м.

Кістяк виявлено зсунутим у східну частину ями. Кістяк лежав на спині, головою на захід (рис. 9,б). Руки витягнуті вздовж тулуба, зігнуті ноги з піднятими коліньми впали згодом на лівий бік, проте ступні ніг зберегли попереднє положення. Кістки зовсім перетлілі і розсипалися при обмітанні їх м'якою щіткою. На черепі та стопах ніг виявлена яскрава червона фарба. Під кістяком знаходився шар тліні 1—1,5 см товщиною, який мав коричневий колір. Кисть лівої руки лежала на дощечці овальної форми, нижній бік якої був обвуглений на глибину 0,5 см. Довжина дощечки 20 см, ширина 17 см, товщина 2,5 см.

Усі три поховання, відкриті в Сторожовій Могилі, мають однаковий обряд поховання і залежно від цього обряду можуть бути віднесені до древньоямної культури, пам'ятки якої повсюдно поширені в степовій Наддніпрянщині. Досить близькими до виявлених нами поховань є, наприклад, найдавніші поховання в курганах поблизу м. Нікополя, досліджені Б. М. Граковим. Ці поховання були як основними, так і впускними.

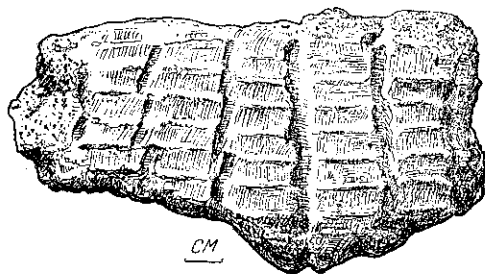

Рис. 8. Грудка чорнозему з відбитками цинковки.

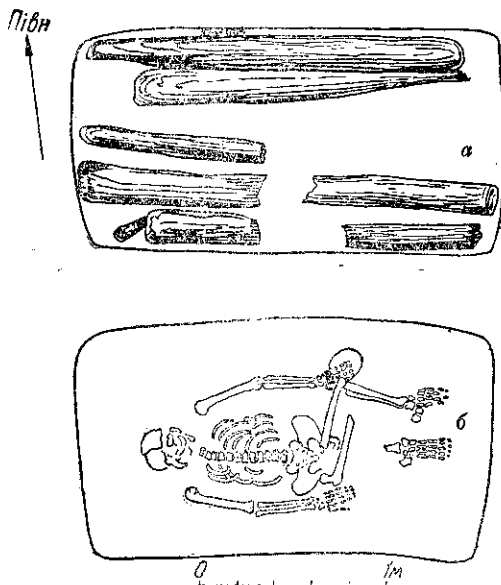

Рис. 9. Поховання № 3.

Знаходились вони в ямах, покритих по довжині накатом з колод. Кістяки лежали в скорченому стані на спині, з піднятими догори коліними і були посипані червоною фарбою. Ями впускних поховань робились з уступами; на нижньому уступі влаштовувалось перекриття¹.

Отже, відкриті нами поховання належать до цих найдавніших могил, про що свідчить їх обрядність. Віднести їх до перехідного часу від ямної до катакомбної доби було б ризиковано, бо ніяких ознак цього часу не виявлено². Відповідно до прийнятої періодизації культур доби бронзи, поховання Сторожової Могили слід датувати другою половиною III тисячоліття до н. е.

Знахідка залишків повозки в похованні № 3 з Сторожової Могили у світлі такого датування набуває особливо важливого значення для історії матеріальної культури населення наших степів, оскільки вона є найбільш ранньою для Східної Європи.

Найзначніші з подібних знахідок, як відомо, були виявлені у великому кургані № 9 — в урочищі Три Брати поблизу м. Степного (кол. Елісти), у Нижньому Поволжі. Невелика глиняна модель та залишки декількох дерев'яних повозок дали можливість І. В. Синицину реконструювати древню двоколісну гарбу. Вона виявилась однотипною з близькими в часі повозками з Кавказу та Закавказзя, представленими мініатюрними копіями з Тріалетських курганів горба Шреш-Блур (Вірменія), що належить до неолітичного часу, та залишками колісниці з багатого поховання біля оз. Севан³. Характерною особливістю гарб, відкритих у Нижньому Поволжі, І. В. Синицин цілком слушно вважає колеса, зроблені з суцільних кусків дерева, без спиць. Гіпсова підливка колеса, знайденого в кургані Три Брати⁴, свідчить про те, що воно було майже таким же, як і колеса з Сторожової Могили (колесо з кургана Три Брати трохи більше і зроблене з трьох кусків дерева). Кургани в урочищі Три Брати належать до пізньокатакомбної культури і датуються рубежем від II до I тисячоліття до н. е. Проте І. В. Синицин, очевидно, трохи омолоджує ці пам'ятки.

Коли знахідка біля м. Степного дає можливість, з одного боку, відтворити загальний вигляд повозки з Сторожової Могили, то, з другого, — вона підтверджує правильність зробленої І. В. Синициним реконструкції її як двоколісної гарби. Знахідка цієї повозки дає можливість збільшити ареал поширення цього найдавнішого засобу пересування.

Глибока древність її дає підставу поставити питання про місцеве походження цього типу повозки, яка є закономірною в даних географічних умовах і в зв'язку з глибокою давниною пастушого скотарства. Для упряжі, очевидно, використовували велику рогату худобу, яка в пізніші часи мала важливе значення в житті племен катакомбної і зрубної культури на півдні Східної Європи.

Слід також відмітити, що знахідка повозки в Сторожовій Могилі може до певної міри змінити наше уявлення про рівень розвитку

¹ Б. Н. Граков, Археологические раскопки близ Никополя, ВДИ, № 1, 1939, стор. 272.

² О. А. Кривцова-Гракова, Генетическая связь ямной и катакомбной культуры, Сборник статей по археологии СССР, Труды ГИМ, вып. VIII, М., 1938, стор. 33—38.

³ И. В. Синицын, Памятники предскифской эпохи в степях Нижнего Поволжья, Советская археология X, стор. 149 і сл.

⁴ Там же, стор. 156, рис. 21.

древньоюмною культури, який міг бути значно вищим, ніж той, що характеризується звичайним могильним інвентарем, архаїчним посудом з круглими і гострими денцями, кам'яними знаряддями та окремими виробами з міді.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

КУРГАН СТОРОЖЕВАЯ МОГИЛА

Резюме

В 1949 г. произведены исследования большого кургана Сторожевая Могила (7 м высоты) в 18 км к югу от г. Днепропетровска. Под курганом открыты три древнеямных захоронения: основное и два впускных (через насыпь с уступами на подкурганном горизонте).

Погребения совершены в ямах, из которых у двух впускных хорошо сохранились продольные бревенчатые накаты; центральное погребение окружено кольцом из камней. Погребенные лежали на спине, с ногами, согнутыми в коленях, и были посыпаны красной краской. В могильных ямах не оказалось никаких предметов материальной культуры, лишь на уступе одной могилы вокруг ямы обнаружены остатки деревянной повозки.

Сторожевая Могила по погребальному обряду может быть датирована второй половиной III тысячелетия до н. э.

Аналогичные находки в большом кургане урочища Три Брата близ г. Степного в Нижнем Поволжье (относятся к рубежу II—I тысячелетия до н. э.) позволяют реконструировать повозку из Сторожевой Могилы как двухколесную арбу. Она является древнейшим памятником этого рода и свидетельствует о местном происхождении данного вида транспорта у древних пастушеских племен. Находка остатков арбы в Сторожевой Могиле может изменить существующее представление об уровне развития древнеямной культуры. Она, повидимому, была значительно выше, чем о ней можно судить по обычному могильному инвентарю.

ПОСЕЛЕННЯ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ р. ТЯСМИНА

Влітку 1947 р., під час розвідувальних робіт біля північно-східної околиці с. Макіївки, Ротмистрівського району, Київської області, Тясминська експедиція¹ виявила залишки древнього поселення.

Поселення це розташоване на підвищеному плато правого високого берега заболоченої заплави р. Лебединки, яка завертає тут на північний схід до с. Самгородка. Берег поблизу села розрізаний у двох місцях балками; одна з них, більша, зветься Круча. Положисті схили балки задерновані, крім середньої частини південного схилу, де беруть глину для невеликої цегельні, розташованої біля входу в цю балку.

Культурний шар був виявлений у відкладі стрімкого глиняного кар'єру на глибині 0,4 м від поверхні, в шарі чорнозему, змішаного з лесом. Розкоп і контрольні шурфи, закладені на південь від краю балки, на плато, зайнятому городами, показали, що насиченість культурного шару не всюди однакова. В контрольних шурфах знахідок виявлено мало. Значно більше знайдено їх у розкопі біля кар'єру. Велика кількість скупчених на одному рівні окремих кусків обпаленої глини з відбитками жердин та лози свідчить про залишки житла, зруйнованого вибиранням глини.

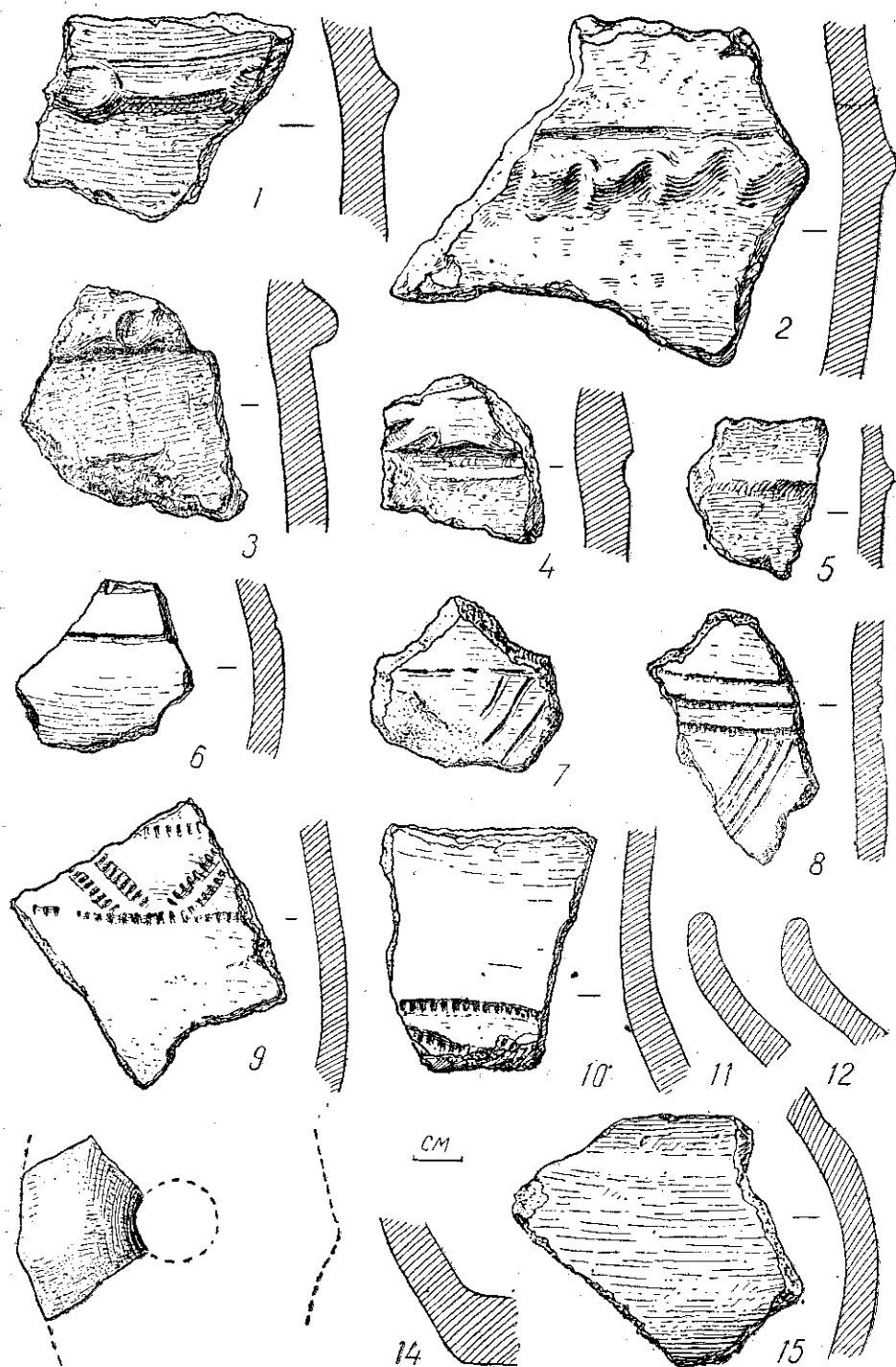
Підйомний і здобутий розкопками матеріал поселення складався з численних уламків посуду, окремих невеликих кремінних відщепів і пластин, кусків жовточервоної печини, каміння та незначної кількості кісток тварин. На поверхні біля розкопу знайдено уламок невеликого, старанно обробленого камінного молота (табл. I, 13).

Зібрані тут уламки посуду дають можливість розподілити кераміку поселення на дві основні групи.

Перша група складається з грубого ліпного посуду, із трохи опуклими стінками, здебільшого товстостінного. Вінця посуду не збереглися, плоске дно — без закраїн, плавно переходить у стінку (табл. I, 14). Тісто — щільне, з незначною домішкою дрібних зерен кварцу та блискіток слюди. Поверхня посуду шершава або злегка заглажена, бурого та чорнуватого кольорів. Випал — нерівномірний. Посуд орнаментований слабо виробленим валиковим пояском, розташованим на плічках посудини. Валик гладкий або оздоблений пальцевими заглибленнями (табл. I, 1—5).

Друга група ліпного посуду — досконалішого виробу. Форму цього посуду на підставі зібраного матеріалу встановити важко. Трапляються зразки з округлими боками та чітко виділеними плічками (табл. I, 15).

¹ І. В. Фабриціус, Тясминська експедиція 1947 р., „Археологічні пам'ятки УРСР“, т. IV, (друкується).

Знахідки з поселення біля с. Макіївки.

Тісто — щільне, з незначною домішкою блискіток слюди. Поверхня посуду — темносіра, майже чорна, вигладжена або лощена. Орнамент врізний та гребінцево-штампований, складається з пояса розташованих кутами косих нарізок, розміщених між двома лініями (табл. I, 6, 7, 9, 10). Зустрічається і комбінований орнамент із різьблення та гребінцевого штампу (табл. I, 8).

Крім цих двох основних груп посудин, зустрічаються і уламки невеликих мисок з слабо вигнутими всередину вінцями. Поверхня їх не лощена, червонуватого та бурого кольорів (табл. I, 11, 12).

Кераміка поселення біля с. Макіївки не має прямих аналогій в матеріалах з курганів ранньоскіфського часу, на які так багаті околиці цього села, хоча й близько пов'язана з ними. Валиковий орнамент у посуду першої групи ще слабо виражений і розміщений на плічках посудини, тоді як валик скіфського посуду добре розвинений і здебільшого розміщений під вінцями. Гребінцевий штамп не характерний для скіфського посуду, але відомий в більш ранніх пам'ятках цього часу у районі р. Тясмина. Спори́днені з скіфською керамікою уламки лощеного посуду, прикрашеного поясом врізного орнаменту, трапляються на поселенні лише в поодиноких випадках.

Схожа з посудом Макіївського поселення кераміка білогрудівського та подібних до нього типів, яку відносять до часу пізньої бронзи¹. Тут є ті ж типи посуду з слабо вираженим валиком на плічках, хоч для пам'яток білогрудівського типу характерні посудини з гладким валиком, чим вони і відрізняються від наших. Є тут і лощені посудини з гребінцево-штампованим орнаментом. Проте подібна кераміка відома й серед найбільш ранніх пам'яток скіфського часу, як, наприклад, на городищах біля сс. Залевки, Головатина та на інших місцях у районі р. Тясмина.

Таким чином поселення біля с. Макіївки можна віднести до кінця доби бронзи. Воно тісно пов'язане з пам'ятками білогрудівського типу і безпосередньо передує ранньоскіфському часу.

Кремінні пластини, відщепи, уламки камінного молота, знайдені на поселенні, не суперечать цьому датуванню. Незначна кількість виявлених кісток тварин свідчить про те, що скотарство на поселенні не було розвиненою галуззю господарства; це зближує його також з поселеннями білогрудівського типу.

До часів поселень білогрудівського типу, очевидно, можна віднести й поселення біля с. Ковалихи в тому ж Ротмистрівському районі, відоме з розкопок О. О. Бобринського². Розвідкою Тясминської експедиції в 1947 р. було обслідувано місце цього поселення, недалеко від якого знаходяться скіфські архаїчні пам'ятки. Матеріал зібраний на поселенні, аналогічний матеріалу з поселень білогрудівського типу, а знайдений О. О. Бобринським кремінний серп із зазубленим внутрішнім краєм у насипі розкопаного ним тут ранньоскіфського кургана (№ 344) є звичайною знахідкою, характерною для поселень білогрудівського типу.

М. І. Артамонов біля с. Печори, Шпиківського району, Вінницької області, відкрив курганий могильник кінця бронзової доби, який характеризувався знахідками посуду з гладким валиком³. Трохи пізнішим

¹ Див. статтю О. І. Тереножкіна „Поселення білогрудівського типу біля Умані“, вміщену в цьому томі, а також „Коротке звітлення за археологічні дослідження 1925 р.“, К., 1926, стор. 79, рис. XIX.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. III, стор. 33.

³ М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подолии 1948. Вестник Ленингр. гос. университета № 11, 1948, стор. 178.

часом датує він нижній культурний шар Северинівського городища, в якому знайдено аналогічну кераміку з валиками; але на відміну від посуду з с. Печори валики тут не гладкі, а розчленовані нарізками. Ця відмінність, на думку М. І. Артамонова, вказує на те, що кераміка Северинівського городища належить уже до початку скифського часу.

На основі згаданих вище спостережень можна припустити, що поселення біля с. Макіївки належить до пізнішого часу, ніж пам'ятки білогрудівського типу. В усякому разі, наявність розчленованого валика на посудинах свідчить про те, що Макіївське поселення стоїть ближче до городищ чорноліського типу¹, які складали проміжну ланку між білогрудівським і власне скифським часом у лісостеповому Правобережжі.

Поселення біля сс. Макіївки та Ковалихи важливі тим, що вони дають уявлення про поширення в передскифський час пам'яток білогрудівського типу на схід до р. Дніпра, де в районі ф. Тясмина в ранньоскифський час утворився важливий культурний центр, дані про який багато представлені в опублікованих матеріалах про розкопки О. О. Бобринського.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ

ПОСЕЛЕНИЕ ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ В БАССЕЙНЕ р. ТЯСМИНА

Резюме

Разведка Тясминской экспедиции 1947 г. обнаружила на северо-восточной окраине с. Макеевки, Ротмистровского района, Киевской области, остатки древнего поселения. Материал контрольных шурфов и раскопа, заложенных на площади поселения, состоял из обломков лепных сосудов, незначительных обломков кремневых отщепов, пастинков, костей животных и обломка каменного топора (молота). Зафиксированы также остатки разрушенного жилища.

Форма, выделка и характер сосудов имеют близкие аналогии в керамике поселений белогрудовского типа, датируемых концом эпохи бронзы, как и в керамике раннескифского времени.

Подобную керамику дает и поселение близ с. Ковалихи, того же района. В насыпи одного из курганов у этого поселения, исследованного А. А. Бобринским, найден кремневый серп, встречаемый часто среди памятников белогрудовского типа. Оба эти поселения стоят ближе всего к городищам чернолеского типа, составляющим промежуточное звено между белогрудовским и собственно скифским временем в лесостепном Правобережье.

¹ А. И. Тереножкин, Скифская Днепровская правобережная экспедиция, КСИИМК, вып. XXXVII, стор. 117.

В. А. ІЛЛІНСЬКА
(Київ)

КУРГАН СТАРША МОГИЛА — ПАМ'ЯТКА АРХАІЧНОЇ СКІФІЇ

Курган Старша Могила¹ знаходиться на величезному скіфському могильнику, розташованому в урочищі Стайчин Верх, біля с. Оксютинців, Роменського району, Сумської області. Цей курганний могильник входить до групи скіфських пам'яток басейну р. Сули².

Своїми розмірами Старша Могила не поступається перед значнішими з відомих нам скіфських курганів. Колись висота її становила 21 м, а окружність досягала 400 кроків³. Ще й досі величезні залишки цього кургана у вигляді зрізаного конуса, висотою 10 м, з глибокою ямою-колодязем у центрі, вражають стрімкістю та збереженістю своїх схилів. На Посуллі з цим курганом може бути порівнений лише інший, також відомий, курган (висотою 19 м) біля х. Шумейка (поблизу с. Вовківців).

Розкопки кургана Старша Могила почав у 1876 р. аматор-колекціонер Т. В. Кибальчич. Він зрізав вершину насипу і перерізував південну частину кургана ямою завширшки близько 3,5 м, заглиблюючись уступами в центральну частину до материка. Тут він підійшов до південно-західного кутка дерев'яної похоронної будівлі, величину та будову якої неможливо було визначити без розширення розкопу. Але продовжити далі роботи Т. В. Кибальчич не наважився.

Наукове дослідження кургана було закінчено в 1888—1889 рр. Д. Я. Самоквасовим, який, продовжуючи попередні розкопки, зняв вершину насипу на глибину 7 м, прорив в її центральній частині квадратний колодязь, ширина сторони якого вгорі становила 28 м, а внизу — 14 м; південний бік кургана перерізував траншеєю завширшки 7 м. Колодязь і траншея були доведені до материка.

У розкопаній ділянці насипу знайдено черепки глиняного посуду, бичачі та баранячі кістки, бронзовий наконечник стріли та два бронзові ножі (табл. IV, 1, 2), що лежали на глибині 15,4 м вістрями на північ.

Під насипом кургана була відкрита могильна яма розміром 8,5×5,7 м, витягнута у напрямі північ—південь, глибиною 4,25 м, по-

¹ Матеріали з розкопок кургана Старша Могила зберігаються в Державному історичному музеї в Москві. Користуючись нагодою, висловлюю подяку дирекції музею за дозвіл опублікувати цей матеріал і особисто завідувачу археологічним відділом О. П. Смирнову.

² Див. план курганних груп біля сс. Оксютинців та Вовківців у т. II „Археологічних пам'яток УРСР“, вид. АН УРСР, К., 1949, стор. 141, рис. 1, 2, 4.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПб., 1894, стор. 166.

крита накатом з товстих дубових колод, покладених у два ряди: верхній — вздовж (з півночі на південь), нижній — впоперек ями. Північний край могили був на 0,7 м вище південного, так що перекриття положисто спускалося з півночі на південь. Для кінців колод наката по краях ями були зроблені спеціальні виїмки в ґрунті.

На дні ями вздовж її південного боку проходила материкова приступка 2,8 м довжини та 0,7 м ширини. По кутках могили збереглися

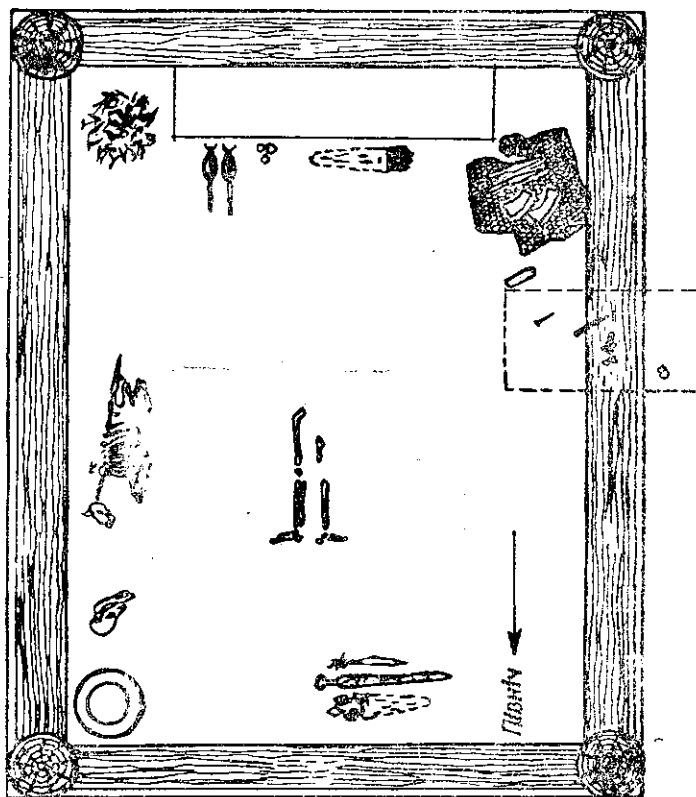

Рис. 1. План поховання в кургані Старша Могила (за Д. Я. Самоквасовим).

сліди товстих дубових стовпів, укопаних в ями, а між ними — залишки дубових колод, покладених горизонтально, зрубом вздовж стін ями (рис. 1).

У середині могили лежав ногами на північ похований, від якого збереглися лише кістки ніг та частина таза. При ньому знаходилися: залізний ніж типу бронзових ножів, знайдених у насипі, та залізний короткий меч (табл. I, 3) із залишками дерев'яних піхов, прикрашених бронзовим наконечником (табл. III, 7).

Біля північної стінки могили була розміщена зброя: довгий залізний меч (76 см довжини) із залишками піхов, прикрашених бронзовим наконечником (табл. I, 1); кусок чорної смолистої речовини, рештки дерев'яного сагайдака з кістяною застібкою (табл. II, 1), обтягнуті фарбованою шкірою, та залізне вістря. В сагайдаку знаходилося 146

бронзових наконечників стріл різної форми та розміру (табл. II, 2—22), 40 залізних (табл. II, 27—29) та 20 кістяних (табл. II, 23—26).

У північно-східному кутку ями стояла велика глиняна посудина, „подібна до двох амфороподібних великих посудин, що були знайдені С. А. Мазаракі в курганах, розташованих в околицях с. Попівки“¹; тут же був знайдений череп свині, а біля східної стінки лежав цілий кістяк теляти з залізним ножом поміж ребер (табл. III, 4).

У південно-східному кутку ями знаходилися речі від кінської збруї: бронзові (3 пари, табл. III, 5, 6, 8) та залізні вудила (13 пар), бронзові (табл. III, 3), залізні (табл. III, 1) та кістяні псалії (11 пар, табл. IV, 3—10), до 30 кістяних стовпчиків циліндричної та кубічної форми з поперечними отворами (табл. V, 13—17), кругла продірявлена кісточка, масивний бронзовий налобник (табл. V, 3), чотири бронзові бляшки у вигляді голівок баранів (табл. V, 11), вісім бронзових бляшок з поперечно наскрізними отворами на кубічній основі, прикрашені зображенням коня, що лежить з підібраними ногами й повернутою на спину мордою (табл. V, 1, 5), маленькі подвійні бронзові бляшки з ушками (табл. V, 9, 10), ворворки (табл. V, 6, 12) та клаптик шкіри.

Біля східної половини приступки знайдено два бронзові навершя, прикрашені голівками биків (табл. III, 2, 2а, 2б), насаджені на залізні стержні, від яких на відстані 1,4 м було видно сліди від древків. Біля західної половини приступки, за свідченням Д. Я. Самоквасова, лежали залишки лука та сагайдак із різьбленою бронзовою застілкою (табл. II, 30), а в ньому — 93 наконечники стріл (табл. II, 31—33).

У південно-західному кутку ями знаходилися такі предмети озброєння: чотири залізні наконечники списів (табл. I, 2, 4, 5, 8), дві залізні сокири (табл. I, 6, 7), пластинчатий панцир із залізних пластин та 30 подібних бронзових пластин (табл. V, 18—24).

У західній половині могили був відкритий грабіжницький підкоп, в якому знайдено залізні пластини від панцира, залізний „цвях“ — плоский долотоподібний предмет, що служив, очевидно, знаряддям для підкопування, та окремі кістки людини.

З часу розкопок кургана Старша Могила минуло вже понад 60 років, проте, як це не дивно, він досі не увійшов до числа видатних пам'яток Скіфії. Причиною цього, очевидно, є те, що в похованні, в якому, хоч воно й було пограбоване, збереглося все ж чимало інвентаря, не було знайдено ні скіфського золота, ні предметів мистецтва грецької роботи, ні будь-яких інших ефектних знахідок, які могли б привернути увагу тогочасних археологів.

Відкриття кургана Старша Могила майже не було поміченим. Цій пам'ятці не було присвячено ніяких праць, крім загального її опису в звітах Д. Я. Самоквасова² та О. О. Бобринського³, без видання речей. В дослідженнях, присвячених скіфській культурі, про неї згадується лише мимохідь серед інших пам'яток Полтавщини. В археології не встановився певний погляд щодо значення цієї пам'ятки в ряді інших пам'яток Скіфії і навіть щодо її датування.

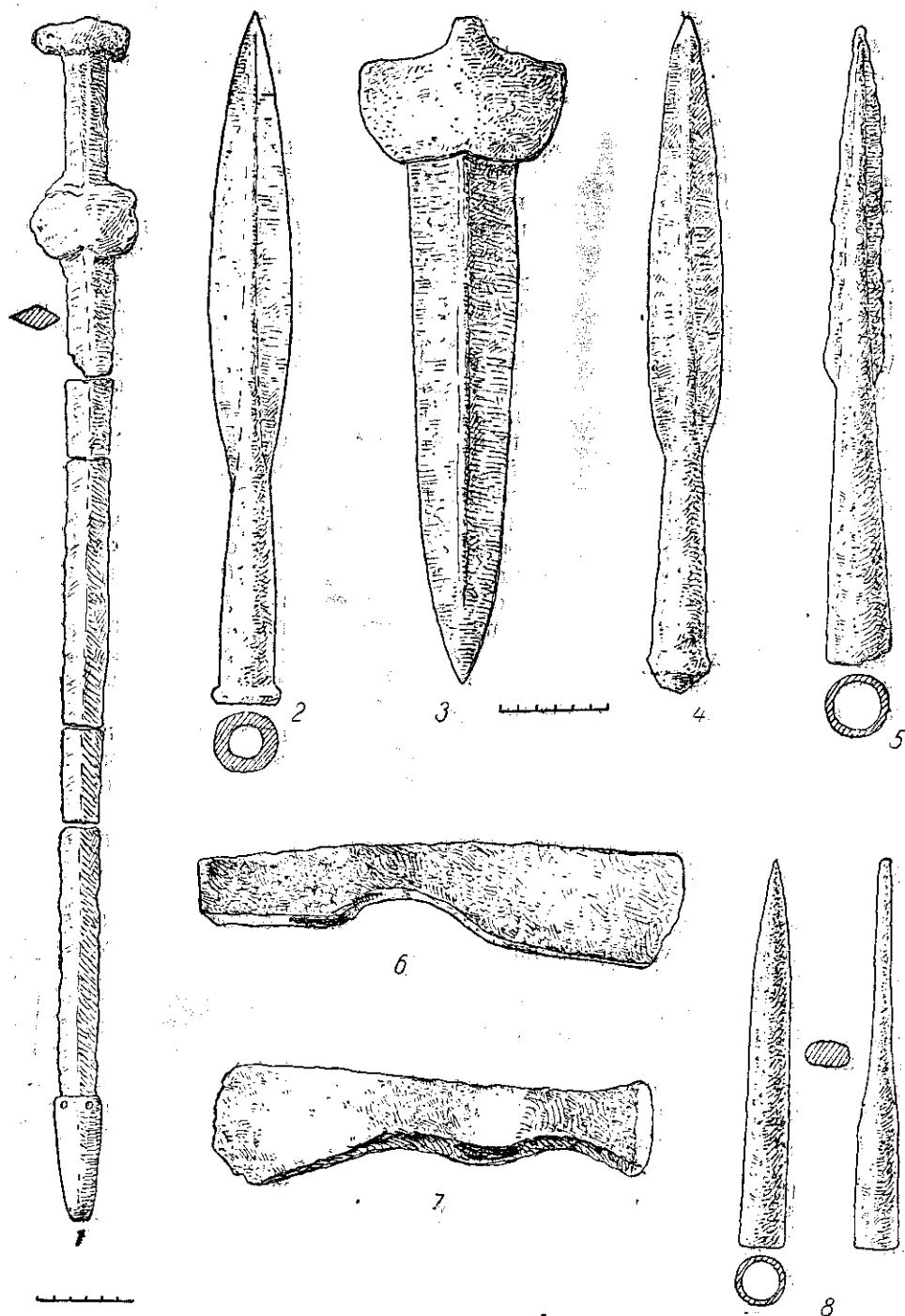
Так, автор розкопок Д. Я. Самоквасов вбачав у Старшій Могилі пам'ятку сарматського періоду і датував її I ст. до н. е.⁴ М. І. Ростовцев відніс цей курган до групи пам'яток IV—III ст. до н. е. — пере-

¹ Д. Я. Самоквасов, Могилы Русской земли, М., 1908, стор. 98.

² Там же, стор. 96.

³ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПб, 1894, стор. 166.

⁴ Труды VIII АС, IV, стор. 155.

Предмети озброєння з Старшої Могили: 1 — залізний меч з бронзовим наконечником піхов; 2, 4, 5, 8 — залізні наконечники списів; 3 — залізний меч; 6—7 залізні бойові сокири.

хідного часу від скіфського до сарматського періодів — і поставив його в один ряд з курганом № 2 з урочища Стайчин Верх, що дав нібито „зовсім такий же інвентар“¹. О. А. Спицин на підставі виділених ним ознак архайчного періоду розглядає курган Старша Могила серед пам'яток VI—V ст. до н. е.² Б. З. Рабинович датує цей курган не пізніше як V ст. до н. е.³ і, нарешті, Б. М. Граков визначає час Старшої Могили VI ст. до н. е.⁴

У цих суперечностях щодо датування кургана Старша Могила відбувся різний методичний підхід до вивчення скіфських пам'яток та різне розуміння скіфської архайки вищеназваними авторами.

М. І. Ростовцев не зміг правильно пояснити походження цієї пам'ятки, в якій не було жодних та грецьких речей, які він вважав основою скіфської культури. Недооцінка ролі місцевого елемента була, як відомо, причиною багатьох помилок, припущених ним при визначенні ряду ранньоскіфських пам'яток, помилково віднесених до пізнього часу. Метод і концепція, якими керувався М. І. Ростовцев, негативно відбилися і на визначенні історичного місця кургана Старша Могила.

Більш правильним є датування О. А. Спицина, який вважав, що скіфську культуру відбивають не ірано-грецькі елементи, а маса місцевого рядового матеріалу, на підставі якого він встановлював ознаки, що відповідали певним хронологічним періодам.

Б. М. Граков⁵ та Б. З. Рабинович⁶ виробили основи нової методики вивчення пам'яток скіфського періоду. В світлі цих досліджень скіфська архайка здається нам зовсім іншою, ніж її уявляла буржуазна археологія. Отже, радянські вчені довели, що основу скіфської архайки становлять не чужі елементи, привнесені іранськими завойовниками, а масовий місцевий матеріал, який належить до творчості древнього аборигенного населення. Відповідно з цим було істотно переглянуто багато датувань, висунутих М. І. Ростовцевим.

Розмір курганного насипу, величина та обладнання могили, кількість та підбір похоронного інвентаря свідчать про те, що, незважаючи на відсутність скарбів, Старша Могила є не рядовим похованням, а усипальнею особи, що займала високе суспільне становище.

На жаль, могила виявилася трохи зруйнованою грабіжниками, проте більша частина інвентаря збереглася і значна частина його лежала *in situ*.

Тут ми зустрічаємо й повний набір скіфського озброєння, і численні речі кінського убору, і похоронний посуд, — тобто все те, що становить звичайний вміст скіфських гробниць. Набір інвентаря настільки повний, що мимоволі виникає запитання, що саме було украдено грабіжниками. Можна припустити, що найшвидше це могли бути прикраси убору похованого, які вони винесли разом з верхньою частиною трупа. Проте ніяких натяків на існування цих прикрас хоча б у вигляді уламків, що розкришилися, та загублених речей виявлено не було. Привертає увагу те, що зброя та речі кінського убору, які в скіфів звичайно багато при-

¹ М. І. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 518.

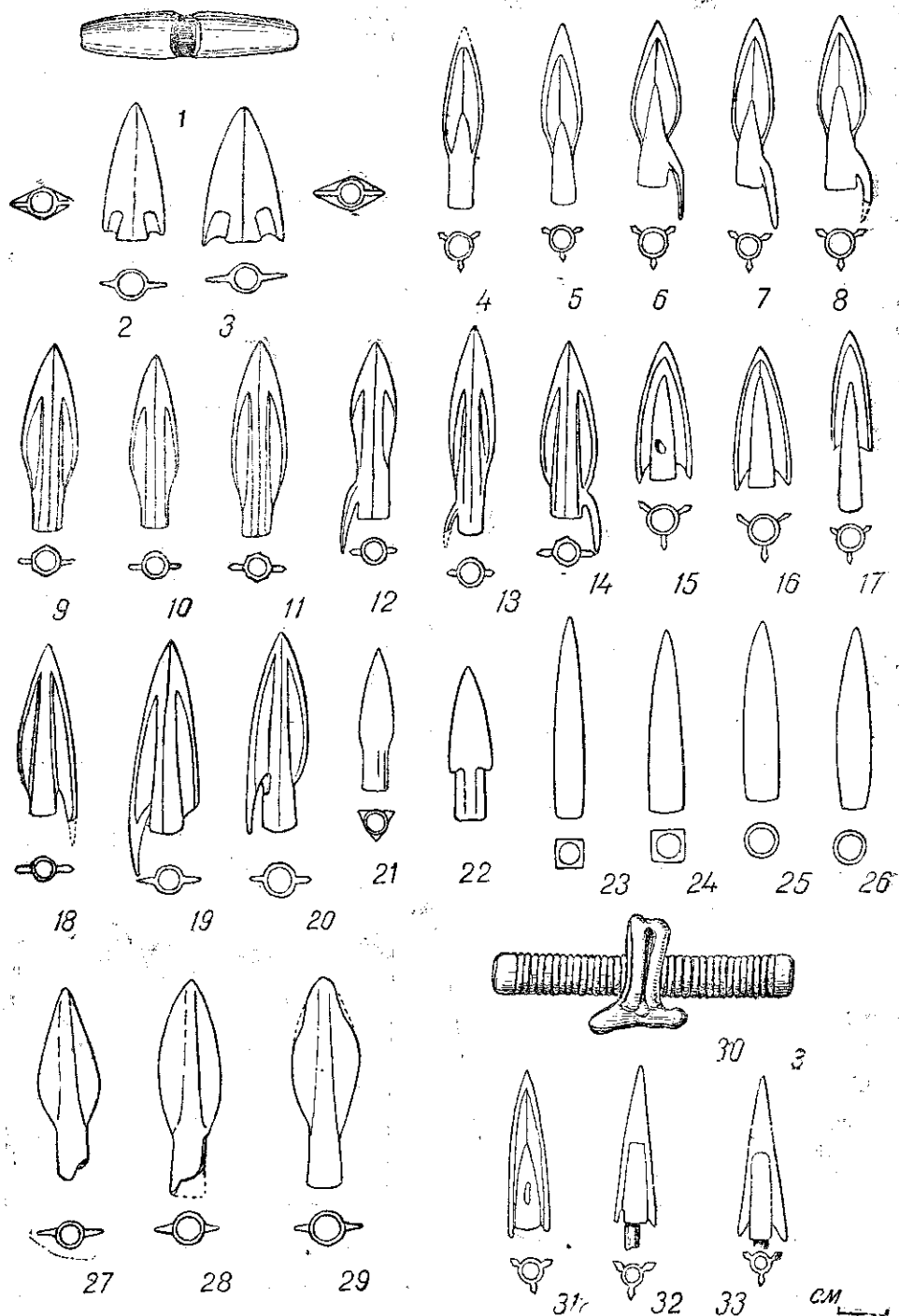
² А. А. Спицин, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 121.

³ Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Поднепровья, Советская археология, I, 1936, стор. 92.

⁴ Б. Н. Граков, Литейное и кузнечное ремесло у скифов, КС ИИМК, вып. XXII, стор. 40.

⁵ Б. Н. Граков, Древности Яблововской курганной группы из собрания Д. Я. Самоковасова, Труды секц. археологии РАНИОН, т. II, стор. 69.

⁶ Б. З. Рабинович, О датировке некоторых скифских курганов Среднего Поднепровья, Советская археология, т. I, 1936, стор. 79.

1 — кістяна застібка першого сагайдака; 2—22 — бронзові наконечники стріл першого сагайдака; 23—26 — кістяні наконечники стріл першого сагайдака; 27—29 — залізні наконечники стріл першого сагайдака; 30 — бронзова застібка другого сагайдака; 31—33 — бронзові наконечники стріл другого сагайдака.

крашалися; в цьому похованні дуже прості й нічим, крім кількості, не відрізняються від речей, що знаходять у звичайних рядових похованнях.

Пограбування, можливо, відбулося через чималий час після поховання, коли труп розклався і легко міг бути розчленованим. Очевидно, могила на цей час була заповнена землею, що й зберегло основну масу інвентаря від пограбування. Грабіжників цікавили, очевидно, лише певні цінності, а перержавіле залізо, кістяні вироби, нечисленні речі з бронзи не привернули їх уваги.

Так чи інакше, але в Старшій Могилі зберігся досить повний інвентар, який дає можливість судити про час та характер поховання.

Розглядаючи інвентар кургана Старша Могила, звернемося насамперед до набору наконечників стріл з першого сагайдака (з кістяною застібкою). Усі типи наконечників належать до ранньоархаїчного періоду. Це — овальнолистовидні дволопатеві втульчасті наконечники з шипом або без нього (табл. II, 9—14), овальнолистовидні трилопатеві (табл. II, 4—8), непрофільовані тригранні з втулкою (табл. II, 21, 22), трилопатеві з обрізаними кінцями граней у вигляді хвоста ластівки та скороченою втулкою (табл. II, 15, 16), дволопатеві шиполисті (табл. II, 18—20), залізні великі листовидні з втулкою (табл. II, 27—29), кістяні чотириграннопірамідальні (табл. II, 23, 24), округлоконічні (табл. II, 25, 26).

Аналогії до всіх типів наконечників дають такі архаїчні пам'ятки Скіфії, як кургани біля станиці Келермеської, Цукур-Лимана, с. Сірогоз¹, час яких визначається початком VI ст. до н. е. Унікальним місцевим типом, що не має собі аналогій серед сагайдачних наборів Скіфії, є коротковтульчасті пірамідальноромбічні наконечники з виїмкою біля основи на боках граней і з кінцями, зрізаними врівень із втулкою (табл. II, 2, 3). Деяку далеку, очевидно, чисто типологічну схожість з ними мають лише кістяні черешкові наконечники стріл Старшого Каширського городища².

Цілком відповідають вищенаведеній даті і ряд інших предметів озброєння та кінського убору. Короткий скіфський меч-акінак (табл. I, 3), так званий „кинджал“, з Старшої Могили щодо форми, розміру, характерного перехрестя ефеса найбільше нагадує мельгунівський та келермеський мечі, а також меч, зображений на золотій пластинці аму-дар'їнського скарбу³.

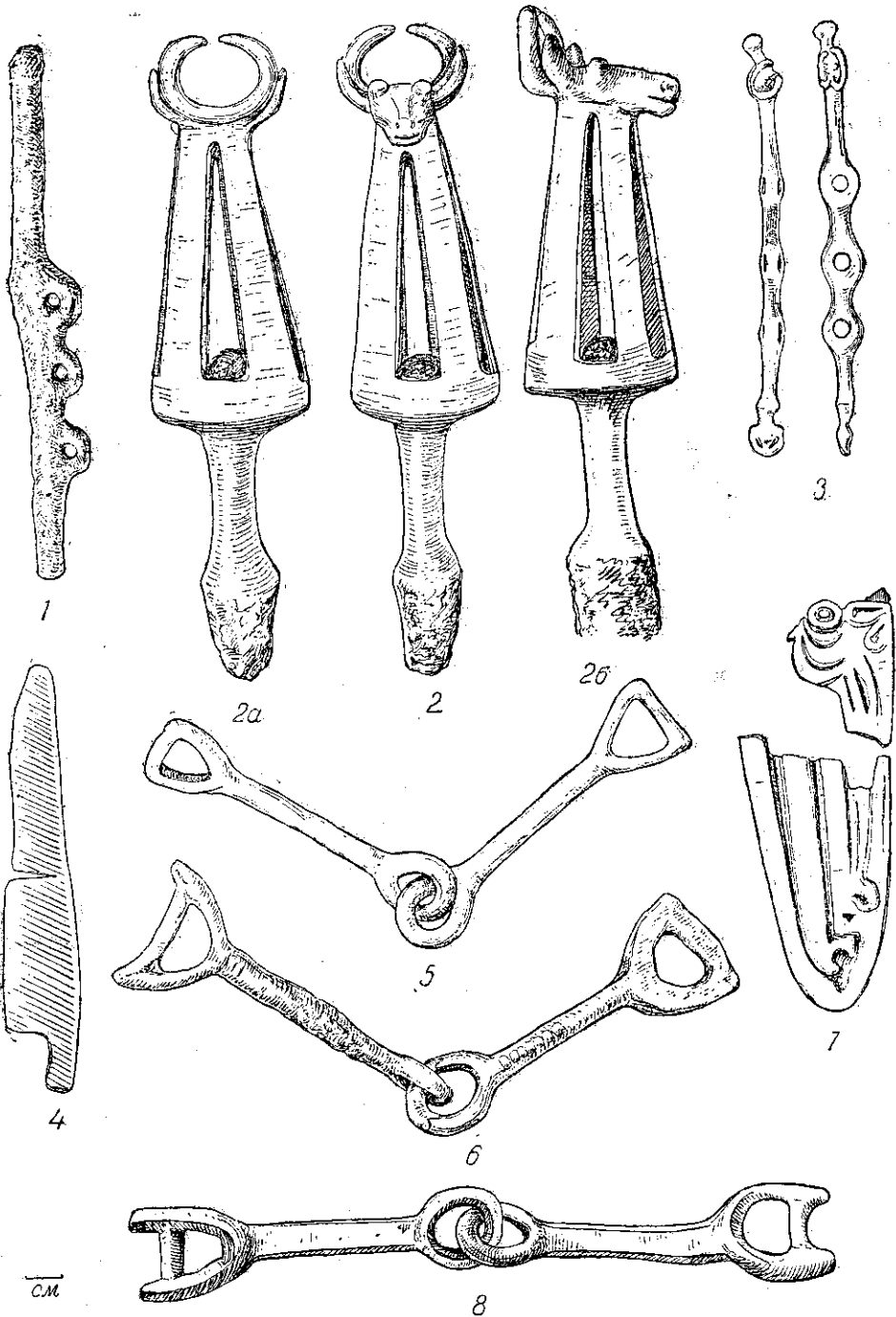
Меч кургана Старша Могила, на відміну від мельгунівського та келермеського мечів, не був багато прикрашений. Рукоятка (можливо, з дерева) не збереглася; піхви були дерев'яні, обтягнуті шкірою і не мали бокового виступу. Нижній кінець піхов був прикрашений лише бронзовим наконечником (табл. III, 7) із зображенням на ньому вухастої голови тварини (з оком у вигляді двох концентричних кружечків) на довгій шиї, яка переходить у витягнуту частину, що закінчується чимось подібним до конита. Другий довгий вузький залізний меч з цього поховання (табл. I, 1) не має прямих аналогій, але, зважаючи на серцеподібне перехрестя ефеса та поперчну перекладину верхнього кінця рукоятки меча, його можна віднести до ранніх скіфських мечів.

Чималий інтерес становлять дві залізні бойові сокири. Одна з них належить до типу клиновидних сокир, які розширюються від леза до

¹ Р. Рау, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Pokrowsk, 1929, табл. I, II.

² В. А. Городцов, Старшее Каширское городище, ИГАИМК, вып. 85, стор. 23, рис. X, 14.

³ И. И. Толстой, Н. В. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, СПб, 1889, вып. II, стор. 50, рис. 35.

1 — залізний псалій; 2 — бронзове навершя; 3 — бронзові псалії; 4 — залізний ніж; 5, 6, 8 — бронзові вудила; 7 — бронзовий наконечник піхов короткого меча.

обуха (табл. I, 6). Обух з отвором для насаду має прямокутний обрис. Лезо пряме, верхній бік обуха плоский, нижній має невеликий перегин при переході леза в обух. Друга сокира (табл. I, 7) — трохи менша від першої. Ця сокира за типом ближча до сокири-молота з лезом, що поширюється і овально заокруглюється біля нижнього кінця, з виділеною ударною тильною частиною і найбільшим потовщенням в місці отвору для насаду.

Про древність цього виду зброї та про її велике значення в житті скіфів свідчить легенда про походження скіфів, переказана Геродотом. За цією легендою, серед священних золотих предметів була і сокира¹.

Територією поширення залізних бойових сокир у Скіфії був переважно Лісостеп, а також Прикубання, Крим, Тамань. Особливе зупинення їх спостерігається в Посуллі, де було знайдено 20 бойових сокир, тобто майже у два рази більше, ніж на решті території Скіфії часів Геродота. З Посулля ці походять невеликі, художньо оформлені у звіриному стилі сокири (які є не так бойовою зброєю, як військовою прикрасою і символом влади²), а також відома золота бляшка із зображенням скіфського „царка“, що сидить, держачи в одній руці ритон, а в другій — жезлоподібну сокиру, схожу на вищезгадані сокири³. Залізні бойові сокири зустрічаються переважно в ранніх курганах, хоча й доживають аж до кінця скіфського часу.

Три залізні наконечники списів (табл. I, 2, 4, 5) належать до найбільш раннього типу листовидних з трубчастою втулкою, що входить у плоску лопать пера й становить її середню грань. Наконечники списів подібної форми, що походять з ранніх скіфських курганів, відомі як залізні, так і бронзові⁴. Четвертий наконечник списа (табл. I, 8) являє собою сплюснено-загострений залізний насад на кінці ратища, своєрідний спис без пера, нібито прототип дротика.

До ранньоархаїчного періоду належить і ряд речей кінського убору: три пари бронзових вудил з двох з'єднаних кільцями стрижнів, що закінчуються петлями у вигляді стремена. Не вдаючись до детального аналізу цих речей, відзначимо, що бронзові вудила з кургана Старша Могила мають деякі варіанти у формі кінцевих петель та стрижнів: перша пара (табл. III, 5) має округлі в перетині гладкі бронзові стрижні та трикутні петлі без кінцевих виступів; друга (табл. III, 8) — гранчасті стрижні й петлі у вигляді стремена з дуже виступаючими кінцями; в третій парі (табл. III, 6) петлі різні — ліва (на рисунку) з виступаючими кінцями, права без них. Усі варіанти цього типу вудил мають численні аналогії в скіфських курганах VI ст. до н. е. на Прикубанні та Правобережжі Дніпра⁵.

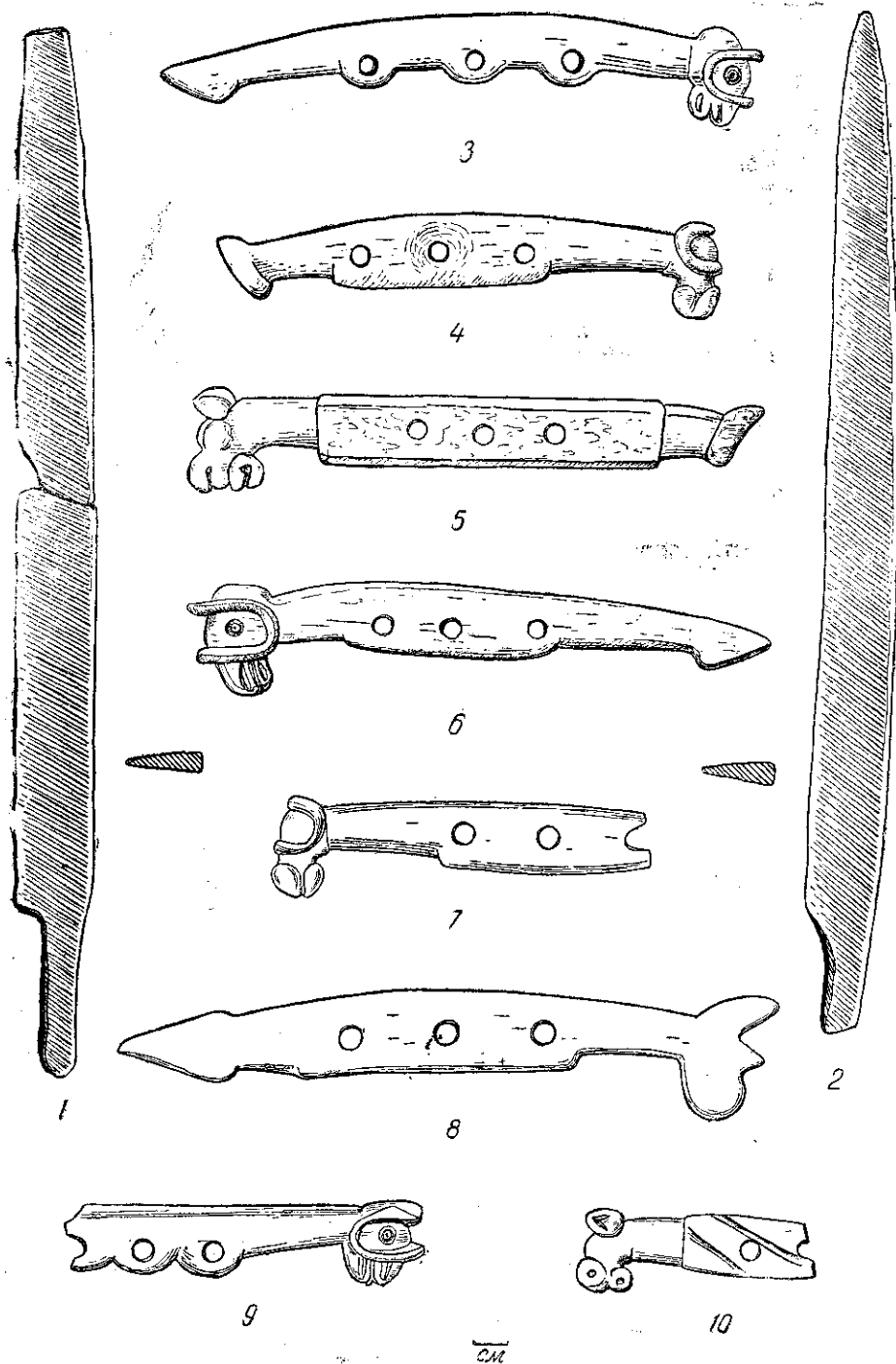
¹ Геродот, IV, 5.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПб, 1894, т. III, табл. XI, 1, 2.

³ Курган біля с. Оксютинців, розкопки С. А. Мазаракі 1905 р., Отчет Московского исторического музея за 1906 г., стор. 14, рис. 2, 13.

⁴ Курган № 344 біля с. Ковалихи, А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПб, 1894, т. III, табл. II, 8.

⁵ Кургани біля ст. Келермесської (ОАК, 1904, стор. 86); курган біля ст. Костромської (ОАК, 1897, стор. 14, рис. 48); кургани № 2 і 15 на лівому березі р. Серебрянки (А. А. Бобринский, указ. твір, т. I, табл. V 10, 12); курган 183 на р. Тенетинці (А. А. Бобринский, указ. твір, т. II, табл. IV 7); курган біля с. Жаботина (Древности Приднестровья, вып. II, табл. XIV, 277); курган № 38 біля с. Гуляй-Города (А. А. Бобринский, указ. твір, т. I, табл. VIII, 18); курган № 471 біля с. Оситняжків (Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 pp., СПб, 1908, стор. 138); кургани № 453 і 460 біля с. Макіївки, розкопки М. Ю. Бранденбурга (там же, стор. 127, 130); курган № 346 біля с. Орловськ (А. А. Бобринский, указ. твір, т. III, стор. 20) та ін.

1, 2 — бронзові ножі; 3—10 — кістяні псалії.

Залізні вудила, яких знайдено 13 пар, належать до звичайного типу вудил із загнутими у петлю кінцями.

Ці вудила відомі в скіфських похованнях з ранньоархаїчного періоду, де вони часто трапляються разом із бронзовими (станіці Келермеська та Костромська, Ульяновський аул).

Разом з вудилами знайдено 13 пар псалій; серед них пара бронзових у вигляді прямого плоского стрижня з округлими потовщеннями в місцях отворів. Один кінець оформлений у вигляді голівки барана, другий — у вигляді копита (табл. III, 3). Друга пара залізних псалій (табл. III, 1) належить до дуже поширеного в ранній період типу прямого псалія з трьома петлями й кінцем, що закінчується потовщенням у вигляді шишечки. Найближчі аналогії ми знаходимо в тому ж Келермеському, а також в інших ранніх курганах¹. Інші 11 пар псалій з цього поховання були кістяні, з трьома отворами або петлями, прикрашені різьбленням у звіриному стилі — голівками барана й вухатого звіра котячої породи з одного кінця і кінським копитом — з іншого (табл. IV, 3—10). На псаліях помітно сліди тривалого користування (залошена поверхня біля середнього отвору). До речей кінського убору належать також 30 кістяних стовпчиків у вигляді циліндрів або кубиків з отворами, крізь які проймалися ремені, що перехрещувалися (табл. V, 13—17).

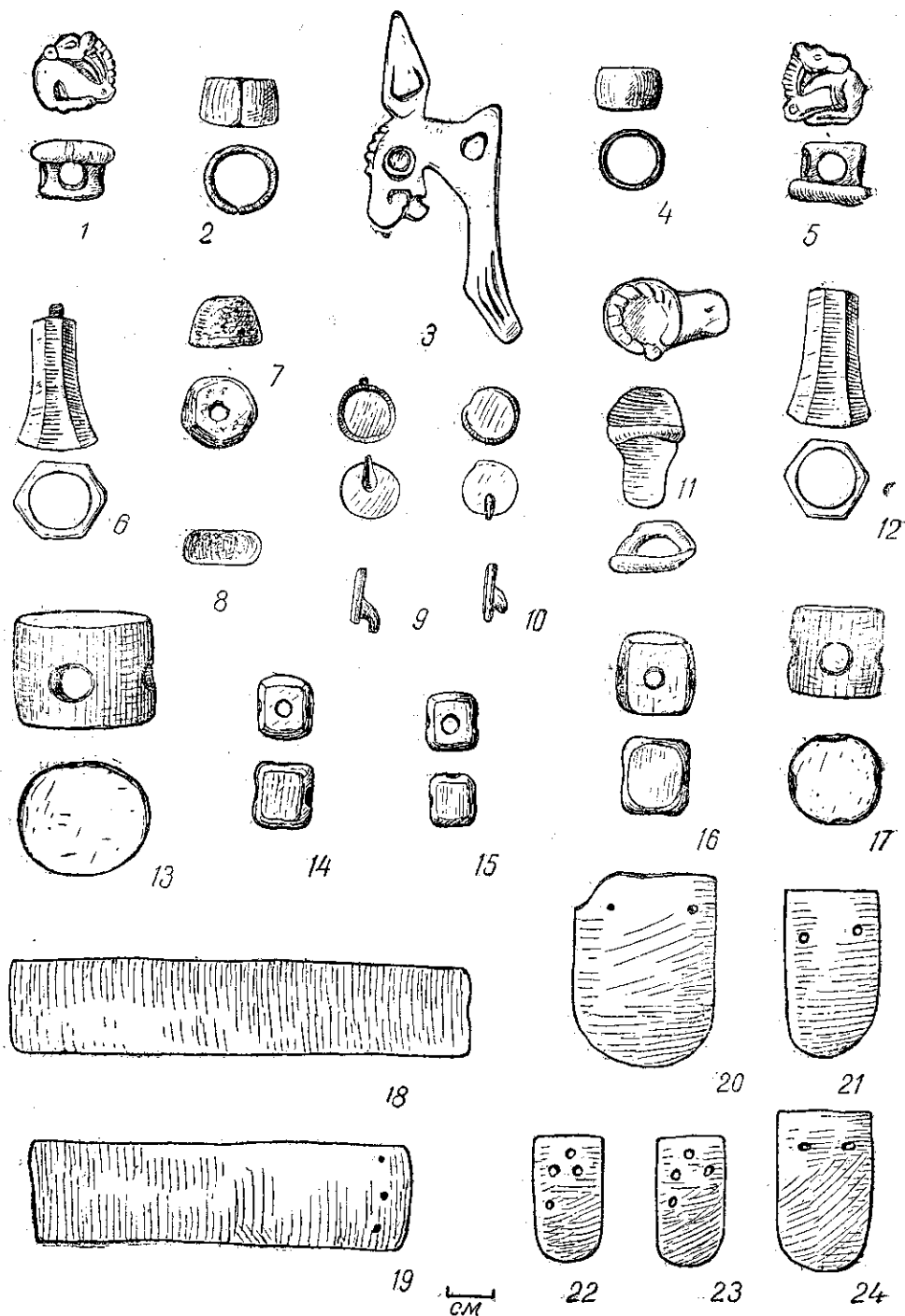
Речі з кості, зокрема псалії описаних типів, є характерною особливістю ранніх скіфських пам'яток VI ст. до н. е. лісостепової смуги та Прикубання². Скіфські ж пам'ятки басейну р. Сули в усьому Лісостепу відзначаються великою кількістю і різноманітністю кістяних виробів, їх широким застосуванням та високою технікою вироблення. З кості виготовлялися не тільки псалії та пряжки для вуздечкових ремнів, але й наконечники стріл, щитки для панцирів, оздоблення налуччя, рукоятки, гребені.

Бронзові речі та прикраси кінського убору кількісно поступаються кістяним. Серед них можна відзначити бронзові бляшки у вигляді голови барана з вушком ззаду (табл. V, 11); вісім бронзових стовпчиків, прикрашених бляшкою із зображенням коня з підібганими ногами і повернутою на спину мордою, причому у чотирьох стовпчиках зображення голови тварини повернуто праворуч, у решті — ліворуч (табл. V, 1, 5). Б. З. Рабинович звернув увагу на схожість їх із зображеннями на ручках архаїчних дзеркал³. Таке трактування зображень травоядних тварин,

¹ Пор. залізні псалії з кургана № 8 на лівому березі р. Серебрянки (А. А. Бобринський, Кургани і случайные археологические находки близ местечка Смела, т. I, СПб, 1894, табл. VII, 3); курган № 383 біля с. Грушківки (ИАК, вып. 4, стор. 42); кургани № 4, 10 в урочищі Скороборі і курган № 10 з Саранцевського поля (Труды XIV АС, т. III, стор. 141, 143, 133, матеріали зберігаються у ГИМ); курган № 406 в урочищі Горячево (ИАК, вып. 14, стор. 32); курган № 448 біля с. Журівки (ИАК, вып. 17, стор. 95).

² Кургани № 38, 40 біля с. Гуляй-Города (А. А. Бобринський, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. I, СПб, 1894, табл. XI, 2, 5, 9, 10, 12, 19); курган № 346 біля с. Теклина (А. А. Бобринський, указ. твір, т. III, табл. VIII, 1, 2); кургани № 1 біля с. Райгорода (Древности Приднепровья, вып. III, табл. XLVIII, 528); курган № 432 в с. Расправі (ИАК, вып. 17, стор. 33, рис. 76); курган № 447 біля с. Журівки (ИАК, вып. 17, стор. 94, рис. 32—34); уламки кістяних псалій були знайдені на Більському та Немирівському городищах. Кістяні голівки тварин, близькі стилем зображення до таких же знахідок з кургана Старша Могила, знайдені в курганах біля ст. Келермеської (ОАК, 1904, стор. 91, рис. 145—149, б, стор. 94, рис. 155—160).

³ Советская археология, I, 1936, стор. 92.

1—12 — бронзові приналежності кінського убору; 13—17 — кістяні приналежності кінського убору; 18—24 — частини панцира.

як відомо, є одним з найбільш ранніх у скіфському звіриному стилі¹.

Цінною є знахідка бронзового масивного налобника з головою вухатого звіра (табл. V, 3). Бронзові налобники із звіриними головами дуже поширені в кінських уборах пізнішого періоду, проте місцевий звіриний стиль цього часу має ознаки часткового грецького впливу. На налобнику ж з головою вухатого звіра звіриний стиль збережений в первісній чистоті. Подібний налобник був знайдений у межах Роменської групи скіфських пам'яток і виданий серед депаспортизованих знахідок С. А. Мазаракі². Інший, близький до цього налобник походить з одного раннього кургана біля с. Грушівки³. Очевидно, бронзові прикраси цього типу, які поширилися в пізніші часи, беруть свій початок в архаїчному періоді.

Інтересною частиною інвентаря кургана Старша Могила є бронзові прорізнi наверхшi грушоподібної форми з чотирма прорізними отворами, прикрашеними зверху голівкою круторогого бика (табл. III, 2). Нижня частина наверхшi за допомогою втулки була з'єднана з довгим залізним стрижнем, який служив для скріплення наверхшi з ратищем, від якого збереглися сліди перегнилого дерева. На залізних стрижнях помітні сліди тканини. Питання про призначення та використання скіфських наверхшi залишається поки що не з'ясованим. Висловлювалися припущення, що вони служили як воєнні стандарти типу бунчуків або як частини похоронної колісниці чи переносного балдахіна. В усякому разі їх зв'язок з культовими церемоніями й особлива роль у похоронному обряді очевидні.

Посулла є основним і поки що єдиним центром скупчення знахідок наверхшi у лісостеповій смузі, яких знаходять по два й по чотири екземпляри в багатих чоловічих похованнях. Усього тут відомо 12 таких знахідок із загальною кількістю в 33 екземпляри⁴. Для порівняння відзначимо, що в усій масі скіфських поховань тясминської групи була знайдена всього одна пара залізних наверхшi без зображень у звіриному стилі⁵.

Майже всі наверхшi, виявлені у Посуллі, належать до одного типу порожнистого прорізного бубонця, увінчаного зверху голівкою або фігуркою тварини чи птаха (бик, олень, вухатий звір, грифон, орел, качка), насадженого на жердину за допомогою втулки або стрижня. Іноді шумова дія наверхшi підсилювалася підвісними бронзовими дзвониками.

¹ Пор. золоті бляшки з кургана № 35 біля с. Бобринці (А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, табл. XVIII, 8), золоту бляшку з кургана № 524 біля с. Жаботина (ИАК, вып. 60, стор. 2, рис. 2), золоту пластинку з кургана біля с. Пруси (Древности Приднепровья, вып. II, табл. VIII, 448), золоту бляшку з кургана № 366 біля с. Теклина (А. А. Бобринский, указ. твір, т. III, табл. VI, 1, 3), зображення горних козлів на золотих піхвах меча з кургана біля х. Шумейка (Древности Приднепровья, вып. III, табл. XLV, 461), зображення козлів на рукоятці мельгунівського меча (МАР, № 31, СПб, 1911, табл. III, 2), золоті бляшки на сагайдаку з Витової Могили ESA, VII, 1932, стор. 96, рис. 12) і т. ін.

² А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, табл. X, 6.

³ Курган № 383, ИАК, вып. 4, стор. 42, рис. 15.

⁴ У курганах біля с. Оксютинців (Древности Приднепровья, вып. VI, табл. I, 436); в курганах біля с. Вовківців № 1, (указ. твір, вып. II, табл. XI, 224); № 476, 477 (там же, вып. VI, табл. I, 433—435; А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, СПб, 1894, табл. IX, 1—5, табл. XVIII, 5) та інших.

⁵ Курган № 407 біля с. Журавки, ИАК, вып. 14, стор. 34, рис. 78.

Найближчими аналогіями до посульських наверх є наверх з ранньоскіфських поховань Прикубання (біля ст. Келермесської, Ульського аулу, околиць Майкопа) ¹.

Більшість кубанських наверх також являють собою порожністі прорізні бубонці із втулками або стрижнями для насадження й фігурками або голівками тварин зверху. Щодо форми, техніки й стилю зображень посульські й кубанські наверх дуже близькі. Зокрема як аналогії для наверх із кургана Старша Могила можна вказати на наверх з голівкою бика з Ульського аулу.

За припущенням О. О. Іессена, численні ранні бронзові вироби, знайдені на Середній Наддніпрянщині, походять з Північного Кавказу². До них належать, наприклад, вищезгадані наверх, удила із „стременом“, деякі бляхи від кінської зброї тощо. В усякому разі, основні типи ранніх бронз і деяких видів залізних виробів (залізні псалії) з архаїчних поховань Посулля і, зокрема, з Старшої Могили мають найближчі аналогії в інвентарях ранніх поховань Прикубання (станіці Келермесська, Костромська, Ульський аул).

Крім цього є ще ряд інших даних, які свідчать про наявність древніх постійних зв'язків північнокавказьких центрів з областю Посулля. Згадаємо знахідку бронзової кобанської сокири біля Лубен³. Наміста з численних дрібних пастових бусин у вигляді каблучок, що часто зустрічаються в ранніх похованнях Посулля, відомі з знахідок у Келермесському та Моздокському могильниках⁴.

З решти інвентаря інтересні два великі бронзові литі ножі, знайдені у насипі, культове значення яких безсумнівне. Крім Старшої Могили, бронзові ножі, що лежали також попарно, виявлені в кургані № 5 біля с. Бересняги⁵, кургані № 8 групи Частих Курганів⁶, кургані біля с. Мошки поблизу Черкас⁷, курган ф біля с. Марициного⁸. Парність знахідок і застосування бронзи для виготовлення ножів (звичайні ножі виготовлялись тоді з заліза) свідчать про їх ритуальне призначення.

На жаль, залишається нез'ясованим, що являє собою єдина знайдена в похованні посудина, яку Д. Я. Самоквасов називає амфороподібною і порівнює її з амфорами, знайденими біля с. Попівки. В колекції Д. Я. Самоквасова ця посудина не збереглася, і використати цей важливий матеріал для характеристики пам'ятки неможливо.

Цілком суперечать усьому комплексу похоронного інвентаря набір наконечників стріл другого сагайдака з бронзовою застібкою, в якому міститься 93 бронзові наконечники стріл. Усі вони належать до одного типу (табл. II, 31, 33): тригранні, вишукано видовжені, з опущеними врівень із втулкою загостреними кінцями граней, з овальними або прямокутними поглибленнями по боках. Наконечники цього типу, як

¹ ОАК, 1904, стор. 86 і сл.; ОАК, 1908, стор. 118; ОАК, 1909—1910, стор. 149, А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, стор. 66, рис. 20.

² А. А. Иессен, Прикубанский очаг металлообработки во второй половине II, начале I тысячелетия до н. е., КС ИИМК, вып. XVIII, стор. 18 і сл.; Греческая колонизация северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 49.

³ Труды VIII АС, т. IV, табл. LXXXII, 57.

⁴ Б. Б. Пиотровский, А. А. Иессен, Моздокский могильник, Л., 1940, табл. V.

⁵ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, СПб., 1894, табл. XIX, рис. 9.

⁶ Советская археология, VIII, стор. 34, рис. 22.

⁷ ОАК, 1894, стор. 3.

⁸ М. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Praehist. Zeitschr. V, 1913, стор. 15, рис. 12.

відомо, з'являються у ранньокласичний період і дуже поширюються протягом розвиненого класичного і ранньоелліністичного періодів.

Слід відзначити, що типи наконечників стріл першого і другого сагайдаків не змішуються між собою: у другому сагайдаку не було жодного наконечника тих ранніх типів, які були виявлені у першому сагайдаку.

Але якщо набір першого сагайдака цілком відповідає всьому іншому інвентарю, то наконечники стріл другого сагайдака не мають з ним нічого спільного. Це примушує нас поставити питання про випадковість другого сагайдака у цьому похованні. Можливо, він потрапив у могилу з іншого, пізнішого поховання, зруйнованого під час пограбування або розкопок Т. В. Кибальчича. Не виключена можливість, що під час інвентаризації та камеральної обробки збірки Д. Я. Самоквасова була припущена помилка. Так чи інакше, ми не можемо віднести цей сагайдак до основного поховання і брати його до уваги при датуванні пам'ятки.

Увесь основний інвентар кургана Старша Могила (крім другого сагайдака) дає дуже повне сполучення характерних ознак похоронних комплексів архаїчних скіфських пам'яток (бойові сокири, прорізнi на-вершя, кістяні речі від кінського убору).

Порівняльний аналіз дає можливість пов'язати курган Старша Могила з рядом найважливіших ранніх пам'яток скіфської культури, серед яких особливо виразно встановлюються паралелі і зв'язки з келер-меськими курганами. Ці зв'язки визначають час цього кургана в межах першої половини VI ст. до н. е.

Своїм значенням курган Старша Могила може бути порівняний із відомим мельгунівським курганом на Правобережжі, бо обидва кургани були явищами одного й того ж історичного порядку.

До цього ж часу належать численні рядові поховання Посулля, що датуються на підставі того ж стійкого комплексу архаїчних ознак, які характеризують курган Старшу Могила і становлять разом з ним велику групу пам'яток скіфської архаїки.

Близький щодо часу також другий „царський“ курган біля х. Шумейка на Посуллі¹, час якого засвідчений знахідками денця чорнофігурного кіліка² та меча із золотою обкладкою піхов і рукояті³, близького до мечів мельгунівського і келермеського курганів і Томаківської Могили. З Старшою Могилою курган біля х. Шумейка пов'язаний набором кістяних псалій при залізних удилах⁴ і залізними бойовими сокирами⁵. Чіткість і витриманість архаїчних ознак в інвентарі Старшої Могили дає можливість припускати, що ця пам'ятка трохи старша від кургана біля х. Шумейка, що відноситься швидше до другої половини VI ст. до н. е.

Інвентар кургана Старша Могила, який складається переважно з предметів озброєння та кінського убору, а також величезні розміри курганного насипу дають можливість вбачати в похованій особі видатного племінного вождя — воєначальника.

Від поховань представників скіфської аристократії, розташованих у південніших районах, а також від пізніших місцевих поховань курган Старша Могила відрізняється повною відсутністю будь-яких цінностей у вигляді виробів із золота та золотих прикрас на зброї та кін-

¹ Древности Приднепровья, вып. III, стор. 7.

² Там же, вып. II, табл. XXXV, 808.

³ Там же, вып. III, табл. XLV, 461.

⁴ Там же, табл. XLIX, 528; табл. L, 530.

⁵ Там же, табл. XXXVIII, 170.

ській збруї. Це „царське“ поховання виділяється з числа одночасних місцевих поховань простих воїнів не розкішно бойового спорядження, а лише його кількістю.

Ця обставина дуже важлива у з'ясуванні розвитку суспільних відносин у племен лівобережного Лісостепу за ранньоскіфських часів. Очевидно, в племені, що жило на Посуллі, розвиток майнової диференціації трохи затримався порівняно з племенами Правобережжя, Степу та Прикубання і не відбився ще в зосередженні багатств у руках родоплемінної верхівки. Пояснюється це незначним розвитком товарних відносин, територіальною замкненістю, що обумовлюється віддаленістю від Причорномор'я, де в ту добу прокладалися шляхи греко-скіфської торгівлі.

Багатства суспільства, якими були поголів'я худоби й, можливо, оброблювана земля, і далі залишалися у власності роду. Майно, що зосереджувалося у представників племінної знаті, не набуло ще вигляду скарбів, нагромаджених внаслідок обміну продуктів місцевого виробництва на предмети імпорту.

Характерно, що вождь у Старшій Могилі похований один. Ми не маємо ніяких даних, які свідчили б про наявність тут супроводжуючих поховань підлеглих небіжчиків осіб. Це ж явище можна спостерігати і в інших „царських“ похованнях басейну р. Сули, таких як у кургані біля х. Шумейка, в оксютинському кургані № 2¹, вовківцькому кургані № 1². Навряд чи це можна пояснити простою випадковістю. Відомо, що людські жертвоприношення зустрічаються в багатих скіфських похованнях починаючи з дуже раннього часу. Очевидно, що в цій особливості обряду відбилися певні риси суспільних відносин у даного племені, які характеризувалися слабим розвитком патріархального рабства та сильними устоями родової демократії.

Пам'ятки Посулля пізнішого часу свідчать про значні зміни в економіці та суспільних відносинах, зв'язаних з розвитком обміну, ростом майнової нерівності, виділенням власності окремих родин і в першу чергу представників племінної верхівки.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

КУРГАН СТАРШАЯ МОГИЛА — ПАМЯТНИК АРХАИЧЕСКОЙ СКИФИИ

Резюме

Старшая Могила — крупнейший курган в Посулье (высота 21 м) — является одним из курганов огромного могильника Стайкины Верх у с. Оксютинцев близ г. Ромны.

При раскопках, произведенных в 1888—1889 гг. Д. Я. Самоквасовым, в этом кургане открыта большая гробница в виде бревчатого сруба, с погребением воина, сопровождавшегося большим количеством предметов вооружения и конского убора. Поскольку в кургане Старшая Могила не было найдено предметов восточного или греческого происхождения,

¹ А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. II, СПб, 1894, стор. 162.

² Древности Приднепровья, вып. II, стор. 6; А. А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела, т. III, стор. 82.

в дореволюционной археологии установился взгляд на этот курган как на памятник поздне-скифского времени. Исследования советских ученых в области скифской архаики и изучение местного элемента как основы скифской культуры позволяют пересмотреть эту датировку.

Курган Старшая Могила по составу инвентаря находит себе ряд аналогий среди ранних скифских курганов Кубани и лесостепного Правобережья, в частности устанавливается ряд параллелей с келермесскими курганами. Сравнительный анализ позволяет отнести курган Старшая Могила к раннескифскому периоду и датировать его временем не позже первой половины VI в. до н. э. Наряду с признаками в материальной культуре, присущими скифскому архаическому периоду в целом, Старшая Могила обнаруживает ряд черт, характерных только для посульской группы скифских памятников (обряд погребения и устройство гробницы, железные боевые топоры, бронзовые прорезные наконечники, костяные принадлежности конского убора). Прослеживается и связь с Кубанью.

Размеры курганной насыпи и характер инвентаря Старшей Могилы дают основание предполагать, что тут похоронен выдающийся вождь одного из племен, живших на территории Посулья, а также сделать некоторые заключения об особенностях социально-экономического развития данного племенного объединения по сравнению с другими группами скифских племен на том же историческом этапе.

ПОВІДОМЛЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

С. М. БІБІКОВ
(Ленінград)

ЗОБРАЖЕННЯ ТВАРИНИ НА КІСТЯНІЙ ПЛАСТИНЦІ з с. ОЗАРИНЦІВ (ПОДІЛЛЯ)

Під час вивчення археологічних знахідок, які зберігаються у Кам'янець-Подільському історико-краєзнавчому музеї, нашу увагу привернула кістяна пластинка із зображенням тварини.

Історія виявлення цієї пластинки така: в 1912 р. місцевий вчитель і краєзнавець-геолог О. О. Кривицький під час обстеження околиць с. Озаринців (недалеко від м. Могильова-Подільського) зібрав у Боршовецькому яру колекцію палеолітичного кремінного інвентаря¹.

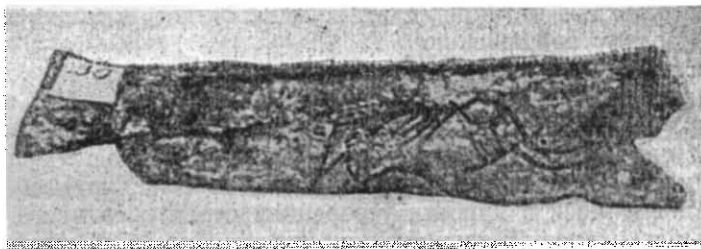

Рис. 1. Кістяна пластинка з с. Озаринців.

Серед знахідок був і невеликий уламок кістки тварини з вигравірованим на ньому зображенням. У 1913 р. цей уламок був переданий до Кам'янець-Подільського музею, де зберігався до Великої Вітчизняної війни². В період тимчасової фашистської окупації Поділля пластинка потрапила до приватної колекції й була повернута до музею в 1946 р. (рис. 1).

Ю. Сецінський присвятив цій пластинці кілька рядків і дав дуже недосконале її зображення³. І нарешті, М. Я. Рудинський докладно опублікував знахідку з с. Озаринців, визначивши її палеолітичний вік⁴. Таким чином, кістяна пластина з гравюрою тварини увійшла в науковий ужиток. Автентичність зображення, як і приналежність його до палео-

¹ Колекцію палеолітичних кременів О. О. Кривицький в 1926 р. передав до Київського історичного музею. Див. „Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р.“, К., 1927.

² На пластинці є шифр: „Озаринцы, 1912, № 30, 152“.

³ Ю. Сецінський, Нариси з історії Поділля, ч. 1, Вінниця, 1927, стор. 34, табл. 18, 13.

⁴ М. Я. Рудинський, Поповгородський вияв культури мальованої кераміки, Антропология, Річник кабінету антроплогії, т. III, К., 1930.

лігу, дістали визнання українських дослідників. Російські археологи виявили деяку стриманість в оцінці знахідки з Озаринців (П. П. Єфіменко, Г. А. Бонч-Осмоловський, С. М. Замятнін та ін.).

Рідкісність гравірованих зображень мамонта, які належать до верхнього палеоліту, що пояснює винятковий інтерес до цього відкриття, примусили автора уважно ознайомитись із знахідкою та зробити певні висновки.

М. Я. Рудинський так описує цю пластинку: „Гравірована кістка (довжина 0,115 м, ширина 0,037 м і 0,02 м, товщина 0,014—0,008 м) є уламком кістки мамонта і, здається, належить до однієї з великих кісток кінцівок. Кістка ясножовта, трохи тьмяна; її поверхня вкрита численними борозенками від коренів рослин. Зображення, що досягає розміру $4 \times 1,7$ см, подано на поверхні одного з боків уламку, на зовнішньому куті ширшого кінця. На малюнку мамонт показаний у профіль, повернутий вправо. Тварина була зображена, очевидно, під час руху, про що свідчить її положення — голова вперед, тіло видовжене, більш-менш плоска спина з контурами ніг, з яких задня відкинута, а передня витягнута... хобот витягнутий вперед і відділений від ікол, які загнуті догори“¹.

Далі М. Я. Рудинський аналізує майстерність художника, який зумів скупими прийомами передати форму мамонта з характерними змінами, що викликані рухом, і датує зображення мадленським часом. Зовнішні описові дані, наведені М. Я. Рудинським, збігаються з нашими спостереженнями. Щождо художньої оцінки, то ми не можемо в цьому питанні не зважити на індивідуальне сприйняття дослідника. Звернемося до розгляду зображення.

1. Обставини виявлення пластинки залишаються не цілком з'ясованими. Можна сказати, що знайдена вона ізольовано, не в шарі, хоча й супроводжувалася знахідками кремінних речей, зустрінutih там же в яру.

Обставини знаходження аж ніяк не свідчать про одночасність кістяної пластинки з кремінними палеолітичними речами. На Поділлі автору раз у раз доводилося в яристих утвореннях серед кремінного матеріалу знаходити кістки древніх тварин (наприклад, в яру Ганусисько, що був описаний ще В. Б. Антоновичем²).

У розмиві стінок яру ми зустріли кістки викопних тварин, які, виділяючись з горизонтів залягання, падали на дно яру або боковий осип під стінкою яру, де змішувались з кремінним палеолітичним інвентарем, що був також змитий в яр з плато, на якому була розташована палеолітична стоянка.

Антонович свого часу на дні яру виявив скупчення кісток мамонта та кремінних виробів палеолітичного часу, хоча про одночасність цього комплексу говорити не доводиться. Аналогічне явище могло бути і в Боршовецькому яру, де, до речі, ніхто з його дослідників не відмічав горизонтів з культурним шаром. Більше того, О. О. Кривицький в 1927 р. передав до кабінету антропології Академії наук Української РСР серію кремінних виробів з Озаринець і в тому числі й з Боршовецького яру, які не могли належати до однієї епохи. В цьому наборі кремінний мустьєроподібний гостроконечник і типовий мікролітичний нуклеус, можливо ранньотрипільського часу, сполучаються з двобічним кремінним долотом з шліфованими кінцями.

¹ М. Я. Рудинський, Поповгородський вияв культури мальованої кераміки, Антропологія, Річник кабінету антропології, т. III, 1929, К., 1930.

² В. Б. Антонович, О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губ., Труды VI АС, т. I, Одесса, 1886.

2. Матеріал, на якому нанесено зображення, являє собою уламок трубчастої кістки тварини (діафізарної частини), доброї збереженості, поверхня якої вкрита борозенками від коренів.

Немає підстав говорити про належність цієї кістки мамонту; зважаючи на товщину і структуру кістки, її діаметр (якщо судити по злому), можна визначити цей уламок кістки як кістку копитних, найімовірніше бика або коня.

Якщо лінії спостерігати при сильному збільшенні, що прокреслює контур зображення, можна помітити, що ці лінії перетинають борізенки від коренів, створюючи виразне враження того, що зображення зроблено на порівняно недавній кістці. Вказівкою на порівняно незначну давність кістки може служити її незначна реактивність на вологу. Тим часом, численні кістки з ярів Поділля, які траплялися нам, дуже сильно вбирають вологу.

3. Стилiстичні особливості зображення тварини не характерні для палеолітичних пам'яток. Це зображення мало реалістичне, пропорції тіла тварини дані неправильно, не передані характерні для мамонта стрімкість хребта та обриси ніг, немає й натяку на тім'яне здуття черепа, бивні від хобота розрізнити важко.

Дуже невиразно зображено вуха; шерсть на холці тварини передана косими, грубими штрихами.

Особливістю відомих гравірованих зображень мамонтів є схожість їх у передачі характерних ознак мамонта, що пояснюється намаганням людності палеоліту до максимальної реалістичності. Такими є зображення з Комбарель, Ла Мадлен, Фон де Гом, Бернифаль та Мальти. Усі вони за стилістичними ознаками не мають нічого спільного із зображенням на кістці з Озаринець, яке швидше нагадує зображення „мамонта“, виявлене О. М. Бадером у Приазов'ї, в урочищі Кам'яна Могила в околицях м. Мелітополя.

С. Н. БИБИКОВ

ИЗОБРАЖЕНИЕ ЖИВОТНОГО НА КОСТЯНОЙ ПЛАСТИНКЕ ИЗ с. ОЗАРИНЦЕВ (ПОДОЛЬЕ)

Резюме

В 1912 г. в окрестностях с. Озаринцы, недалеко от Могилева-Подольского, в Боршовецком овраге была собрана коллекция кремневого инвентаря палеолитического облика. Вместе с кремнями был подобран небольшой обломок костяной пластинки с выгравированным на нем изображением животного. Опубликовавший находку М. Я. Рудинский отнес ее к палеолитическому времени.

На основании анализа обстоятельств находки, материала и стилстических особенностей изображения, автор подвергает сомнению ее палеолитический возраст, считая, что изображение на кости может быть и поздним.

В. М. ДАНИЛЕНКО

(Київ)

ДО КІММЕРІЙСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ

(У зв'язку з опублікуванням стели з с. Наталівки)

Кіммерійці — найдавніше етнічне утворення південної частини території сучасної Української РСР. Про нього ми дізнаємось з ассирійських джерел, з Гомерової „Одіссеї“, з „Історії“ Геродота та почасти з інших античних джерел.

Ассирійські джерела згадують про кіммерійців у зв'язку з походами цього народу в межі древнього Сходу із сусідніх територій, і через те відомостей про початкове місцеперебування його не передають. Можливо, воно для них було в достатній мірі з'ясованим.

Згідно з відомим місцем з „Одіссеї“, „народи і город людей кіммерійських“ містились десь біля „меж глибокого океану“. Звичайно, таке „географічне“ визначення Гомера дає дуже мало для локалізації древньої Кіммерії.

Проте цінність цього свідчення полягає в тому, що кіммерійці тут виступають як народ якогось морського узбережжя.

Геродот, говорячи про вигнання кіммерійців скіфами, згадує про р. Аракс (Волга?, Кубань?) як про рубіж, біля якого відбулася перша воєнна сутичка між скіфами і кіммерійцями. Босфор Кіммерійський, за Геродотом, безсумнівно, може бути ідентифікований з Керченською протокою.

Далі Геродот вказує, що під загрозою скіфської навали в кіммерійців не було єдності в питанні про те, чи треба обороняти батьківщину, чи слід залишити її, щоб не загинути, обороняючи „прах“. Ледве чи можна мати сумнів у тому, що під „прахом“ тут слід розуміти місцевість, де були могили предків, щось подібне до скіфського Герроса, тобто такої області, з якою пов'язувалися дуже важливі і древні традиції народу.

З того факту, що загиблі кіммерійські вожді були поховані біля р. Тірасу (Дністра), може бути зроблений висновок, що саме південно-західне Задніпров'я, або, точніше, південна Наддністрянщина, було саме тією територією, яку, за відповідними функціями в соціальному житті кіммерійців, можна порівнювати з скіфським Герросом.

Отже, місцепроживання кіммерійців визначається принаймні рубежем Дону, Керченською протокою та рубежем Дністра і південного Дунаю. Якщо ці області пов'язувати з більш-менш тривалою осілістю кіммерійців, то помітимо, що вони до певної міри відповідають тій території, яка в післякіммерійський період дістає назву Скіфії. Саме таку територіальну відповідність і мав на увазі Геродот, коли писав, що на всій території Скіфії раніше жили кіммерійці.

Питання про кіммерійські археологічні пам'ятки, зокрема про характер жител та поховальних споруд і ритуалу, не розв'язане історико-археологічною наукою, що свідчить про особливу складність кіммерійської проблеми. Розв'язання її насамперед ускладнене нечисленністю письмових і археологічних джерел.

Треба також відзначити, що у радянських вчених з приводу методу розв'язання кіммерійської проблеми немає єдиної думки. Одна частина дослідників, вивчаючи археологічні пам'ятки південної смуги Східної Європи межі II—I тисячоліття до н. е., певний час обмежувалась визначенням так званої „кіммерійської стадії“ — поняттям неконкретним як з погляду історико-археологічного, так і з погляду територіального.

Друга група дослідників не обмежувалась цим і намагалась розв'язувати це питання як конкретно-історичну проблему. З цього погляду, Кіммерія і кіммерійський народ є ще не досить з'ясованими, але цілком конкретними історичними явищами, визначеними певними хронологічними межами і пов'язаними з певною територією.

Застосування цього методу до розгляду питання про, можливо, найдревніше етнічне утворення нашої батьківщини нам здається особливо доцільним.

Нарешті, ще одна група дослідників вивчає це питання лише на підставі письмових даних і не контролює своїх висновків аналізом археологічних матеріалів. Ми вважаємо, що без аналізу такого матеріалу проблему не тільки не можна розв'язати, а навіть не можна посправжньому поставити.

Наш нарис не ставить своїм завданням скільки-небудь повний розгляд теми або навіть реферування спеціальної літератури, присвяченої кіммерійській проблемі. Гадаючи що проблема ця повинна розв'язуватися зусиллями багатьох дослідників, ми вважаємо доцільним привернути їх увагу, головним чином, до однієї категорії пам'яток, які, на нашу думку, з більшим правом, ніж інші пам'ятки (наприклад, металеві вироби або кераміка), можуть розглядатись як археологічні свідчення життя кіммерійців.

Мова йде про дошкоподібні антропоморфні стели типу, відкритого в Білогрудівці або *Namangia* (Добруджа).

Окремим завданням цього нарису є видання чи не найвидатнішої з цих пам'яток. Наша стела походить з околиць Запоріжжя (с. Наталівка) і здавна зберігається в Дніпропетровському музеї (рис. 1, 2).

Стели подібного типу, зберігаючи специфічну подібність, походять з досить широкої території. Вони відомі з Трансільванії (*Baja-de-Cris, Cherla*)¹, Добруджі (*Гамангія*)², південної Наддніпрянщини (Білозерка)³, з Уманщини (Білогрудівка)⁴, з Надпоріжжя (Наталівка), з Криму (Тірітака)⁵, з околиць Анапи⁶.

Уже з переліку місць, де були знайдені стели, видно, що ці пам'ятки дуже поширені. Охоплюючи значний простір Фракії (Тракії), Скіфії і Тавриди, ці пам'ятки характерні і для тих територій, які пов'язані з письмовою традицією про кіммерійців. Приналежність цих стел до

¹ ДАСІА, II, р. 422—423.

² Там же, стор. 422 і сл. (особливо 424).

³ Труды VIII АС, т. III, стор. 156—160, табл. VII, 2; VIII.

⁴ Записки ВУАК, т. I, К., 1930, стор. 195—198.

⁵ МИАС, № 4, стор. 39, рис. 50, 51.

⁶ М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПб, 1913, стор. 84, табл. XXX, II. Ростовцев вважав можливим пов'язувати цей „типос в виде грубой гермы“ із знайденим в анапському кургані склепом часів еллінізму, що нам здається непереконалим.

передскіфського часу в жодного з дослідників не викликає сумніву, і через те розгляд їх у зв'язку з кіммерійською проблемою нам здається цілком виправданим.

Оскільки на перший погляд є підстави пов'язувати білозерські стели з так званими древньоямними похованнями, можна було б говорити про більш древній вік цих стел. Проте, на нашу думку, курган № 52 цього могильника (за нумерацією Г. Л. Скадовського) не можна вважати таким же давнім, якими, за визначенням багатьох дослідників, є древньоямні поховання Донецчини, виділені В. О. Городцовим.

Рис. 1. Стела з с. Наталівки (лицьовий бік).

Рис. 2. Стела з с. Наталівки (тильний бік).

Більш того, дослідження останніх років, проведені на Нижньому Поволжі, показали, що багато курганів, які колись вважали типовими древньоямними, в дійсності належать до досить пізніх часів, не давніших від періоду так званих катакомбних поховань. Зокрема це стосується і курганів м. Степного (кол. Елісти), які рядом ознак наближаються до № 50 та 52 курганів Білозерки¹.

Про досить пізній вік стел свідчать і інші ознаки, зокрема характер предметів зброї, зображених на стелах. Так, наприклад, на стелах з Важа-де-Сріш, Гамангії та Наталівки зображені бойові сокири типу, близького до відомих бородінських². Стелу з Гамангії супроводило

¹ И. В. Синицын, Памятники предскифской эпохи в степях Нижнего Поволжья, Советская археология, X, стор. 143 і сл.

² Сокири саме цього типу дуже добре передані на стелі з околиць Сімферополя, яка супроводила курганне поховання віку бронзи (див. А. М. Talgren, Sur les monuments megalithiques du Caucase occidental, ESA., IX, p. 44, fig. 35).

навершя булави грушовидної форми. Така сама булава зображена і на стелі з Наталівки.

Значна кількість стел передає постаті воїнів, як вже цілком усталений образ, що також може служити датуючою ознакою. Зокрема такі стели цілком виключають можливість їх приналежності до древньо-ямних поховань.

Про досить пізній вік цих пам'яток свідчать також і деякі посередні дані. Наприклад, тірітакські стели були знайдені разом з доантичною керамікою так званого таврського типу. Не справляє враження ранньої і кераміка, знайдена разом із стелою в Гамангії. Білогрудівські стели були знайдені поблизу поселення пізньобронзової або ранньозалізної доби.

Стели знайдено в різні, інколи досить давні часи. Це утруднює визначення умов, за яких вони були виявлені, тобто супровідного інвентаря та їх первинного призначення.

Кого саме зображують ці стели, вирішити важко. Можна з однаковою певністю припускати, що вони передають як образи божеств, так і образи реальних людей — є своєрідні ушебті. Зв'язок стел з поховальними культами — поза сумнівом. Стели з Білозерки, Гамангії, Наталівки знайдені в курганах. Незважаючи на те, що такі стели є дуже рідкісними знахідками, в ряді випадків їх знаходили групами (Ваја-де-Кріш, Білозерка, Білогрудівка, Тірітака). Можливо, що групам поховань у межах однієї родової усипальні — кургана відповідали статуарні зображення предків або, що імовірніше, самих померлих. Але яке кінець кінцем не було б призначення стел, їх велике значення для вивчення історії населення північного Причорномор'я межі II і I тисячоліття до н. е. безсумнівне.

Згідно з рукописним каталогом О. М. Поля, в якому стела з Наталівки позначена № 200, її було знайдено в с. Наталівці, кол. Олександрівського повіту, ще в 1862 р.

Стела зроблена з досить плоскої гнейсової плити темного зеленкувато-сірого кольору. Висота її, враховуючи і підземну частину, близько 160 см, ширина в пояській частині 61 см, товщина в цій частині 12 см. У багатьох місцях стели, особливо на її верхній частині, збереглися діляночки добре відшліфованої поверхні, що свідчить про старанність її виготовлення. Можливо, вона була надмогильним пам'ятником, а не закопувалась у курган, як білозерські стели.

Основні елементи постаті (наприклад, голова, руки, лопатки) виконані технікою плоскуватого рельєфу, і, навпаки, речі, які супроводять постать (предмети зброї), виконані технікою заглибленого малюнка, що досягалося зістуканням або здряпуванням каменю (рис. 3). Таке безпорядне поєднання технік рельєфу і гравюри свідчить про обмеженість образотворчих можливостей майстра.

Скіфські стели, які також зберігаються в Дніпропетровському музеї, хоч і виконані досить недбало¹, в стилістичному відношенні більш витримані — стели і їх деталі виконані технікою плоскуватого рельєфу. Дошкоподібність цих стел та подібних пам'яток, як і прийоми їх виготовлення, свідчить, на нашу думку, про те, що вихідною формою їх були стели, виготовлені з дерева. Можливо, дерев'яні стели — надгробні пам'ятки були численніші, ніж вироблені з каменю. Про те, що дерево використовувалося і в стелах, вироблених з каменю, свідчить один факт, відзначений Г. Л. Скадовським. Одна з відкритих ним кам'яних стел

¹ Особливо стела з граніту.

у тих місцях, де повинні бути руки, мала глибоко видовбані дірки, куди могли вставлятись руки, очевидно виготовлені саме з дерева.

Стела з Наталівки, безперечно, зображує постать чоловіка — воїна. На передній площині стели знаходиться тільки верхня частина чоловічої постаті, без одягу, але підперезана. Про те, що верхня частина статуї не має одягу, натякають цяточки на грудях та своєрідно трактований виріз у грудній клітці, нижче якого лежить широкий пояс. Про відсутність одягу свідчить і характер верхньої частини задньої площини стели.

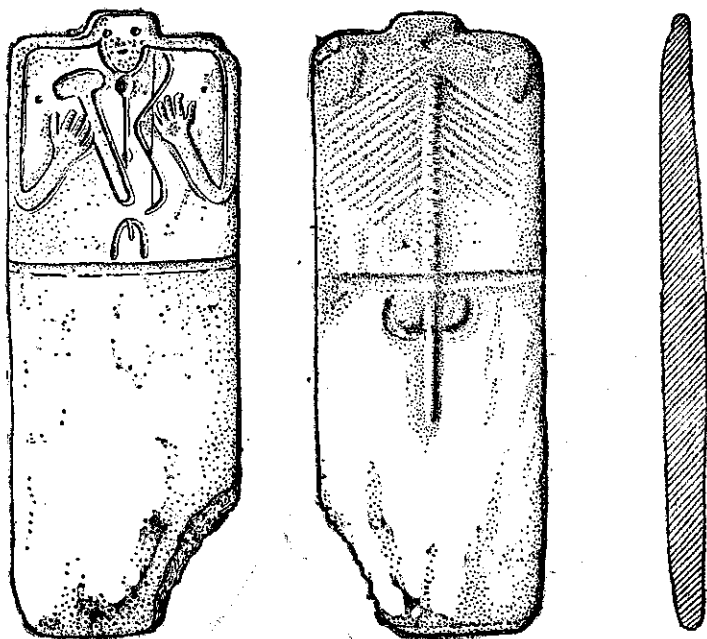

Рис. 3. Схема стели з с. Наталівки.

Тут, трохи нижче невеликого підпрямокутного виступу голови, помітно округлу заглибину, яка відповідає заглибині на потилиці; чудовим рельєфом, трохи стилізовано, передані обидві лопатки, спинний хребет та ребра, які доходять до пояса. Анатомічні особливості постаті вказують на її чоловічу стать.

Найцікавішими особливостями пам'ятки є її речові атрибути, які стверджують, що на стелі зображений воїн. В трохи піднятій правій руці з розширеними пальцями постать „держить“ бойову сокиру-молот описаного вище типу. В так само трактованій лівій руці — лук нескіфського типу. На кистях рук помітні округлі заглибини, в яких можна вбачати заглибини долоні. Ця особливість, а також і своєрідність трактування пальців свідчить про те, що малюнок має ідеопластичний характер. Зображення передає те, „що є“, а не те, „що видно“. Між сокирою і луком зображено третій предмет воєнного призначення — булаву з кулястим наверхшам, закріпленим на короткому держаку, який внизу має невелике кульовате закруглення.

До описаної стели багатьма ознаками наближається стела з Білогрудівки, менших розмірів; на ній немає зображень зброї. Проте і в ній, як і в стелі з Baia-de-Criș, вздовж середини задньої площини помітні

довгі, досить широкі предмети. Стели з *Baja-de-Criş* передають спосіб кріплення таких предметів, напевно з допомогою ременів. Ремені двома смугами прикріплювались до верхньої частини предмета, перекидались через плечі, а потім однією смугою спускались посеред грудей донизу і закріплювались за пояс. Утворювалось щось певною мірою подібне до сучасного военного спорядження — портупей¹. Щоб це був за предмет, прикріплений до ременів — не досить з'ясовано. В ньому найшвидше можна вбачати пристрій для зброї, який носили на спині. Цікаво, що численну групу зброї, і в тому числі сагайдак, на стелі з Гамангії зображено на задній її площині. А одна з сокир, напевно, прикріплена до ремня (?), який звисає вздовж спини.

Зображення пояса при відсутності верхньої частини одягу свідчить, що нижня частина одягу, яка прикріплювалась до пояса, малася на увазі. В образотворчому мистецтві на теми скіфських батальних сцен відомі приклади зображень воїнів, одягнутих лише до половини. Для встановлення особливостей в зображенні одягу на стелі з Наталівки її слід порівняти з іншими стелами. Так, на стелах з Білогрудівки зображення лише нижніх частин ніг свідчить про поширення спідничок — довгих і коротких.

Ще характерніша стела з Гамангії. Майстер, що її виготовляв, намагався бути точним щодо ідеопластичного подання тих деталей, які він зображав. На лінії широкої смуги пояса подано заглибину пупка, хоч він, прикритий поясом та ножем, не міг бути помітний. Трохи нижче цієї заглибини, на місці статевого знаку, відтворено серцеподібну опуклину, спрямовану гострою частиною донизу. Обабіч неї подано спрямовані назовні закруглення. Внизу ця пара закруглень відрізана широкою горизонтальною смугою. Все це досить повно передає одяг воїнів середземноморського типу, який являє собою кілька градацій переходу від стегової пов'язки до короткої спіднички².

На стелі одного з усатівських курганів є зображення людської постаті в оточенні чотирьох коней і оленя. Постаць за цими ознаками, напевно, чоловіча. Одягнуто її в коротеньку спідничку.

Дуже цікаве з цього погляду зображення людини на одній трипільській посудині з Петрен. Це зображення багатьом дослідникам здавалося фантастичним. У ньому нібито двічі повторений трикутник грудей і руки. В дійсності нижній ярус псевдогрудей являє собою стегна, прикриті короткою спідничкою (вище колін, бо ноги на малюнку подані тільки нижче цієї лінії), що, в свою чергу, перекрита пов'язкою, від якої подані трикутник переднього клапану і стьожки двох бокових³. Можливо, що на петренському посуді зображений жіночий одяг, бо приблизно така комбінація пов'язки і спідниці характерна для жіночого вбрання Криту.

Усе наведене з цього приводу дає підстави припускати, що принаймні значна частина описаних стел являє собою зображення воїнів, озброєних і одягнутих у дуже легкий воєнний, північно-, „середземноморського“ типу одяг. Треба гадати, що таким чином озброєні і споряджені воїни жили на берегах південних морів Європи, відображаючи певний ступінь соціально-економічного розвитку. Це були представники тих форм піхотної і кінської воєнної організації, яка пере-

¹ Численні приклади таких „портупей“ на антропоморфних стелах можна бачити в публікації західноєвропейських стел Octobon'a, вміщеній у *Revue Anthropologique*, 1931, 10—12.

² Численні графічні та статуарні зображення воїнів у такому одязі див. в книгах А. Evans'a, *The Palace of Minos at Knossos*.

³ Труды XIII АС, табл. III.

дувала кінній військовій організації часів Скіфії і галльштату. Носії подібної військової організації киммерійців не могли не бути учасниками героїчного періоду північно-східного Середземномор'я і північного Причорномор'я, відгуки якого доходили до Малої Азії та Ассирії. Це могло статись через те, що Киммерія внаслідок господарської і соціальної дозрілості стала помітною політичною силою у міжнародних стосунках.

Киммерійці були етносом у першій фазі його становлення. Але оформлення в етнос (народ) потребує цілого ряду передумов. Етнос-народ відрізняється від нації, поняття якої вичерпно визначене Й. В. Сталіним¹, насамперед історичними передумовами виникнення і розвитку. Решта ознак (господарський взаємозв'язок, єдність території, мови, спорідненість культури і звичаїв) мають більш загальне значення і є в певній мірі властивими для етносу-народу.

Проте не слід думати, що процес етногенезу так само древній, як давня історія людського суспільства. Етногенез — створення народів, навіть у початковій фазі, вимагає зменшення обмежень у міжплемінних стосунках, поступового переходу до соціально-господарської єдності за територіальною ознакою, що в цілому рівнозначне початковій формі політичного буття. Ф. Енгельс вказував, що такі умови почали створюватися з початком вищого ступеня варварства, при оформленні військової демократії. Економічною основою для них було насамперед орне землеробство.

Не тільки орне землеробство, але вже й скотарський номадизм і вершництво були відомі киммерійцям. Проте утворення цих галузей господарства без металургійної бази було б неможливим. Як про те свідчать численні бронзові „скарби“ та залишки ливарних майстерень, металургія пізньої бронзи (імовірно, також і раннього заліза) на межі I і II тисячоліття до н. е. досягла особливо високого рівня розвитку саме в південно-західному Задніпров'ї. Цікаво відмітити, що в скарбах значне місце посідають предмети озброєння. Речі тих типів, з яких складаються скарби, цілком звичайні в межах південної Наддунайщини, але вони досить рідкі на Лівобережжі.

Ці сліди місцевої металургії того часу слід вважати конкретною археологічною ознакою історичного буття Киммерії, вірніше її головного центра².

Наявність стел описаного типу в Криму не суперечить їх киммерійській приналежності, як не суперечить цьому і можливість пов'язання їх з таврами — народом, напевно, спорідненим з киммерійцями, який в Таврських горах надовго пережив свій етнічний прототип. Проте важко було б твердити, що таври були частиною киммерійців в буквальному розумінні цього слова. Співвідношення могло бути й іншим. Самі киммерійці могли бути активнішою частиною „таврського“ протоетнічного утворення. Сліди його можна вбачати в численних прикладах доантичної топоніміки та древніх переживаннях культу тавра—бика.

Слід також відзначити, що процес оформлення скотів (цей термін ледве чи рівнозначний „еллінізованому“ синоніму — терміну скіфів, як твердив Геродот) не може бути протиставлений етно-історичним трансформаціям киммерійців. Дві перші скотські етногонічні легенди, безсумнівно, належать місцевому населенню „киммерійської“ пори.

¹ Й. В. Сталін. Твори, т. 2, стор. 290.

² У радянській літературі (див. Л. А. Ельницький, Киммерійцы и киммерийская культура, ВДИ, № 3, 1949 г. стор. 14) висловлена думка про можливість пов'язання з киммерійцями кобанського металургійного вузла. Втім це суперечило б межам Киммерії, яка, за Геродотом, відповідала території Скіфії.

Вони нічого спільного з пришельцями „з-за Араксу“ не мають. З цього погляду особливий інтерес становить давніша з них, а саме та, в якій Таргітай, сам етнонім, названий батьком етнонімів — Арпоксая, Ліпоксая і Колаксая. Дуже привабливо в імені Таргітая вбачати повторення імені „тирагетів“ — народу, який був відомий античним джерелам на р. Тирасі — Дністрі. Якщо таке зіставлення має під собою реальну підставу, то запропоноване пов'язання історичного центра Кіммерії з південною Наддністрянщиною дістає ще одну підтримку.

Розробка кіммерійської проблеми потребує використання найрізноманітніших джерел. Можна твердити, що одержання нових джерел повинно розширитись не тільки за рахунок Північного Кавказу, а також і за рахунок Фракії, яка в етногенічному плані не могла не поєднуватись з Кіммерією і, завдяки племені трерів, споріднених кіммерійцям, до певної міри, становити її частину.

В. Н. ДАНИЛЕНКО

К КИММЕРИЙСКОЙ ПРОБЛЕМЕ

(В связи с опубликованием стелы из с. Натальевки)

Резюме

В статье публикуется своеобразная, доскифского возраста, антропоморфная стела, происходящая из с. Натальевки (возле Запорожья). Там она, еще в 1862 г., была найдена в кургане.

Относя публикуемую стелу, а равно и другие аналогичные памятники к киммерийцам (в конкретно-историческом смысле слова), автор считает центром Киммерии южное Поднестровье, а южное Подунавье, Крым и Приазовье — ее окраинами.

Ф. М. ШТИТЕЛЬМАН
(Київ)

МАРМУРОВА НАДМОГИЛЬНА СТЕЛА З ОЛЬВІЇ (Розкопки 1946 р.)

У 1901 р. Б. В. Фармаковський, підводячи підсумки археологічного дослідження Ольвійського некрополя, відзначив: „Та обставина, що надмогильних плит в Ольвії було до цього часу знайдено дуже мало, не свідчить про те, що використання їх тут не було досить поширеним“¹.

Надмогильних стел з Ольвії відомо небагато. Нам вдалося виявити всього 37 стел, з них 20 мармурових і 17 вапнякових. Мармурові стели можуть бути розподілені на такі групи: плити з написами, частина яких прикрашена акротеріями та іншими архітектурними деталями (9)²; стели з рельєфними зображеннями (11)³, серед яких три із зображенням загробного бенкету⁴. На одній з цих одинадцяти стел (другий рельєф стели Радампсона) — зображення вершника на коні⁵.

Стели з вапняку також можна розподілити на групи: грубих антропоморфних статуй виявлено три⁶, стел з рельєфними зображеннями три⁷, плит з написами, прикрашених архітектурними деталями, — 11⁸.

Слід відзначити, що надмогильні пам'ятники були знайдені не тільки в Ольвії, але й на території поселень та могильників, розташованих на південь та північ від Ольвії. Так, у с. Дніпровському (кол.

¹ Б. В. Фармаковский. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г., ИАК, вып. 8, стор. 6.

² IOSPE, I, № 209, 210, 238; збірка „Николаевщина“, Н., 1926, стор. 193; О. Крюгер, Эпиграфические мелочи, ИРАИМК, т. IV, стор. 81; Kieseritzky und Watzinger, Griechische Grabreliefs aus Südrussland, Berlin, 1909, стор. 8, № 55b, табл. VIII, 129, табл. III, 66, 135, № 9, (надалі це видання скорочено іменується К. W.).

³ К. В. Тревер, Мраморные скульптуры из Ольвии, ИАК, вып. 54, стор. 56—59, табл. III, I; Б. В. Фармаковский, Памятники античной культуры, найденные в России, V, ИАК, вып. 51, стор. 140—143; К. W., табл. XI, 156.

⁴ К. W., стор. 133, № 731; Ю. Кулаковский, Две керченские катакомбы с фресками, МАР № 19, СПб, стор. 50—51, рис. 14.

⁵ IOSPE, I, № 203, 228; В. И. Модестов, Три греческие надписи, принадлежащие музею древностей университета св. Владимира, Киевские университетские известия, № 6, 1875, стор. 510, рис. 3; К. W., № 716.

⁶ Б. В. Фармаковский, Раскопки в Ольвии 1902—1903 гг., ИАК, вып. 13, стор. 150, рис. 96; стор. 160, рис. 109; В. Н. Гошкевич, Летопись музея за 1912 г., вып. 4, Херсон, 1914, стор. 12, рис. 7.

⁷ Там же, стор. 5, рис. 3, стор. 9, рис. 4, стор. 11, рис. 6.

⁸ IOSPE, I, № 209, 233, 234, 236, 237; К. W., № 54, 55a, 56, 57a, 77a; В. Н. Гошкевич, там же, стор. 4, рис. 2.

⁹ Ю. Кулаковский, стор. 50, рис. 13; IOSPE, I, № 229; К. W., табл. XLIX, 688. П. Паласс і П. Сумароков твердять, що стела Стратона була знайдена в с. Сарикомиші; за повідомленням Векселя, стела була виявлена в Богоявленську.

Сари-Комиші) була знайдена стела Стратона⁹, на х. Заозерному (кол. Аджиголь) — стела Нікерата¹, в Очакові — стела Демокона². Всі ці стели мармурові, з рельєфними зображеннями. Особливо привертає увагу знайдений в с. Козирці (за 12 км на північ від Ольвії) уламок вапнякової стели з рельєфним зображенням сцени полювання³.

Умови виявлення цих чотирьох стел не уточнені. Проте, оскільки вони знайдені в районі древніх населених пунктів і могильників, то можна вважати, що ці стели до них і належать. Це припущення підтверджується написом на мармуровому двобічному рельєфі Леокса, який зберігається в Херсонському історико-краєзнавчому музеї. Напис свідчить, що цей пам'ятник був поставлений Леоксом, сином Мольпагора, віддалік від міста Ольвії (в скіфській землі)⁴.

Цілком імовірно, що в певній частині населення, яке жило в розташованих навколо Ольвії городищах і поселеннях і сполучало в своєму побуті елементи місцевої культури з елементами культури античної, існував звичай ставити на могилах надмогильні пам'ятники. Тим більше привертає увагу мармурова надмогильна стела, знайдена в 1946 р. не в некрополі, як звичайно, а в залишках жилого будинку⁵.

У прибережній частині Ольвії, на території Нижнього міста, в південному секторі розкопу НГ, на глибині 2,4 м від сучасної поверхні, була закладена контрольна ділянка для дослідження глибини залягання шару I—III ст. ст. н. е. та його співвідношення з шаром елліністичного часу.

В ході робіт, що здійснювались під керівництвом автора, було відкрито частину підвальної приміщення II—III ст. ст. н. е. з п'ятьма великими піфосами⁶. Чотири піфоси стояли поруч, дуже близько один від одного, а п'ятий — окремо, трохи далі на схід від цього ряду. Три піфоси були розбиті ще в давнину і тоді ж скріплені свинцевими скобами та піронами.

Будинок загинув, очевидно, внаслідок пожежі: в західній частині розкопу чітко простежувався шар пожарища, що складався з завалу черепиці, обгорілого дерева, золи та залишків речей, що побували у вогні і покрились кіптем. Усі піфоси були роздавлені перекриттям підвалу й стелі будинку, які обвалилися на них під час пожежі. Встановлено, що внаслідок пожежі піфоси заповнилися землею, обваленими частинами будівлі та уламками різних речей.

Надмогильна стела з жилого будинку була знайдена розбитою всередині одного з піфосів⁷ (рис. 1, 2).

Уламки стели (38) були виявлені разом з великою кількістю обгорілої черепиці (керамід і каліптерів), кусків обвугленого дерева, заліз-

¹ К. W., № 447.

² К. W., табл. XXVI, 381.

³ В. Н. Голікевич, Летопись музея за 1912 г., вып. 4, Херсон, 1914, стор. 11, рис. 6.

⁴ Б. В. Фармаковский, Памятники античной культуры, найденные в России, VI, ИАК, вып. 58, стор. 82—127; IOSPE, I, № 270; В. В. Латышев, Заметки по греческой эпиграфике, ИРАИМК, т. II, стор. 65—75; О. Крюгер, Надгробие Леокса, сына Мольпагора, ИРАИМК, т. I, стор. 41—50.

⁵ Инв. № 0/46 2864. За визначенням наукового співробітника Інституту геології Академії наук Української РСР П. І. Сушицького, стела зроблена з мармуровидного вапняку з помітними зернами кальциту.

⁶ Л. М. Славін, Археологічні дослідження на Україні у радянську епоху, Ювілейний збірник, присвячений XXX-літтю Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1948, стор. 569, рис. 8.

⁷ Стела реставрована в 1946 р. в лабораторії Інституту археології Академії наук Української РСР.

них цвяхів і кусків штукатурки білого та червоного кольорів. На всіх уламках стели помітно сліди кіптю. На тильному боці одного з уламків зберігся кусок прикипілого цвяха. Мармур в окремих місцях розшарувався від дії вогню. Отже, цілком ясно, що стела разом з іншими речами потрапила у піфос при зруйнуванні будинку.

Рис. 1. Стела після первинної реставрації.

Чому надмогильна стела знаходилася в жилому будинку, сказати важко. Крім стели, в будинку були виявлені й інші мармурові речі. Так, всередині іншого піфоса з того ж підвалу, серед завалу каміння та уламків черепиці, було знайдене розбите мармурове блюдо, майстерно зроблене на трьох профільованих ніжках¹. Поблизу піфоса виявлений уламок руки, як видно, від великої мармурової статуї².

Надмогильна стела має форму прямокутника, верхня частина якого завершується фронтоном з акротеріями, що увінчують його в центрі та по краях. Стела таких розмірів: висота центральної частини 0,61 м; висота бічних країв 0,51 м; ширина — 0,39 м; товщина 0,08—0,1 м.

¹ Зберігається у фондах Інституту археології, інв. № 0/46—2825. На жаль, усіх частин цього блюда знайти не пощастило. Очевидно, вони знаходяться в недокопаних ще (західній та південній) частинах будинку.

² Зберігається там же, інв. № 0/46—1208.

Бокові грані гладко відполіровані, на кожній з них у верхній частині проведена горизонтальна лінія. Тильний бік не оброблений.

Основна площа лицьового боку стели, під фронтоном, зайнята прямокутним заглибленням у вигляді ніші (глибиною в 4 см), в якому розміщені рельєфні зображення трьох фігур — жіночої, чоловічої та

Рис. 2. Стела після остаточної реставрації.

дитячої, що стоять поруч. Жіноча та чоловіча фігури — майже однакової висоти (жіноча 0,34 м, чоловіча — 0,345 м). Зображення виконано рельєфом (максимальна висота рельєфу 3 см). Композиція стели сувора, постаті чоловіка і жінки дані в характерній жалобній позі.

Фігура молодої жінки, що знаходиться праворуч від глядача, дана в фас. Голова жінки, посаджена на непропорційально видовжену шию (прикрашена двома рядками намиста), повернута праворуч, в бік чоловіка і зображена в три чверті. Волосся, розділене посередині проділом, зроблене у вигляді тонких хвилястих пасм, що закривають верхню частину лоба. Надбрівні дуги окреслені м'яко, очі опуклі, очні яблука відтінені врізною лінією, зіниці не позначені. Ніс — досить великий, прямий; рот — широкий, з припухлими губами; округле підборіддя злегка виступає вперед. Права рука зігнута в лікті і ніби підтримує ліву руку, підняту вгору. Кисть лівої руки лежить на плащі, що спадає з голови. Пальці рук злегка зігнуті; випростаний лише вказівний палець.

Жінка одягнена в хітон та в плащ. Коло шиї хітон прикрашений обшивкою у вигляді джгута. На грудях плащ зібраний у широкі

складки, що йдуть по діагоналі від лівого плеча до правої руки; складки, що проходять під рукою, ідуть у тому ж напрямі. Край плаща, перекинутий через праву руку, опускається складками у вигляді хвоста ластівки. Край плаща, що спадає нижче колін, рельєфно відділений від хітона, який вертикальними складками спадає до ніг. З-під хітона видно частину ступні лівої взуті ноги і край носка правої.

Праворуч від жінки зображена фронтально фігура чоловіка. Обличчя й верхня частина тулуба обернені в бік жінки, внаслідок чого праве плече здається трохи вищим ніж ліве. Вага тіла спирається на ліву ногу, права трохи відставлена вбік. Голова посаджена на високій шиї з трохи випнутим кадиком. Волосся дає суцільною кучерявою масою. На високому лобі — зморшки, під якими позначені широкі надбрівні дуги. Круглі очі з випуклими очними яблуками відтінені врізною лінією. Зіниці не позначені. Ніс — довгий, прямий; губи — тонкі, ступлені; щоки — з випнутими вилицями. Нижня частина вкрита кучерявою бородою, з якою зливаються завитки вусів. Права рука притиснута до грудей і закрита до кисті плащем; ліва рука із злегка зігнутими пальцями опущена вздовж тіла. Плащ на лівій руці лежить м'якими косими складками, які закінчуються двома паралельними джгутами, що вільно спадають до лівої ноги у вигляді хвоста ластівки. З-під плаща видно ступні босих ніг і нижню частину гомілок.

Праворуч від чоловічої фігури зображений хлопчик у короткій туніці, із складеними на животі руками і схрещеними ногами. Ноги — округлої форми, що характерна для дитячого тіла. Голова хлопчика злегка повернута ліворуч (частина її відбита). Одяг переданий загальними рисами.

На стелі збереглися сліди розпису (чорною та червоною фарбами). Лицьовий бік фронтона пофарбований у чорний колір і обрамований червоною смугою. Акротерії та бокові крайні лінії фронтона теж пофарбовані у чорний колір. Одяг хлопчика — яскраворожевий. На бороді й волоссі чоловіка збереглися сліди коричнювато-червоної фарби. Під час розчистки стели сліди червоної фарби були помічені й на губах жінки.

Під нішою збереглися неясні обриси окремих літер — очевидно, це був якийсь напис. Важко сказати, чи був цей напис пов'язаний із стелою, чи це були залишки великого напису, зробленого спочатку на суцільній плиті, а згодом використаного для стели. З правого боку поверх літер видно розташовані в один рядок невеликі заглиблення та сліди інструмента, яким був, очевидно, збитий старий напис.

Сюжет зображення на стелі — жалобна сцена прощання з померлим. Маленькі фігурки, що містяться в кутку надмогильних стел, звичайно вважаються зображеннями рабів — прислужників¹. Але передача деталей фігури хлопчика на нашій стелі в даному випадку дає підставу припускати, що тут зображений не прислужник, а дитина, присутня при прощанні батька з померлою матір'ю. Спокій у всій постаті жінки та скорботний вираз обличчя чоловіка разом з їх жалобними позами стверджують цю думку. Як видно, на стелі зображена родина багатого жителя Ольвії, надмогильний пам'ятник для якої, згідно із звичаєм, був виготовлений ще за життя членів родини².

Старання виконання постатей, майстерна передача внутрішніх пере-

¹ В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 384.

² Б. В. Фармаковский, Склеп Еврисивия и Ареты в Ольвии, ИАК, вып. 3, стор. 20; В. Ф. Гайдукевич, там же, стор. 234; М. И. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, СПб., 1914, стор. 511 (примітка до розділу II, стор. 46).

живань на обличчях чоловіка і жінки, вміле зображення дитячого тіла показують, що стела була виготовлена досвідченим майстром.

При всій майстерності виконання сюжету треба все ж відзначити його трафаретність як щодо загальної композиції, так і щодо трактування окремих фігур, оскільки можна судити з аналізу аналогічних пам'ятників. Щодо композиції фігур, то аналогією до деякої міри можуть бути стели, знайдені в північному Причорномор'ї: в Херсонесі¹ та в Керчі (стела Фанеса, сина Фаннея й Маї, стела Фіюфіла й Фіодори)², на яких також зображено три фігури: чоловічу, жіночу та дитячу.

Зображення жіночої фігури в позі, аналогічній зображенню на нашій стелі, знаходимо на стелі синів Тимофія Діофанта й Філера³. Для чоловічої фігури аналогією може бути зображення чоловіка на стелі Теймократа, сина Феофелікса⁴. Зображення хлопчика із схрещеними ногами поруч з чоловіком також зустрічаються на стелах з Керчі (стела Косса, сина Глаука)⁵, з Херсонеса⁶ та на стелах з Болгарії.

Усі надмогильні рельєфи, які служать частковою аналогією для нашої стели, датуються I ст. н. е. Отже, і нашу стелу можна датувати цим же часом. По формі вона має деякі спільні риси з стелами елліністичного часу. В ній відчувається класична суворість форм, в трохи спрощеному вигляді перенесена в римську епоху.

Де була виготовлена наша надмогильна стела, сказати важко. Проте, судячи з трактування окремих фігур, поширеному на надмогильних стелах північного та північно-західного Причорномор'я, можна припускати, що вона, можливо, виготовлена у Фракії, де були найближчі родовища мармуру, а можливо, і в Ольвії. Знахідки надмогильних стел в Ольвії та її околицях дають підставу висловити припущення, що в Ольвії, як і в інших центрах північного Причорномор'я⁷, було розвинено виготовлення надмогильних рельєфів.

Якщо серед мармурових рельєфних стел, знайдених в Ольвії, ми зустрічаємо зразки аттичного мистецтва⁸, то пам'ятники з вапняку, безсумнівно, виготовлялись у самій Ольвії або поблизу неї.

Особливий інтерес являють ольвійські вапнякові стели місцевого виробництва, про які мова йшла вище. Серед них слід виділити три невеликі стели, передані в свій час археологічною комісією до Херсонського музею⁹.

¹ К. К. Костюшко-Волюжинич, Извлечение из отчета о раскопках, произведенных в Херсонесе, ОАК, 1898, стор. 114, рис. 14.

² К. W., табл. XXVII, 399, 401.

³ Там же, табл. XXX, 426.

⁴ Там же, табл. XXXIV, 486а.

⁵ Там же, табл. XXVI, 308.

⁶ К. К. Костюшко-Волюжинич, там же.

⁷ Ю. Ю. Мартин, Поздне-эллинистические надгробия Боспора как историко-культурный документ, Советская археология, VII, стор. 31; Г. Д. Белов, Херсонесские рельефы, ВДИ, 1940, № 3—4, стор. 285; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 236; М. М. Кобылина, Новейшие открытия в античной скульптуре, „Искусство“ 1941, № 2; її ж, Новый памятник боспорского искусства — стела Агафа, ВДИ, 1940, № 4, стор. 85—90; А. П. Иванова, Надгробная стела вольноотпущенника Филофема, там же, стор. 154—158.

⁸ Б. В. Фармаковский, Памятники античной культуры, найденные в России, V, ИАК, вып. 51, стор. 140—143; його ж, Памятники античной культуры, найденные в России, VII, ИАК, вып. 58, стор. 127—133; К. В. Тревер, Мраморные скульптуры из Ольвии, ИАК, вып. 54, стор. 56—59, табл. III, 1; К. W., табл. III, 66.

⁹ В. И. Гошкевич, Летопись музея за 1912 г., вып. 4, Херсон, стор. 5, рис. 3; стор. 9, рис. 4; стор. 12, рис. 7. Всі ці стели й тепер знаходяться в експозиції Херсонського музею.

Кожна нова знахідка надмогильних пам'ятників в Ольвії та на городищах і поселеннях, що її оточують, заслуговує на велику увагу. Старанне вивчення цих пам'яток допоможе висвітлити не тільки деякі питання розвитку мистецтва народів північного Причорномор'я, але й ряд питань щодо історії Ольвії та побуту її населення.

Ф. М. ШТИТЕЛЬМАН

МРАМОРНАЯ НАДГРОБНАЯ СТЕЛА ИЗ ОЛЬВИИ

(Раскопки 1946 г.)

Резюме

Надгробных памятников из Ольвии и ее окрестностей до сих пор известно немного. Тем большего внимания заслуживает мраморная надгробная стела, обнаруженная в 1946 г. в фрагментированном виде внутри пифоса в подвальном помещении сгоревшего дома, раскапывавшегося на участке *НГ* в Ольвии.

Стела имеет форму прямоугольника, верхняя часть которого завершена фронтоном с венчающими его в центре и по краям акротериями. Основное поле лицевой стороны стелы под фронтоном занято прямоугольным углублением в виде ниши, в котором помещены рельефные изображения стоящих рядом трех фигур — женской, мужской и детской.

Композиция изображает сцену прощания с умершим.

По условиям находки и соответствующим аналогиям памятник может быть датирован I в. н. э.

Судя по трактовке фигур на стеле, характерной для многих надгробий северного Причерноморья, можно предполагать, что и публикуемая стела изготовлена в северном Причерноморье — во Фракии, где были ближайшие месторождения мрамора, или, возможно, в самой Ольвии.

ЗРУБНЕ ПОХОВАННЯ БІЛЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ ¹

У 1937 р., під час дослідження території Десятинної церкви авторі довелося вести розкопки біля західної стіни церкви Володимира Святославича. Як показують матеріали, на місці розкопу був цвинтар XVII—XIX ст. ст., бо починаючи від сучасної поверхні й до глибини 2 м ішли порівняно недавні поховання, які можна було визначити як на підставі прикрас, що іноді траплялися при похованих, так, зрідка, і залишків одягу. На глибині близько 2 м трапилось декілька поховань в ящиках, які, як показав знайдений при них інвентар (луниця, кісники та буси), можна віднести вже до часів Київської Русі. Нижче цих поховань лежав цілинний ґрунт — лес з великою кількістю кротовин.

Ще під час знімання останніх штрихів рушеної землі біля західної стіни церкви Володимира Святославича було виявлено пляму темносірої землі без будь-яких домішок будівельних матеріалів.

Було вирішено закласти шурф на цьому місці. Незабаром під темносірою землею виявився лес. Присутність у лесі невеликих уламків трухлявого дерева і те, що він здавався спеціально утрамбованим, дали підставу для продовження шурфу в глибину. Трухляве дерево було виявлене на глибині 2,65 м від денної поверхні.

Це було, як з'ясувалося, поховання в зрубі. Обміри зрубу такі: довжина близько 2,5 м, ширина 1 м, глибина стінок від рівня кісток близько 0,3 м. Зруб зроблено з круглого дерева завтовшки в 0,1 м. По кутках дерево врубано „в лапу“ і скріплено залізними кованими цвяхами. Зверху зруб також був закритий кругляками, близько 0,1 м завтовшки. Лес заповняв всю середину зрубу.

Кістки, крім невеликої частини скроні, зуба та уламка кістки ноги, зовсім струхлявіли. Але по знахідках прикрас, яких в похованні було багато, вдалося з'ясувати положення кістяка. Очевидно, кістяк, орієнтований головою на південь, лежав горілиць. Кисті рук були покладені на тулуб нижче поясниці; ноги випростані.

Цінну знахідку становили залишки золототканної парчі із срібним візерунком, які були виявлені під кістками скроні. Золота основа тканини та шовкові нитки збереглися добре; візерунок, вишитий сріблом, на повітрі почав дуже швидко окислюватись і псуватись.

По обох боках скроні (вірніше, місця, де вона мала бути) знайдено по два золоті кісники, зроблені із золотого дроту, у вигляді невеликих спіральок на 1,5 завитка (табл. I, 1—4). З правого боку скроні знайдено одну пастову бусину. На тому місці, де була грудна частина кістяка, знайдено чотири сердолікових, дві цілих, дві половинки та три уламки срібних бусин ажурної роботи, а також дві пастові бусини. Нижче бус, близько поясниці, знайдено кільцевидну підвіску, зроблену

¹ Ця публікація здійснюється на підставі першоджерел; публікація цього ж поховання в МИАС № 11, стор. 112—113 містить деякі неточності.

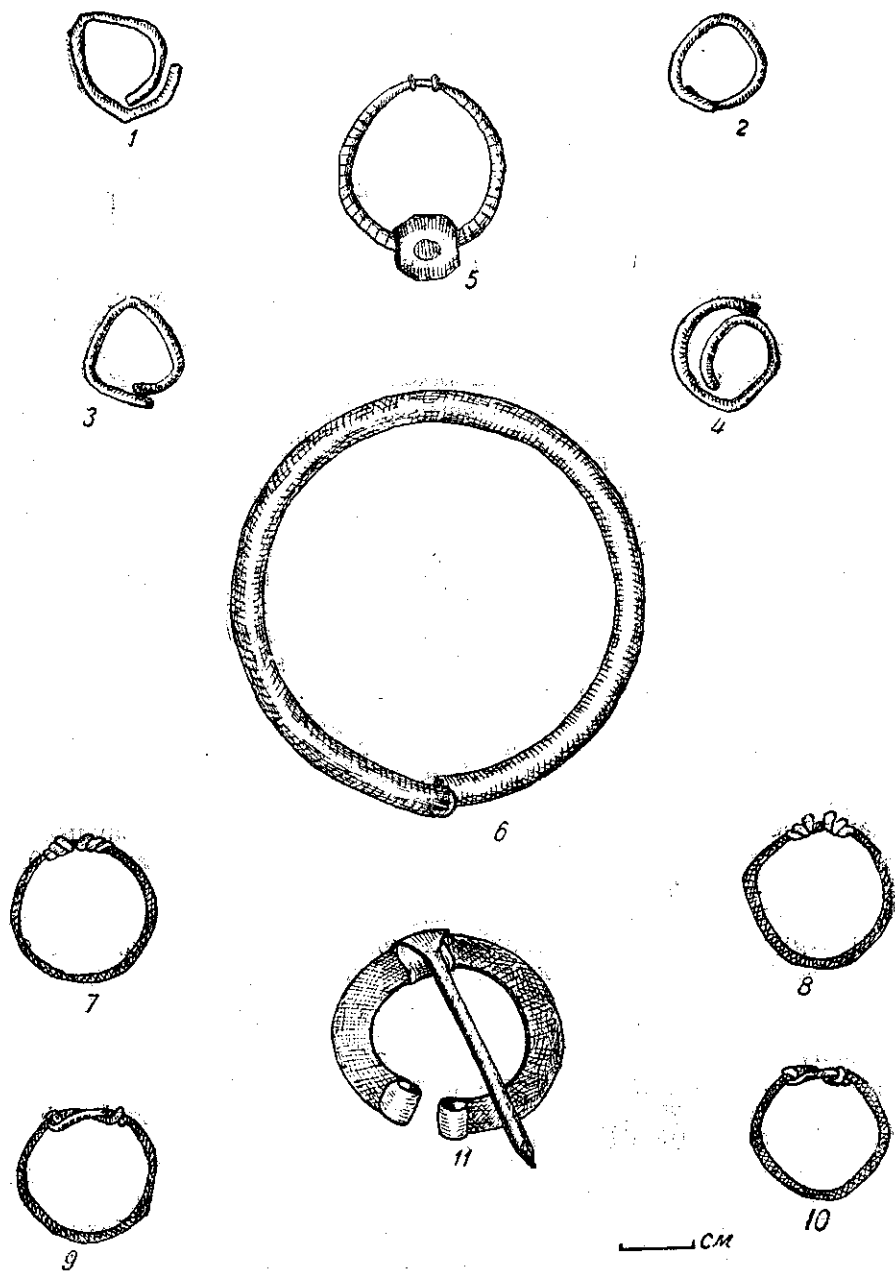

Рис. 1. 1—4 — золоті кісники; 5 — електронова підвіска з бусиною; 6 — срібний браслет; 7—10 — золоті персні; 11 — срібна фібула.

з електронового дроту, з одягнутою на неї пастовою бусиною з „вічками“ (табл. I, 5). Кінці підвіски не спаяні, а закручені. На місцях, де лежали зап'ястя рук, знайдено з обох боків по одному срібному браслету (табл. I, 6). На місці, де мали бути пальці рук, з обох боків знайдено по два персні, зроблені з нетовстого плоскуватого золотого дроту, причому кінці перснів, як і в електроновій підвісці, не спаяні, а закручені на зразок вузликів (табл. I, 7—10). Там, де мала бути поясниця, з правого боку похованого знайдено невелику підковоподібну фібулу (табл. I, 11), а в області тазу, з лівого боку, дуже окислений срібний діргом. Біля кістки правої ноги, з внутрішнього боку, знайдено пастову бусину. Нарешті, біля ступні лівої ноги виявлено рештки дужки та тоненьких обручів від невеликого відерця. Воно було, очевидно, дерев'яним, бо залишився слід струхлявілого дерева.

Поховання знаходилося глибше фундаментів Десятинної церкви, збудованої Волюдимиром Святославичем. На нашу думку, це поховання належить до дохристиянських часів, про що свідчить архаїчність інвентаря: не спаяні, а закручені в кінцях персні і підвіска та язичеський ритуал поховання — відро біля лівої ноги. Цей ритуал, як відомо, зустрічається в слов'янських похованнях на Волині¹.

Як видно з інвентаря поховання (кісники, намисто, браслети), воно належало жінці. На жаль, не було вчасно визначено часу знайденого діргема, який, безперечно, міг точніше б датувати це цікаве поховання. Все ж є всі підстави вважати, що поховання не молодше початку X ст.

Отже, це поховання, очевидно, належить до того могильника, який був у свій час розташований за валом початкового „Олегового“ дитинця нагірної частини Києва, на місці якого Володимир Святославич збудував Десятинну церкву.

Як відомо, на цій території були вже знахідки дружинних поховань², але жіноче поховання цього часу знайдене тут вперше. Є підстави припускати, що воно належало представниці панівної верхівки³.

Ф. Б. КОПЫЛОВ

СРУБНОЕ ПОГРЕБЕНИЕ У ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ

Резюме

В 1937 г., во время раскопок возле Десятинной церкви, на глубине 2,65 м был открыт бревенчатый сруб, размером 2,5 × 1 м. В нем находилось женское погребение с богатым инвентарем, в состав которого входили четыре „косника“, четыре золотых кольца, электроновая подвеска с глазчатой бусиной, серебряные и сердоликовые бусы, два серебряных браслета, серебряная фибула, арабский дирхем и остатки ведра, стоявшего у левой ноги костяка. У головы покойницы был найден кусок золототканной парчи с серебряной вышивкой. Судя по инвентарю и месту находки, погребение может быть отнесено к X в.

¹ Фр. Штейнгель, Раскопки курганов в Волинской губ., произведенные в 1897—1900 гг., АЛЮР, 1904, № 4—5, стор. 153.

² М. К. Каргер, Погребение киевского дружинника X века, КС ИИМК, вып. V, 1940, стор. 80.

³ Речі з розкопок зникли під час тимчасової фашистської окупації Києва. Зображення речей дані за польовими зарисовками автора.

XPOHIKA

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Хоч археологічні матеріали Тернопільського обласного історико-краєзнавчого музею в основному складаються з окремих випадкових знахідок та кількох невеликих комплексів із розкопок, які провадилися на території Тернопільської області, проте вони дають можливість скласти загальне уявлення про стародавню історію її населення.

Зважаючи на те, що згадані матеріали можуть зацікавити тих, хто вивчає історію цих територій, вважаємо потрібним подати їх за епохами і періодами із вказівкою на місця їх знаходжень.

Пізній палеоліт. Матеріали цієї епохи складаються з кількох десятків закінчених знарядь та відходів виробництва з кременю (різці, скребачки, ножовидні пластини, відщепи, нуклеуси, куски кременю із слідами початкової обробки). Кремень темний, патинізований майже до білого кольору. Причиною цього в значній мірі було те, що предмети довго лежали на денній поверхні, де й були знайдені.

Основні місця знаходження: мм. Зборів, Золочів, Заліщики, с. Івано-Золоте, Заліщицького району, та ряд інших місць.

У зв'язку з матеріалами пізнього палеоліту являють інтерес і знахідки залишків пізньольдовикової фауни. Кістки мамонта виявлені у м. Тернополі (Загребеллі), у с. Кривках, Микулинецького району, у с. Лошневі, Струсівського району, та у м. Заліщиках. Кістки носорога були знайдені в м. Тернополі (Загребеллі) і в с. Чернихові, Великоглибочецького району.

Неоліт. Як і в першому випадку, матеріали цієї епохи складаються з виробів та відходів виробництва з кременю із загальною кількістю близько 470 предметів. Це — численні кінцеві, округлі скребачки різних розмірів, великі ножовидні пластини із слідами їх використання, кремінні пилки, пластинки, відщепи, нуклеуси та кремінна галька із слідами початкової обробки. Кремень — темний, майже чорний, слідів патини не виявлено. Знахідки справляють враження виробів доби розвиненого неоліту.

Основні місця знаходження: мм. Тернопіль (Загребелля), Зборів (Крем'яна Гора), Теребовля, с. Могильниці, Буданівського району.

Трипільська культура. Особливий інтерес і значення являє комплекс матеріалів із розкопок у с. Кудринцях, Мельниці-Подільського району, проведених у 1930 р. Цей матеріал складається з керамічних виробів із поліхромним розписом (покришки, горщики, невеликі мисочки і велика кількість уламків посуду). На одній з посудин під вінцями є добре помітний відбиток тканини досить грубої в'язаної роботи.

Зберігається тут і значна кількість окремих знахідок із різних пунктів території області, а саме: риболовні грузила із с. Кошилівців, Товстенського району, уламки орнаментованої кераміки з печери Вертеба с. Більче-Золотого, Борщівського району, пряслиця з с. Почап, Золочівського району, Львівської області, глиняні жіночі статуетки та фігурки свійських тварин (вівці, бика) з с. Калагарівки, Гримайлівського району, та уламки кераміки з монохромним розписом з с. Городка, Заліщицького району.

Поховання в кам'яних ящиках. У музеї зберігаються матеріали із розкопок С. Сроковського у с. Застав'є, Великоборківського району, в 1912 р.¹, під час проведення яких виявлено парне поховання із скорченими кістяками. Всі речі з цього поховання були в свій час сфотографовані, і це дає можливість познайомитися з повним комплексом знахідок, частина яких загинула під час тимчасової фашистської окупації. Залишилися дві крем'яні сокирки невеликих розмірів із розширеною прошліфованою робочою частиною, чотири фрагменти посуду та відламки людських черепів. Посуд виготовлений з темної, майже чорної глини, поверхня його частково вигладжена. На верхній частині горщиків (на вінцях і плічках) є орнамент у вигляді луски риби, згрупованої трикутниками, зверненими вершинами донизу. Між цими трикутниками розміщені смуги з паралельних заглублених прямих ліній, що спускаються на опуклу частину посудин. У заглубленнях орнаменту збереглися залишки білої фарби. Горщики мали на плічках невеликі випуклі вушка. Найближчою аналогією цій знахідці є поховання в кам'яному ящику в с. Великій Слобідці (кол. с. Велика Мукша), Кам'янець-Подільського району, відкрите в 1926 р.²

Скіфські часи. Цей період представлений двома бронзовими дзеркалами, бронзовими вістрями на стріли та старовинними монетами, що також знаходяться в музеї. Дзеркала були знайдені в с. Сапогові, Борщівського району, та в с. Городку, Заліщицького району. Бронзові вістря на стріли виявлені у містах Золочеві і Заліщиках та в с. Буданівці, Залозцівського району. Старовинні монети знайдені в ряді пунктів області. Найцікавішою з них є грецька монета з м. Синопи (Мала Азія), що датується IV ст. до н. е.

Культура полів поховань. Матеріали цієї доби складаються з невеликого комплексу добре вигладженої сіроглиняної кераміки, серед якої є цілі посудини (горщики та миски), виявлені в розкопах Т. Сулимівського в с. Грицівцях, Збаразького району. Окремі знахідки пам'яток цієї доби (кераміка та фібули) знайдені в містах Тербовлі і Заліщиках та с. Дорофіївці, Підволочиського району.

До цієї доби належать знайдені в м. Тернополі срібні римські монети часів імператора Траяна.

Епоха Київської Русі. До цієї епохи належать залізні сільськогосподарські знаряддя із м. Тербовлі, бронзові хрести-енколпії з с. Вербави, Бережанського району, та міст Збаража і Заліщиків, скляні браслети із с. Зеленчі, Тербовлянського району, з с. Чернихова, Великоглибочецького району, та срібні шийні гривни, які були знайдені під час земляних робіт під стінами старовинного замка в м. Збаражі.

¹ В. Гребняк, Нові археологічні нахідки на території Східної Галичини, Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка, Л., 1915, т. СХХ, стор. 7—8.

² І. О. Сецінський, Матеріали до археології західного Поділля, Зап. ВУАК, т. I, К., 1930, стор. 25—29.

СПИСОК ПРИНЯТЫХ СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России.
 ВДИ — Вестник древней истории.
 ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.
 ГИМ — Государственный исторический музей (Москва).
 ДТМАО — Древности. Труды Московского археологического общества.
 ЖМНП — Журнал министерства народного просвещения.
 ЗРАО — Записки Русского археологического общества.
 ИАК — Известия археологической комиссии.
 ИГАИМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры.
 ИЖ — Исторический журнал.
 ИРАИМК — Известия Российской академии истории материальной культуры.
 КС ИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
 МАР — Материалы по археологии России.
 МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
 ОАК — Отчет Археологической комиссии.
 РАНИОН — Российская ассоциация научных институтов общественных наук.
 Труды АС — Труды I—XV Всероссийских археологических съездов.
 ESA — *Eurasia septentrionalis antiqua*
 IOSPE — B. Zatyshew. *Inscriptiones antiquae arae septentrionalis Ponti Euxini*, I, II, IV.
 SC — *Scythica et Caucasica*. — В. В. Латышев, Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе. СПб, 1893—1906, т. I — греческие писатели, т. II — латинские писатели.
-

ЗМІСТ

Й. Сталін, Відносно марксизму в мовознавстві	3
Й. Сталін, До деяких питань мовознавства	17
Відповідь товаришам	21

Статті і дослідження

Великий вклад в скарбницю науки	31
В. А. Богусевич (Київ), Походження і характер древньоруських міст Наддніпрянщини	34
І. В. Фабриціус (Київ), До питання про топографізацію племен Скіфії	50
М. Ю. Брайчевський (Київ), До питання про так звані римські впливи в культурі древніх слов'ян	81
О. В. Фенін (Львів), Знахідки римських монет у Прикарпатті	92
Е. А. Симанович (Ленінград), Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в с. Луці-Врублівецькій)	105
В. А. Богусевич (Київ), Про топографію древнього Чернігова	116
І. Г. Шовкопляс (Київ), Житла Супоневської палеолітичної стоянки	127
П. Й. Борисковський (Ленінград), Палеолітичне місцезнаходження біля м. Амвросіївки	143

Замітки про археологічні пам'ятки УРСР

О. В. Бодянский (Київ), Неолітичний могильник біля Ненаситецького порога	163
О. І. Тереножкін (Київ), Поселення білогрудівського типу біля Умані	173
О. І. Тереножкін (Київ), Курган Сторожова Могила	183
Є. Ф. Покровська (Київ), Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмина	192
В. А. Ідлінська (Київ), Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії	196

Повідомлення і публікації

С. М. Бібіков (Ленінград), Зображення тварини на кістяній пластинці з с. Озаринців (Поділля)	215
В. М. Даниленко (Київ), До кіммерійської проблеми (У зв'язку з опублікуванням стели з с. Наталівки)	218
Ф. М. Штітельман (Київ), Мармурова надмогильна стела з Ольвії (Розкопки 1946 р.)	226
Ф. Б. Копилов (Київ), Зрубне поховання біля Десятинної церкви	233

Хроніка

І. Г. Шовкопляс (Київ), Тернопільський обласний історико-краєзнавчий музей	239
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

И. Сталин, Относительно марксизма в языкознании	3
И. Сталин, К некоторым вопросам языкознания	17
Ответ товарищам	21

Статьи и исследования

Великий вклад в сокровищницу науки	31
В. А. Богусевич, Происхождение и характер древнерусских городов По- днепровья	48
И. В. Фабрициус, К вопросу о топографизации племен Скифии	80
М. Ю. Брайчевский, К вопросу о так называемых римских влияниях в культуре древних славян	90
А. В. Фенин, Находки римских монет в Прикарпатье	103
Э. А. Сыманович, О культуре полей погребений в Подолии (в связи с рас- копками в с. Луке-Врублевецкой)	115
В. А. Богусевич, О топографии древнего Чернигова	125
И. Г. Шовкопляс, Жилища Супоневской палеолитической стоянки	142
П. И. Борисковский, Палеолитическое местонахождение близ г. Амвросиевки	159

Заметки об археологических памятниках УССР

А. В. Бодянский, Неолитический могильник возле Ненасытецкого порога . .	171
А. И. Тереножкин, Поселения белогрудовского типа близ Умани	182
А. И. Тереножкин, Курган Сторожевая Могила	191
Е. Ф. Покровская, Поселения предскифского времени в бассейне р. Тясмина	195
В. А. Ильинская, Курган Старшая Могила — памятник архаической Скифии	211

Сообщения и публикации

С. Н. Бибииков, Изображение животного на костяной пластинке из с. Озаринцев (Подолье)	217
В. Н. Даниленко, К киммерийской проблеме (В связи с опубликованием стелы из с. Натальевки)	225
Ф. М. Штительман, Мраморная надгробная стела из Ольвии (Рас- копки 1946 г.)	232
Ф. Б. Копылов, Срубное погребение у Десятинной церкви	235

Хроника

И. Г. Шовкопляс, Тернопольский областной историко-краеведческий музей .	239
---	-----

АРХЕОЛОГИЯ
том V
(На украинском языке)

*

Редактор *С. І. Головащук.*
Техредактор *Н. Й. Муснік.*
Коректор *Л. Х. Ночетіна.*

*

БФ 01953 Зам. № 230. Тираж 1000.
Форм. паперу 84×108/16. Пап. арк. 7,625.
Друк. арк. 20,89. Обл. - вид. арк. 17,915.
Підписано до друку 13/VI 1961 р.
Ціна 20 крб.

*

Друкарня Видавництва АН УРСР,
Львів, вул. Стефаника, 11.

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба
76	24 зв.	західніше	східніше
92	12 зв.	Орди	Одри
95	6 зв.	Наддніпрянщини	Наддністріянищнь.
97	17 зн.		
114	20 зв.	Європи	УРСР
174	13 зв.	поважний	похований

